

TAMPEREEN YLIOPISTO

Petteri Mäkinen

HISTORIAN PUNAISET LANGAT

- isänmaan historia –oppiaine ja sen opetukset
jatkosodan armeijan käytössä

Tampereen yliopisto

Historiatieteen laitos

PETTERI MÄKINEN: Historian punaiset langat. Isänmaan historia –oppiaine ja sen opetukset jatkosodan armeijan käytössä.

Pro gradu –tutkielma, 102 sivua, 4 liitesivua

Suomen historia

Huhtikuu 2006

Isänmaan historia nimellä tunnettu oppiaine vakiinnutti paikkansa Suomen sotaväen asevelvollisten valistustyössä ja kansalaistiedon opetuksessa jo 1920-luvulla. Opetuksesta vastasi sotilaspapisto, joka korosti kristillissiveellisiä arvoja, kaitsemuksen ohjaavaa kättä historiassa ja armeijan valistustyön yleissivistävää luonnetta. Keskustelu opetustyön tavoitteista vilkastui vasta seuraavalla vuosikymmenellä, kun maailmanpoliittinen tilanne kiristyi ja huoli kommunistien maanalaisesta propagandatyöstä nostettiin muun muassa upseeristossa esille. Kesällä 1939 hyväksytyt yksityiskohtaiset kansalaistiedon opetusohjeet ilmoittivat opetustyön päätavoitteeksi taistelutahdon kohottamisen. Opetuksen ehdottomaksi pääaineeksi nostettiin isänmaan historia, jonka avulla kansalaistiedon opetuksesta rakennettiin looginen ja johdonmukainen kokonaisuus. Laajimmassa käytössä isänmaan historia oli jatkosodan asemasotavaiheen aikana, jolloin opetukset olivat esillä tuhansilla oppitunneilla kuukaudessa. Horjumattoman taistelutahdon tärkeimmäksi ulottuvuudeksi nostettiin jatkosodan käynnin väistämättömyyden historiallinen perustelu, jota Päämaja tarvitsi pitkittyneen hyökkäysvaiheen aiheuttamien motivaatio-ongelmien hoitamiseen. Isänmaan historian opetuksilla evästettiin vielä aselevon jälkeen siviiliin siirtyneitä sotilaitakin.

Tutkielma erittelee isänmaan historian historiaa kahdesta näkökulmasta. Ensimmäiseksi työssä vastataan siihen, miten isänmaan historiasta tuli viimeistään 1930-luvulla armeijan taistelutahdon kohottamisen pääaine, minkälaisia historian opetukselle asetetut tavoitteet olivat ja miksi juuri isänmaan historia koettiin sopivimmaksi näiden tavoitteiden saavuttamiseen. Toiseksi, tutkimus analysoi niitä historian oppeja ja ennen kaikkea opetuksia, joita Päämaja isänmaan historia – nimisen oppiaineen avulla tarjosi jatkosodan sotilaille. Selkeät tavoitteet nostivat esille kokonaisuuden rakentaneen historian logiikan. Opetusohjeissa tätä kutsuttiin isänmaan historian punaiseksi langaksi.

Tutkielman tärkein lähdekokonaisuus on valistusupseerien käsikirjasto, johon määrättiin vuosina 1942-43 yhteensä 52 teosta. Käsikirjasto oli isänmaan historiaa opettaneille valistusupseereille tarkoitettu lähde- ja virikeaineisto, jonka avulla voitiin antaa Päämajan opetusohjeiden mukaista opetusta. Valistustyön ja isänmaan historian opetuksen tavoitteita ja käytäntöjä selventäneet ohjekirjelmat sekä kokoelma oppitunti-, esitelmä- ja juhlapuherunvoja löytyvät Sota-arkistossa säilytettävästä Päämajan tiedotusosaston arkistosta. Isänmaan historian nousua valistustyön tärkeimmäksi oppiaineeksi 1920-30-luvuilla voi seurata parhaiten sotilaspapiston neuvottelukokousten pöytäkirjoista, jotka löytyvät myös Sota-arkistosta.

Johdonmukaisuuden ja aukottomuuden vaatimuksesta huolimatta isänmaan historiassa kulki kaksi punaista lankaa. Reaalipoliittisesti tulkittu historia kuvasi omaa etuaan ajavien kansojen taistelua, jossa vahvimman oikeus saneli lopputuloksen. Kansojen tärkeimmät edut olivat elinkysymyksiä, ja

ne määrittivät pääasiassa sotilaspoliittisesti tulkittu maantiede. Historiallisen ajan alussa heikko suomalainen heimoyhteiskunta jäi jalkoihin, kun Ruotsi ja Novgorod kamppailivat Itämeren jokireittien herruudesta. Ruotsin vallan alla suomalaiset joutuivat taistelemaan emämaan elinkysymysten puolesta Keski-Euroopassa, vaikka opetuksen mukaan Suomen kannalta itä olisi ollut tärkein puolustussuunta. Vasta itsenäinen kansa pystyi ajamaan omia elinkysymyksiään ja kehittämään esimerkiksi talouttaan ja kulttuuriaan haluamallaan tavalla. Maantieteelliset realiteetit olivat kuitenkin muuttumattomia, ja itsenäinen Suomi oli tiellä, kun Neuvostoliitto halusi satamapaikkoja Atlantin rannikolta Norjasta. Suomen ikuinen elinkysymys oli venäläisten elinkysymyksen toteutumisen estäminen.

Toinen punainen lanka, isänmaan historian idealistinen tulkinta, sijoitti Suomen länsimaisen sivistyksen ja kulttuurin itäisimmäksi etuvartioasemaksi idän barbariaa vastaan. Suomalaiset olivat jo historiallisen ajan alussa valinneet länsimaisen kulttuurin, ja sen puolustaminen oli Suomen kansan maailmanhistoriallinen tehtävä. Idealistisen historiatulkinnan avulla perusteltiin ennen kaikkea Suomen oikeutus Tarton rauhan rajan itäpuolisiin alueisiin. Isänmaan historian todistusaineisto antoi Suomelle kiistämättömän kansallisen, moraalisen ja oikeudellisen kiinnityksen maahan. Jatkosodan sotilaille piti kertoa, että alueellisesti laajentunut Suomi kestäisi paremmin idän jatkuvan paineen ja olisi entistä vankempi etuvartio eurooppalaiselle sivistykselle.

Kumpikin isänmaan historian punainen lanka saneli suomalaisille suuret haasteet. Isänmaan historia tarjosi myös voimavaroja ja esikuvia, joiden avulla muokattiin jatkosodan sotilaiden käsitystä suomalaisesta identiteetistä. Puhtaimmillaan suomalainen vapaudentahto, sitkeys ja peräänantamattomuus löydettiin talonpojista, joiden ase tai kuokka kädessä tekemiä suurtekoja isänmaan historia esittelee tarkasti. Suomalainen talonpoika olikin jatkosodan sotilaan ylvään esikuva. Sotilalta vaadittiin myös ehdotonta asettautumista kansan edun palvelukseen. Yksimielisyys oli voimaa eli kansallinen voimavara reaalipoliittisessa kansojen taistelussa. Erimielisyydet söivät kansan kestävyys. Ennen kaikkea vuoden 1918 sodan punaisen osapuolen kaltainen erehtyminen luokkataistelun tielle oli ehkäistävä jatkossa. Isänmaan historian johdonmukaisuus ja aukottomuus olikin tähdätty ennen kaikkea kommunistien agitaatiota ja materialistisia historiankäsityksiä vastaan.

Realistista ja idealistisesta näkökulmasta katsottuna isänmaan historia oli sarja sotia venäläisiä vastaan. Ilman venäjän historian tuntemista ei voinut ymmärtää isänmaankaan historiaa. Viholliskuvan piirtäminen oli tärkeä osa sotapropagandaa. Isänmaan historiassa venäläisen yhteiskunnan perusyksikkö yksinkertainen ja laiska maaorja sekä harvainvaltaiset hallintojärjestelmät esiteltiin suomalaisen vapaan talonpojan ja historiallisen kansanvallan vastakohtina. Kärjistetty viholliskuva oikeutti suomalaisten historiallisen taistelun venäläisiä vastaan, motivoi sotilaita puolustustaistelussa, pönkitti kansallista yhteenkuuluvaisuuden tunnetta ja vahvisti kansallista identiteettiä näyttämällä sen peilikuvan.

Isänmaan historia oli osa Päämajan ohjaamaa sodanaikaista propagandaa. Oppiaine tarjosi argumentaatioapua keskeisissä sodan käyntiin liittyneissä kysymyksissä. Reaalipoliittinen historia legitimoivat sodan käymisen yleisesti osana kansojen elinkamppailua ja jatkosodan väistämättömänä taisteluna elinkysymysten puolesta. Idealistinen historiantulkinta perusteli jatkosodan hyökkäysvaiheen etenemisen yli Tarton rauhan rajan idän ja lännen välisen etuvartiotaistelun vaatimalla aluelisäyksellä. Isänmaan historiassa menneisyys, nykyisyys ja tulevaisuus muodostivat erottamattoman kokonaisuuden, joten historian opetukset olivat tulevaisuuden ohjenuoria. Jatkosotakin oli vain taistelu suomalaisten tuhat vuotta käymässä puolustussodassa. Vaihtoehtoja sen käymiselle ei ollut.

1. JOHDANTO - " <i>Historia kohottaa hetken yläpuolelle</i> "	1
2. HISTORIA - " <i>Kansanopisto vai tappelemaan opettaja?</i> "	9
2.1. Sotilasapit valistavat kristillisestä siveydestä	9
2.2. Isänmaan historiasta taistelutahdon pääaine	13
2.3. Talvisodan henki ilman valistusta	17
2.4. Armeija hyökkää vailla päämäärää	19
2.5. Valistusupseerien käsikirjastosta asemasodan perustotuus	20
2.6. Kieli keskelle suuta keväällä 1944	27
2.7. Isänmaan historia siivittää siviiliin	29
3. REALISMI - " <i>Illusioneista vapaa realistinen oppi</i> "	31
3.1. Taistelu elinkysymyksistä kansojen historiassa	31
3.2. Maantiede pysyy ja elinkysymykset eivät muutu	32
3.3. Vain itsenäinen pärjää elinkamppailussa	34
3.4. Raa'at realiteetit armeijan tukena	38
3.5. Kansat taistelevat, historioitsija kertoo	41
4. IDEALISMI - " <i>Eurooppalaisen kulttuurin vartijana</i> "	46
4.1. Länsimaisen sivistyksen etuvartio	46
4.2. Etuvartio tarvitsee elintilaa	48
4.3. Hylkääkö kaitselmus etuvartion?	51
4.4. Päämäärät selviksi, Itä-Karjala vapaaksi	54
4.5. Minne miekka osoittaa?	56
5. IDENTITEETTI - " <i>Yksimielisyys on voimaa!</i> "	59
5.1. Kansa tehtäviensä tasalle	59
5.2. Maa muokkaa suomalaisen	62
5.3. Talonpoikaisarmeija iskee jälleen	65
5.4. Erehdys ja kuinka se ei toistu	66
5.5. Yksimielinen armeija jatkosodassa	70
5.6. Talonpojat häikäseivät historioitsijat	75
6. VIHOLLINEN - " <i>Venäjän probleemi</i> "	79
6.1. Ainoa realistinen vihollinen	79
6.2. Kulttuurin puolesta laumojen tiellä	80
6.3. Me ja ne	84
6.4. Armeija tarvitsee vihollisen	86
6.5. Koska vihan hiillos roihahti?	89
7. LOPPULUKU - " <i>Paras ase hajottavia voimia vastaan</i> "	95

LÄHTEET

LIITTEET

Liite 1: Kansalaistiedon opetusohjelman tuntijako vuodelta 1939

Liite 2: Valistusupseerien käsikirjaston kirjat

1. JOHDANTO - ”*Historia kohottaa hetken yläpuolelle*”

Historia valjastettiin kansallisten kohtalon kysymysten ratkaisijaksi jo 1800-luvulla virinneessä suomalaisuusliikkeessä. Historiankirjoitus oli esimerkiksi fennomaaneille ase, jota käytettiin poliittisten tavoitteiden ajamiseen. Kulttuurihistorian ja kansatieteen tärkein tehtävä oli erottaa suomalaiset lähinaapureistaan Ruotsista ja Venäjältä, ja esitellä suomalaisille mahdollisimman arvokas ja omaleimainen tausta. Poliittista historiaa tarvittiin 1800-luvun lopulta alkaen, kun Suomen autonomian puolustamiseksi koottiin kaikki mahdolliset argumentit. Sivistyneistölle rahvaan kasvattaminen kansalliseen tietoisuuteen oli tärkeä poliittinen tavoite. Tässä herätystyössä historialla oli tärkeä rooli.

Suomalaisessa historiankirjoituksessa on ollut vahva side menneen, nykyisen ja tulevan välillä. Jo Snellman oli korostanut, ettei menneisyyttä voinut ymmärtää muuten kuin nykyisyyden avulla. Vahvasti tulevaisuuteen katsoneiden historioitsijoiden toiveet toteutuivat, kun Suomi itsenäistyi vuonna 1917. Identiteetin ja kansallisten juurien etsiminen jatkui entistä itsetietoisempänä. Historiasta tuli 1920–30-lukujen kuningastiede, jonka kautta menneisyys viitoitti Suomen tietä yhä suurempaan tulevaisuuteen. Menneisyyden ja nykyisyyden läheinen suhde historiallisessa tiedossa tarkoitti luonnollisesti sitä, että historian opetukset olivat myös tulevaisuuden ohjenuoria. Kansallisia kipupisteitä ei historiatiedolla kosketeltu. Historian opetukset uhkuivat voimaa ja tulevaisuudenuskoa¹

Historian apuun osattiin luottaa erityisesti kansallisina kohtalonhetkinä. Oli vääjäämätöntä, että historian voimavarat ja vankkumaton todistusvoima pantiin liikekannalle jatkosodan armeijan tukijoukkoihin. Jatkosotaa käyneet joukot piti ”*kohottaa hetken yläpuolelle, ja suunnata ajatukset historiallista taustaa vasten, suoritettavanamme olevien tehtävien tasolle*”².

Sodanaikainen tiedotus- ja valistustoiminta ei ole ollut enää vuosikymmeniin vaiettu osa-alue jatkosodan historiassa. Kun tiedotustoimintaa sodan aikana hoitaneiden viranomaisten asiakirjat tulivat julkisiksi 1970-luvun alkupuolella, seurasi arkistojen avautumista myös tutkimusten suma. Väitöskirjatason töissä tutkittiin muun muassa jatkosodan aikaista lehdistön suhtautumista Saksaan, kotirintaman propagandaa, rintamajoukkojen valistustyötä, sensuuria ja oikeistolehtien

¹ Tommila 1989, 65-72, 83-95, 167-172, 177-199; Ahtiainen & Tervonen 1996, 34-83; Mylly 1999, 56-61.

² Sodanaikaisen valistus- ja viihdytystyön suorittaminen, 3, PM:n tied. os:n kirjelmä 6848/ttus2/13.12.1941, T8362/19, SArk.

Neuvostoliitto-kuvaa³. Jatkosodan historian yleisesityksissä henkisestä työstä on esitelty lähinnä työmuodot ja mielialojen kehittymisen päälinjat.

Myös historian merkitys sodan aikaisessa propagandatyössä nousee esille monissa jatkosodan tiedotus- ja valistustyötä koskevissa tutkimuksissa. Keijo K. Kulha korostaa Valtion tiedotuslaitoksen sanomalehtien käyttöön tuottaman propaganda-aineiston ja erillisrauhahuhujen suhdetta pohtivassa työssään, että historiaa pidettiin käyttökelpoisena aseena propagandatyössä. Historiallista ennakkotapausta käytettiin Kulhan luokittelun mukaan argumenttina 62 propaganda-artikkelissa yhteensä 558:sta. Historian opetuksia käytettiin siis 11,1 prosentissa artikkeleista.⁴ Esko Salminen toteaa isänmaan historian keskeisen roolin rintamajoukkojen valistustyössä⁵. Korkeimmalle jalustalle historian opit korottaa Heikki Luostarinen, jonka mukaan propagandisti joutuu kohteensa oma-aloitteista toimintaa ohjatessaan säätelemään ilmiöiden käsitteellistämistä ja historiallista tilanteenmäärittelyä. Työssään propagandisti joutuu pureutumaan historian logiikkaan, ja etsimään kohteen ajatteluun sopivia mielekkäitä ajatusmalleja ja erityisesti siihen sopivia historian lainalaisuuksia ja päämääriä.⁶

Jatkosodan aikaisen propagandatyön selvittämisestä löytyy silti aukkoja. Suomalaisten venäläisiin kohdistamasta radio-, kaiutin- ja lentolehtispropagandasta ei ole laajempaa tutkimusta. Toinen merkittävä osa-alue on rintamajoukoille pidettyjen valistusoppituntien sisällön esittely ja analysoiminen. Näillä oppitunneilla isänmaan historian opetukset olivat konkreettisimmin käytössä. Jälkimmäinen osa-alue sisältyy Esko Salmisen väitöskirjan kysymyksenasetteluun, mutta tutkija keskittyy työssään selvästi painokkaimmin rintamalehtiin jatkosodan armeijan propagandan välineenä. Salminen korostaa isänmaan historian keskeistä roolia jatkosodan armeijan valistustyössä ja toteaa, että oppitunteja tai niihin rinnastettavia luentoja, esitelmiä ja puhetilaisuuksia pidettiin erityisesti asemasodan aikana useita tuhansia kuukaudessa. Oppituntien sisällöstä Salminen huomioi lähinnä venäläisen kansanluonteen esittelyn ja Itä-Karjalan Suomeen kuulumisen perustelun. Tämän tarkemmin hän ei oppituntien aiheita tai isänmaan historian merkitystä analysoi.⁷ Valistustyön käytännön ohjeistuksesta ja organisaation muotoutumisesta väitöskirja antaa varsin perusteellisen kuvan.

³ Perko, Touko, Aseveljen kuva (1971); Perko, Touko, TK-miehet jatkosodassa (1974); Salminen, Esko, Propaganda rintamajoukoissa 1941–1944 (1976); Rusi, Alpo, Lehdistöensuuri jatkosodassa (1982) ja Luostarinen, Heikki, Perivihollinen (1986).

⁴ Kulha 1972, 173, 190.

⁵ Salminen 1976, 139-140.

⁶ Luostarinen 1986, 45.

⁷ Salminen 1976, 24-25, 139-142. Salmisen väitöskirjassa asemasodan ajan laajamittaista opetustoimintaa käsitellään yhteensä neljällä sivulla.

Tämä työ keskittyy isänmaan historian mobilisoimiseen tukemaan Suomen sotaponnistuksia jatkosodan aikana. Pääkysymyksiä on kaksi. Ensimmäiseksi työssä vastataan siihen, miten isänmaan historiasta tuli viimeistään 1930-luvulla armeijan taistelutahdon kohottamisen pääaine, minkälaisia historian opetukselle asetetut tavoitteet tarkalleen ottaen olivat ja miksi juuri isänmaan historia koettiin sopivimmaksi näiden tavoitteiden saavuttamiseen. Toiseksi, tutkimus analysoi niitä historian oppeja ja ennen kaikkea opetuksia, joita Päämaja isänmaan historia –nimisen oppiaineen avulla tarjosi jatkosodan sotilaille. Esille nousevat erityisesti ne isänmaan historian punaiset langat, jotka loivat opetustyön johdonmukaisen logiikan. Varsinainen sisällöllinen analyysi käsittelee isänmaan historian opetusta nimenomaan jatkosodan asemasotavaiheen aikana. Alkuvuodesta 1942 kesään 1944 paikallaan olleet rintamalinjat mahdollistivat käytännössä laajamittaisen opetustyön. Asemasodassa parinkymmenen vuoden aikana puolustuslaitoksen käyttöön valjastetut isänmaan historian opetukset olivat laajimmassa käytössä.

Tutkimuksen käsitteistö vaatii muutaman selvennyksen jo tässä vaiheessa. Sotaväen ja kenttäarmeijan henkiseen kouluttamiseen liittyviä käsitteet muodostavat vaikeaselkoisen kokonaisuuden. Lisäksi termien merkitykset muuttuivat jo sodan aikana, ja aihepiiriä sivunneet tutkijat ovat käyttäneet niitä eri merkityksissä. Sodanaikainen tiedotustoiminta voidaan jakaa kotirintamalle, omiin sotajoukkoihin, viholliseen ja kolmansiin maihin kohdistuvaan viestintään⁸. Omien sotajoukkojen toiminnan ohjaamiseen tarkoitettua tiedottamista voi kutsua yleistermillä valistus. Valistustyö jaettiin vuonna 1939 vahvistettujen ohjeiden mukaan opetustoimintaan, juhlatilaisuuksien pitoon ja vapaa-ajan vieton ohjaamiseen⁹. Valistuksen lisäksi omien joukkojen mielialoja hoidettiin viihdytystoiminnalla. Valistusoppitunnit eriteltiin jo 1920-luvulla alkeisopetukseen, jota annettiin varusmiehille, joilla oli puutteita luku-, kirjoitus- ja laskutaidossa ja kansalaistiedon opetukseen, johon sisältyi 1920–30-luvuilla eri oppiaineita. Vuoden 1939 opetusohjeet jättivät oppiaineiksi isänmaan historian, maantiedon, yhteiskuntaopin sekä siveys- ja raittiusopin. Historiaa oli opetettu sotaväessä nimikkeellä isänmaan historia 1920-luvun alusta lähtien. Valistustyö oli propagandaa¹⁰, sillä sen julkilausuttuinakin tavoitteina oli taistelutahdon

⁸ Ks. esim Salminen 1976, 13. Tosin Salminen ei väitöksensä ensimmäisessä luvussa huomionnut kolmansia maita tiedottamisen kohteena.

⁹ Yksityiskohtaisia määräyksiä valistustyön suorittamisesta, puolustusministeriön koulutusosaston kirjelmä n:o Kl. 8445/2327/39, T17648/22, SARk.

¹⁰ Propaganda-termin ymmärtäminen perustuu tässä työssä Heikki Luostarisen määritelmään, jonka mukaan sotapropaganda on valtiojohtoinen yhteiskunnan sotilaallisen mobilisaation menetelmä, jonka pyrkimyksenä on maksimoida väestön oma-aloitteinen ja sisäistetty, valtion intressien suuntaisesti ohjautuva toiminta ja siten vähentää valvonta- ja rangaistuskoneiston tarvetta; Luostarinen 1986, 44.

kohottaminen sekä sodankäyntiin ja sen tavoitteisiin liittyviin kysymyksiin vastaaminen. Termiä käytettiin varsinkin jatkosodan alkupuolella ilman siihen liittyvää negatiivista varausta.

Työssä tutkitaan historian käyttöä propagandatieteenä eli erityisesti sitä, minkälaiset ohjeet ja tavoitteet Päämaja isänmaan historialle laittoi, ja minkälainen kuva historiasta Päämajan julkaiseman oppituntiaineiston ja sen määräämän lähdekirjallisuuden pohjalta rakentui. Tutkimuksessa ei arvioida sitä, miten valistusupseerit näitä ohjeita käytännössä oppitunteja pitäessään sovelsivat tai miten opetus sotilaisiin vaikutti. Tutkimuskohteena ovat jatkosodan asemasotavaiheen aikana pidetyt oppitunnit, esitelmät, luentotilaisuudet ja historiaan pohjautuvien juhlatilaisuuksien puheet¹¹. Rintamajoukkojen valistustyön välineistä tutkimuskysymyksen ulkopuolelle jäävät lähinnä kenttälehdet ja rintamaradiot. Käytännössä sama yleisohjeistus koski toki niitäkin. Kuten mainittua, työ lähtee siitä, että isänmaan historian opetus oli osa sodan aikaista propagandaa. Tutkimus ei pohdi historiallisten tietojen totuudellisuutta nykypäivän tai edes sen käyttöhetken näkökulmasta. Sen sijaan opetuksen luoman historiakuvan asettaminen jatkosodan aikaisiin ja sitä edeltäviin historiatieteellisiin, kulttuurisiin ja poliittisiin yhteyksiinsä on eräs tutkimuksen tärkeimmistä tehtävistä.

Työn tavoitteena on hahmottaa isänmaan historian rooli osana valistustyötä, kansalaistiedon opetusta ja jatkosodan aikaisten joukkojen propagandaa. Isänmaan historiaa ei saa kuitenkaan ymmärtää liian kapeana sektorina armeijan valistustyössä. Historian rooli koko valistustyön ja kansalaistiedon opetuksen aatteellisena selkärankana oli niin vahva, että historian opetukset olivat koko opetustyön logiikan käyttövoima. Valistustyötä ohjanneista teoksista ei siksi kannata seuloa pelkästään sellaista tekstiä, joka viittaa suoraan menneisyyteen. Jatkosodan aikainen isänmaan historian tavoitteena ei ollut sivistää joukkoja menneestä, vaan opettaa sellaisia historian opetuksia, jotka olivat hyödyllisimpiä nykyhetken eli jatkosodan käymisen kannalta. Rajat historian, nykyhetken ja tulevaisuuden välillä olivat vain suhteellisia. Isänmaan historian avulla tehtiin propagandaa, jolla pyrittiin vaikuttamaan laajemminkin sotilaiden maailmankuvaan ja käsitykseen suomalaisista eli viime kädessä sotilaan omaan identiteettiin. Tärkeintä oli luonnollisesti se, että sotilas täytti armeijan hänelle osoittaman sotilaallisen tehtävän kyseenalaistamatta ainakaan keskeisiä periaatteellisia ja käytännöllisiä sodankäynnin tavoitteita. Luostarisen ajatusta soveltaen jatkosotakin oli vain yksi historiallinen tapahtuma, joka vaati ilmiön käsitteellistämisen ja sen

¹¹ Kenttäarmeijassa vietettiin vuosina 1942–43 muun muassa itsenäisyyspäivää, Runeberg-Topelius-juhlaa, Kalevala-juhlaa, hakkapeliittainpäivää ja puhdetyöjuhlaa. Päämajan tiedotusosasto tuotti juhlia varten ohjelmavihkosen, joissa oli muun muassa valmis juhlapuhe tai juhlatilaisuuden alkusanat.

historiallisen tilanteenmäärittelyn. Jatkosodan selittäminen vaati siis sodan isänmaan historiallisen taustan selvittämistä eli sodan sijoittamista punaisille langoille.

Tutkimuksen lähdepohja on varsin monimuotoinen. Arkistolähteistä ehdottomasti tärkein kokonaisuus on Sota-arkistossa säilytettävä Päämajan tiedotusosaston arkisto, josta löytyy valistustyön muovautumiseen vaikuttanut teoreettinen ja käytännöllinen ohjeistus. Isänmaan historian tutkimisen kannalta tärkeimmät lähteet ovat valistuksen ja oppituntien tavoitteita selventäneet ohjekirjelmät ja tiedotusosaston tuottamat valmiit oppitunti-, esitelmä- ja juhlapuherungot. Tiedotusosaston sotapäiväkirjat helpottavat päätösten ajoittamista. Isänmaan historian nousua sotaväen tärkeimmäksi valistusoppiaineeksi 1920–30-luvuilla voi seurata parhaiten sotilasapiston neuvottelukokousten pöytäkirjoista, joita säilytetään puolustusministeriön sotarovastin ja valistustoimiston arkistossa. Historian opetuksellisista arvoista ja tavoitteista käytiin laajoja keskusteluja varsinkin 1930-luvulla.

Tutkimuksen avainlähteistöksi nousee kuitenkin 52 teoksesta koostuva valistusupseerien käsikirjasto. Kirjasto koottiin vuosien 1942 ja 1943 aikana valistusupseerien toivomaksi käytännölliseksi virike- ja lähdeaineistoksi, jonka pohjalta voitiin antaa oikeaoppista valistustyötä. Pääosin kevyet ja pienikokoiset teokset oli kerätty laatikoihin, jotta ne kulkisivat kätevästi myös rintamaoloissa. Teokset kirjastoon valitsi luonnollisesti Päämajan tiedotusosasto. Isänmaan historian opetuksen kannalta kirjaston merkittävimpiä teoksia olivat Suomen historian yleisesitykset¹², mutta historia tarjosi esimerkkejä ja opetuksia myös muissa teoksissa. Isänmaan historian opetusta ja tavoitteita käsitellään laajasti myös kirjastoon kuuluneessa vuoden 1939 kansalaistiedon opetusohjelmassa¹³, joka oli historiankin opetuksen kannalta tärkein yksittäinen lähde-teos vielä jatkosodan aikana. Isänmaan historian opetusta tarkensi keväällä 1944 ilmestynyt Arne G. Warosen Isänmaan historian oppitunteja –teos. Kirjaa ehdittiin jakaa valistusupseerien käyttöön, vaikka varsinaiseen käsikirjastoon kirjaa ei enää liitettykään.

Vaikka sotaväelle ja jatkosodan armeijalle annettua historian opetusta ei ole tutkittu lainkaan, ei vuosien 1941–44 Suomea tutkiva voi valitella perustutkimuksen puutetta. Joukkojen liikkeet, sotatalouden heilahtelut ja kotirintaman mielialat on selvitetty jo monesta näkökulmasta. Vaikka tutkimus ei kuulu perinteiseen sotahistoriointiin, antaa vankka ja uskottava tutkimuspohja

¹² Suomen historiaa käsitteleviä yleisesityksiä olivat Wolf H. Halstin Isänmaan historia Suomen maanpuolustajia varten, Jalmari Jaakkolan Suomen historian ääriviivat ja Einar W. Juvan Suomen taistelu itää vastaan.

¹³ Ohjeista painettiin kirjanen nimeltä Yksityiskohtaisia määräyksiä valistustyön suorittamiseksi. Sen toinen painos vuodelta 1940 kuului valistusupseerien käsikirjastoon.

mahdollisuuden keskittyä pääasiaan ja sijoittaa isänmaan historian tähän taustakuviin. Isänmaan historian historia ei tietenkään syntynyt vain sodan aikana ja sotilaiden tekemänä. Opetuksen muotoutumiseen taustalla olevien tieteellisten, kulttuuristen ja poliittisten vaikutteiden pohdinnan virikkeeksi löytyy tutkimusaineistoa riittävästi. Hedelmällisiä tutkimussuuntauksia ovat olleet muun muassa viimeisen parin vuosikymmenen aikana virinnyt kiinnostus suomalaisen historiankirjoituksen historiaan¹⁴ ja suunnilleen samana aikana julkaistut opinnäytteet suomalaisten Neuvostoliitto-kuvasta¹⁵.

Aiemmassa tutkimuksessa sota-ajan tiedottamista ja valistusta on käsitelty lähes pelkästään kronologisesti. Tällöin sotatapahtumat ja valistustyöstä vastanneiden reaktiot niihin antavat taustan ja merkityksen koko valistustyön sisällölle. Jatkosodan aikaista opetustyötä tutkittaessa kronologiassa pitäytyminen ei ole perusteltua. Vaikka isänmaan historiasta haettiin esimerkiksi jouluna 1941 ja keväällä 1944 hieman erilaisia näkökulmia, pysyivät punaiset langat ennallaan koko sodan ajan. Vaikka esimerkiksi Päämajan tiedotusosaston kotirintamalle tarkoitetuista kirjoituksista pyrittiin siivoamaan Itä-Karjalaan liittyvät tavoitteet ja niiden perustelut jo syyskesällä 1941¹⁶, liitettiin valistusupseerien käsikirjastoon vielä seuraavana vuonna tukeva rautaisannos Itä-Karjalan maantietoa ja historiaa.

Tutkimuksen toinen luku pitäytyy vielä kronologiassa. Luku kuvaa sitä, kuinka isänmaan historiasta kehittyi 1920–30-luvuilla sellainen armeijan kansalaisopetuksen ja valistustyön selkäranka, jonka avulla jatkosodan vuosina voitiin vastata kaikkiin tärkeimpiin sodan käyntiin liittyviin kysymyksiin. Avainkysymys oli opetuksen tavoitteiden määrittely eli oliko isänmaan historia sotilaille ”kansanopisto vai tappelemaan opettaja”¹⁷. Laajimmassa käytössä isänmaan historian opetukset olivat jatkosodan asemasodan vuosina, mutta paikkansa sotilaiden taistelutahdon lietsomisen pääaineena oppiaine vakiinnutti jo 1930-luvun loppupuolella. Ennen talvisotaa vastuu siirtyi papistolta upseeristolle, johdonmukainen logiikka ohitti historialliset tuokiokuvat ja realiteetit korvasivat kaitselmuksen. Luku asettaa isänmaan historian valistuksen kokonaisuuteen, esittelee valistusohjeiden ja opetuksen tavoitteiden muutoksen ja antaa yleiskuvan valistustyön käytännön

¹⁴ Suomen Akatemian rahoittaman Historioitsija ja yhteiskunta –projektin hedelminä ja sivutuotteina syntyneet Pekka Ahtiainen, Jukka Tervosen ja Ilkka Herlinin teokset ja artikkelit ovat olleet tämän työn kannalta hedelmällisimpiä. Unohtaa ei sovi myöskään projektin johtajan Päiviö Tommilan perusteoksia.

¹⁵ Tuoreimpia ovat Sinikka Wunsch (2004) ja Outi Karemaan (1998) väitöskirjat. Varhaisemmista töistä kannattaa mainita Heikki Luostarisen tutkimus (1986) jatkosodan oikeistolehtien viholliskuvasta ja Kari Immosen työ (1987) venäläisistä vuosien 1918–1939 suomalaisessa kirjallisuudessa. Tutkimussuunnan perusta löytyy edelleen Matti Klingen esseekokoelmasta *Vihan veljistä valtiosotalismiin* (1972).

¹⁶ Perko 1974, 115–121.

¹⁷ Sotilaspastorien kokouksen pöytäkirja, Helsinki 16.7.1926, T21125/X, SArk.

hoidosta. Päähuomio keskittyy Wolf H. Halstin työhön 1930-luvun lopulla ja sodan päämäärän historialliseen perusteluun joulukuun 1941 jälkeen. Isänmaan historian rooli 1920-luvulla, talvisodan ja jatkosodan hyökkäysvaiheen aikana käsitellään tiiviimmin.

Kolmannessa ja neljännessä luvussa siirrytään isänmaan historian punaisille langoille, jotka tutkimuksessa havainnollistetaan käsiteparin realismi ja idealismi avulla. Vaikka isänmaan historian tavoitteena oli muodostaa johdonmukainen ja ristiriidaton kokonaisuus, piirtyi Suomen historian peruskysymyksistä ja niihin vaikuttaneista historian voimista kaksi toisistaan poikkeavaa kuvaa. ”*Illusioneista vapaa realistinen oppi*”¹⁸ näytti Suomelle sen paikan Venäjän elinkysymysten tiellä, joka tarkoitti myös idealistista tehtävää ”*eurooppalaisen kulttuurin vartijana*”¹⁹. Ensimmäiset kolme alalukua erittelevät punaisten lankojen taustalla olleen historiallisen logiikan ja sen kulkuun vaikuttaneet historian voimat ja lainalaisuudet. Tapahtumahistoriaa ei käydä läpi systemaattisesti, mutta avainhetket nostetaan esille. Molempien lukujen toiseksi viimeisten alalukujen tavoitteena on arvioida realistisen ja idealistisen näkökulman muovautumista ja käyttöä sotaan valmistautuneen ja sitä käyneen Suomen tarpeista käsin, ja pohtia oppien käyttökelpoisuutta sotaväen ja jatkosodan armeijan näkökulmasta. Pelkästään sotaa käyneen valtion työn tuloksena ei isänmaan historian luomaa kuvaa voi tietenkään arvioida. Viimeisissä alaluvuissa sijoitetaan näkökulmat ja niiden tarjoamat opit isänmaan historiasta osaksi aikakauden historiankirjoitusta, kulttuuripoliittisia virtauksia ja viime kädessä suomalaisuusliikettä.

Isänmaan historian tehtävänä oli nostaa Suomen kansa suurten historiallisten tehtäviensä tasalle. Viidennessä luvussa pohditaan sitä, miten isänmaan historia esitteli Suomen kansan ja suomalaisen ja miten opetuksella pyrittiin muokkaamaan sotilaiden käsitystä omasta identiteetistään. Isänmaan historia näytti yksilölle ahtaan paikan osana yhteisöä, sillä ”*yksimielisyys on voimaa*”²⁰ kansojen välisessä taistelussa. Neljännessä alaluvussa luodaan erityiskatsaus Suomessa vuonna 1918 käytyyn sotaan. Vaikka osa valistusupseerien käsikirjaston teoksista sivuutti sodan pelkkänä itsenäisyystaisteluna, kietoutui sodan selittämisen ympärille merkittäviä valistuksellisia ongelmia. Koska jatkosodan valistustyön päätehtävänä oli yksimielisen ja taistelutahtoisen armeijan luominen, oli pari vuosikymmentä aiemmin käydyn sisällissodan selittäminen luonnollisesti suuri haaste. Vastaukset antoi tässäkin tapauksessa isänmaan historia. Kaksi viimeistä alalukua jäsenyivät samalla tavalla kuin aiemmissa luvuissa; toiseksi viimeinen kertoo, miksi hakkapeliittain perinteet

¹⁸ Peitsi 1943, 28.

¹⁹ Jaakkola 1942, 96.

²⁰ Halsti 1938, 19.

olivat jatkosodassakin käyttökelpoisia, ja viimeinen siitä, miten talonpoika oli valittu suomalaisen kulttuurin sankariksi jo vuosikymmeniä aiemmin.

Isänmaan historian tärkeimpiä tapahtumia olivat Suomen ja Venäjän sodat, ja oppiaineen keskeisimmät opetukset olivat vastauksia näiden sotien syiden pohdintaan eli ”*Venäjän probleemin*”²¹ ratkaisemiseen. Koska maiden välillä oli maantieteellinen kohtalon yhteys, kulkivat myös isänmaan historia ja Venäjän kehitys rinnakkain. Reaalipoliittinen punainen lanka tarvitsi vihollista ja sen historiaa esimerkiksi maiden elinkysymyksistä ja niiden muista piittaamattomasta ajamisesta. Idealistinen näkökulma taas tarvitsi itärajan toiselle puolelle barbaarista laumaa, jonka vyörymisen länsimaisen kulttuurin keskusalueille Suomi joutui sankarillisesti estämään. Suomalaisen identiteetin pönkittämiseen tarvittiin peilikuva, joka korosti suomalaisten hyviä piirteitä. Näiden näkökulmien esittelyillä etenee myös tutkimuksen viides luku. Kaksi viimeistä alalukua sijoittavat kuvat venäläisistä ja heidän historiastaan jatkosodan vaatiman viholliskuvan kehukseen ja osaksi suomalaisen kulttuurin venäläiskuvan kehitystä.

Tutkimuksessa merkittävä osa isänmaan historian sisällön analyysistä rakentuu siis poliittisen realismi ja idealismin muodostaman käsiteparin ympärille. Erityisesti reaalipoliitiikka on suomalaisessa historiantutkimuksessa ollut käsite, johon on tartuttu hieman arkaillen. Syitä on monia. Suomalaisessa poliittisessä keskustelussa käsite reaalipoliitiikka on ollut lähes tulkoon varattu Paasikiven-Kekkonen ulkopoliittisen linjan kuvaamiseen. Jatkosodan jälkeiset realiteetit tulkittiin sellaisiksi, että Suomen kannattaa pysyä hyvissä väleissä itäisen naapurinsa kanssa. Poliittinen realismi oli Suomessa pitkään synonyymi järkevälle tai oikealle politiikalle. Kuvaavaa onkin, että vakavimman yrityksen soveltaa realismin ja idealismin käsitteitä Suomen historiaan on tehnyt Kekkonen ulkoasiainhallinnon keskeisiin hahmoihin kuulunut Keijo Korhonen. Vuonna 1963 ilmestyneessä esseessään Linjoja puoleltatoista vuosisadalta Korhonen muovaa Suomen 1800- ja 1900-lukujen historian ”suomalais-realistisen” ja ”länsimaisen” suuntauksen kamppailuksi. Korhosen mukaan Venäjän ja Neuvostoliiton suhdetta Suomeen ovat ohjanneet vain muuttumattomat geopoliittiset edut. Poliitiikan erojen taustalla ovat suomalaisten kahden suuntauksen vaihtelu.²²

²¹ Essén 1941, 10.

²² Korhonen 1963, 5-48. Korhosen suomalais-realistinen suuntaus ymmärsi itänaapurin intressejä Suomen suunnalla, pyrki rakentaviin suhteisiin ja joustavuuteen ongelmatilanteissa. Länsimainen suuntaus taas haki turvaa idän uhalle länsimaista ja suhtautui venäläiseen kulttuuriin halveksivasti. Länsimainen suuntaus oli Korhosen mukaan yleistä mielipidettä 1830–40-lukuja lukuun ottamatta. Edellisen edustajia olivat Rehbinder, Snellman, Yrjö-Koskinen, Paasikivi ja Kekkonen. Jälkimmäisen taas muun muassa 1800-luvun puolivälin skandinavistit ja liberaalit, routavuosien perustuslailliset ja 1920–30-lukujen valkoinen-Suomi.

Toiseksi, 1950–60-luvuilla politiikan tutkimuksessa kukoistaneet reaalipoliittiset tulkinnat muuttuivat vähitellen epämuodikkaiksi kylmän sodan vastakkainasettelun liennyttyä. Kuva itsekkäistä ja kilpailevista suvereneista valtioista oli noussut politiikan tutkimuksessa käyttökelpoiseksi, kun se laitettiin kuvaamaan Euroopan ajautumista toiseen maailmansotaan 1930-luvulla. Malli sopi hyvin myös sodan jälkeiseen maailmaan, jossa Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton lisäksi kymmenet uudet valtiot kamppailivat vallasta ja asemasta kaksinapaisessa järjestelmässä.²³

Viime vuosina käsitteet on jälleen havaittu käyttökelpoisemmiksi. Realismia ja idealismia on käytetty kuvaamaan uudelleenjärjestäytyvää maailmaa, jossa ihmiset verkostoituvat uudella tavalla välittämättä valtioiden rajoista. Samalla suurimmat turvallisuuspelot eivät liity enää kansallisvaltioiden välisiin sotiin. Myös historioitsijat ovat löytäneet käsiteparista keskusteltavaa. Esimerkiksi Historiallisen aikakauskirjan kolmen viimeisen vuoden pääkirjoituksista kaksi on käsitellyt poliittista realismia eri näkökulmista. HAik:n satavuotisjuhlanumerossa päätoimittaja Juha Sihvola pohti poliittista realismia osana suomalaisten historialle osoittamaa kansallista tehtävää²⁴. Kaksi vuotta myöhemmin Sihvola sijoitti realismin ja idealismin globalisaation aikakaudelle, ja julisti ainakin teoreettisen realismin yhdeksi idealismin muodoksi²⁵.

2. HISTORIA - ”Kansanopisto vai tappelemaan opettaja?”

2.1. SOTILASPAPIT VALISTAVAT KRISTILLISESTÄ SIVEYDESTÄ

Sisällissodan kokemusten pohjalta armeijan valistustyö nähtiin luontevimmin osana sotilaspapiston toimintaa. Samalla kun nuoren kansakunnan puolustusvoimiin rakennettiin organisaatiota sotilaspapeille, alkoi myös valistustyön sisällön pohtiminen. Senaatin asettama valistuskomitea perehtyi valistustyön ja sielunhoidon järjestämiseen Ruotsissa ja Saksassa, ja jätti asiasta mietinnön keväällä 1919. Komitean mukaan sotaväen tehtävänä oli toimia paitsi sotilaskouluttajana myös kansalaiskasvatustaitoksena. Komitea kiinnitti huomiota erityisesti heikkoon luku- ja kirjoitustaitoon sekä alhaiseen sivistystasoon.²⁶ Mietinnön pohjalta hahmottui sotaväen 1920–30-

²³ Holsti 1995, 35-37; Kegley 1995, 1-17; Spegele 1996, 14-19, 85-87. Viime vuosisadalla poliittinen realismi löysi klassikoikseen muun muassa Thukydideksen, Macchiavellin, Hobbesin ja Hegelin.

²⁴ Sihvola 2003, 1-6.

²⁵ Sihvola 2005, 129-134.

²⁶ Suomen puolustuslaitos 1918–1939, 256-259, 325-326; Esimerkiksi vuonna 1923 palvelukseen astui 406 lukutaidotonta ja 950 kirjoitustaidotonta varusmiestä. Tämän jälkeen määrä alkoi pudota tasaisesti, ja vuonna 1930 vastaavat luvut olivat 153 ja 386.

lukujen opetustyön rakenne, jossa oppitunnit jaettiin alkeisopetukseen ja varsinaiseen valistukseen. Alkeisopetuksessa keskityttiin puutteellisen koulutuksen takia heikoksi jääneiden perusvalmiuksien paikkaamiseen. Varsinainen valistustyö alkoi kulkea sotaväessä kansalaistieto-nimikkeen alla.

Vaikka opetuksessa käytettiin 1920-luvulla myös vierailevia luennoitsijoita ja jopa sopivan koulutuksen saaneita siviilimiehiä, oli sekä alkeisopetuksen että kansalaistiedon opetuksen päävastuu papeilla²⁷. Vähitellen paineet upseeriston panoksen lisäämiseksi kasvoivat. Helmikuussa 1925 annetussa opetustoimintaa käsitelleessä päiväkäskyssä sotaväen päällikkö Vilho Petter Nenonen määräsi, että upseerit pitävät sotahistorian luennot ja papit keskittyvät sivistys- ja kirjallisuushistoriaan.²⁸ Käytännössä suuri osa papeista hoiti edelleenkin koko valistustyön pitkälle 1930-luvulle.

Vaikka sotaväen tekemän valistustyön parissa askaroi suhteellisen pieni joukko ihmisiä, nousi heidän työnsä valtakunnan julkisuuteen 1920-luvun puolivälin jälkeen. Helsingin yliopiston dogmatiikan ja siveysopin professori Antti J. Pietilä sai helmikuussa 1925 toimeksiannon²⁹ tarkistaa armeijan valistus- ja kasvatustyö ja antaa ehdotuksensa sen järjestämisestä. Syynä oli puolustuslaitokseen liitetty epäsiiveellinen elämä ja juopottelu. Pietilä päätyi ehdotuksessaan siihen, että kansalaisopetus pitäisi siirtää papeilta erikseen palkattaville opettajille. Sotilaspappien tulisi keskittyä sielunhoitoon ja raittius- ja siiveellisyyskasvatukseen. Armeijan sotilaskasvatuksen päämääräksi Pietilä tiivisti ”*terveen yhteiskunnallisen mielialan kannatteleman puolustustahdon kehittämisen kristillissiiveelliseltä pohjalta*”. Vaikka Pietilän ehdotusta ei sellaisenaan otettu käyttöön, vähennettiin sotilaspappien määrää 30:stä 13 vakinaiseen ja 9 sivutoimiseen sotilaspappiin vuoden 1928 alusta. Pietilän ehdottamia opettajanvirkoja ei perustettu ja osa pappien opetusvastuusta siirtyi käytännön syistä upseereille.³⁰

Pietilän tarkastuksen aiheuttama polemiikki olikin osoitus valistustyön heikosta arvostuksesta sotaväessä 1920-luvulla. Näyttävästi julkisuudessa käsitellyn tapahtumasarjan todellinen syy oli armeijan sisällä käyty taistelu siiveellistä moraalista korostaneiden vanhempien upseerien ja rajummista elämäntavoista tunnettujen jääkäriupseerien välillä. Koko puolustuslaitosta

²⁷ Suomen puolustuslaitos 1918–1939, 325; Salminen 1976, 24–25; Kansanaho 1991, 20–22.

²⁸ Sotaväen päällikön päiväkäsky 7/28.2.1925, SARk.

²⁹ Muodollisesti toimeksiannon antoi sotaväen päällikkö Kustaa Wilkama, mutta sen todellinen taustahahmo oli tasavallan presidentti Relander.

³⁰ Tiililä 1972, 259–270; Suomen puolustuslaitos 1918–1939, 327–328.

järisyttäneessä taistelussa valistustyö oli vain keppihevonen.³¹ Taistelu sotaväen henkisestä ja fyysisestä puhtaudesta ja papiston vahva rooli valistuksessa loi kuitenkin oppituntien kristillissiveellisen pohjavireen 1920–30-luvuilla.

Valistusoppituntien ja -luentojen aiheisiin kiinnitettiin vielä 1920-luvulla vähän huomiota. Päävastuun kantaneen papiston työn ylin ohjenuora oli sotilaspapiston ohjesääntö. Vuoden 1924 ohjesäännössä heitä neuvottiin kristillissiveellisen elämän edistämiseen, sivistysharrastuksen herättämiseen ja tietysti isämaallisen hengen luomiseen ja ylläpitoon.³² Vuonna 1925 sotaväen päällikkö vahvisti jalkaväen kansalaisopetuksen opetusohjelman, joka määräsi varusmiehille 45 luentoa isänmaan historiaa, 25 luentoa yhteiskuntaoppia, 12 luentoa kotimaista kirjallisuushistoriaa ja 10 luentoa raittius- ja siveellisyysoppia.³³ Koko armeijan kattavaa opetusohjelmaa ei 1920-luvulla saatu aikaan. Vuonna 1930 vastaavanlaiset kansalaisopetuksen ohjelmat tehtiin jalkaväen lisäksi ilmavoimille, autopataljoonalle, rannikkotykistölle ja laivastolle³⁴. Jalkaväen valistusohjelmaa uudistettiin vuonna 1928. Sotilaspapisto piti uutta ohjelmaa vanhan huononnettuna painoksena. Koko armeijan kattavan valistusohjelman tekemisestä säädettiin vasta sotilaspapiston ohjesäännössä 1935.³⁵

Opetusohjelmat sisälsivät vain eri aineista pidettävien luentojen määrät, eikä tuntien sisällöstä annettu tarkempia ohjeita. Vuonna 1924 sotilaspapistoa johtanut sotarovasti Nils Artur Malin pyysi maisteri K.N.Rauhala kirjoittamaan sotaväen kansalaiskasvatuksen käsikirjan. Teos ilmestyi lopulta neliosaisena vuosina 1924–28 nimellä Isänmaan kirja. Tekijä itse luonnehti teosta ”suppeaksi, aivan yleistajuiseksi isänmaatamme käsitteleväksi kansalaistietokirjaksi”³⁶. Vaikka Rauhalan kirjasarja ei toiminut ilman soveltamista yhteen voimassa olleiden kansalaistiedon opetusohjelmien, olivat teokset sotaväen merkittävin opetuksen lähdemateriaali ennen 1930-luvun puoliväliä.³⁷ Oppituntien tavoitteista ja opetusmetodeista sotilaspapit eivät saaneet lainkaan kirjallisia ohjeita.

³¹ Saarikoski 1997, 224-232; Tiililä 1972, 270-274. Samaan vyyhteen kietoutui lisäksi kunnianloukkausosoikeudenkäynti jääkäri-taustaisen sotaväen päällikkö Aarne Sihvon ja tykistömajurien Waldemar ja Ilmari Laukolan välillä.

³² Suomen puolustuslaitos 1918–39, 258.

³³ Sotaväen päällikön päiväkäsky 7/28.2.1925 ja käskyn liite, SARk.

³⁴ Sotilaspastorien kokouksen pöytäkirja, Hämeenlinna 13.9.1930, T21125/X, SARk.

³⁵ Sotilaspapiston kokouksen pöytäkirja, Helsinki 28.3.1936, T21125/X, SARk; Sotilaspapiston kokouksen pöytäkirja, Mikkeli 8.-10.9.1928, T21125/X; Suomen puolustuslaitos 1918.1939, 517-518; Vuoden 1935 ohjesäännössä papiston työtä ohjattiin sielunhoitoon ja siveelliseen kasvatukseen.

³⁶ Rauhala 1924, 5.

³⁷ Suomen puolustuslaitos 1918–39, 326; Rauhala 1924, 5-9; Kirjasarjan osien nimet olivat Maa ja kansa (1925), Talous (1926), Yhteiskunta (1927) ja Sivistys (1928). Vuoden 1928 kansalaistiedon opetusohjelmassa tausta-aineistona

Sotilaspapista opetusohjelmat ja Rauhalan kirjasarja eivät tyydyttäneet. Väljät ja ylimalkaiset ohjeet antoivat opetuksen järjestämiselle korkeintaan ohjenuoria, ja käytännön tuntien kasaamiseksi tarkoitettu Rauhalan kirjasarja oli hyvin yleisluontoinen. Kun selviä kirjallisia ohjeita ei ollut, keskusteltiin opetuksen tavoitteista ahkerasti sotilaspappien kokouksissa. Papit vertailivat innokkaasti myös omia epävirallisia versioitaan kansalaistiedon opetusohjelmasta³⁸. Ohjesäännöt korostivat sivistystä ja kristillistä siveellisyyttä, jota myös Pietilä oli selvitystyössään perännyt. Papistolle tämä näkökulma valistukseen oli luonnollisesti läheisin, mutta myös isänmaan historian osuus valistustyössä nousi esille liki kaikissa kokoontumisissa. Jo vuoden 1925 valistustoimintaa ohjanneessa päiväkäskyssä oli mainittu, että ”*se on yksi sotilasopetuksen tärkeimmistä aineista, koska juuri sen avulla voidaan synnyttää luja puolustustahto vuosi vuodelta uusiin alokaspolviin ja sen kautta koko kansaan*”³⁹.

Erityisesti historian tuntien sisältöön papit kaipasivatkin ohjeistusta. Olihan esimerkiksi jalkaväen kansalaistiedon opetusohjelmassa määrättyistä luennoista noin puolet isänmaan historiaa. Sotarovasti Malin mainitsi vuoden 1925 sotilaspapiston kokouksessa pyytäneensä toistuvasti Einar W. Juvaa valmistelemaan papistolle luentosarjaa sotahistoriasta ilman näkyvää tulosta. Samassa kokouksessa pohdittiin, onko armeija isänmaan historian ”*kansanopisto*” vai tarvitaanko historiaa vain ”*tappelemaan opettajana*”.⁴⁰ Sama pohdinta liittyi koko valistustyöhön. Osa papeista korosti rooliaan yleissivistäjinä ja osa taas motivoi työtään taistelutahdon luomisella.

Kun opetusmetodeista ja oppituntien luonteesta ei annettu kirjallisia ohjeita, keskusteltiin pedagogisista kysymyksistä kiiwaasti sotilaspapiston kokoontumisissa. Jo vuoden 1919 kokouksessa sotarovasti Malin evästi alaisiaan käyttämään psykologista vaistoa ja kiinnittämään huomiota oppituntien huvittavaan puoleen⁴¹. Malin kiinnitti myös useassa kokouksessa huomiota maltillisuuteen opetustyössä. Vuonna 1930 hän kehotti varomaan ”*liiallista tyrkyttämistä, koska se luonnollisesti tympäisee kuulijaa*”⁴². Vaikka opetuksen tavoitteet olivat vielä 1920-luvulla varsin epäselvät, ymmärsivät sotajoukkojen valistajat, ettei tehokkaimpaan tulokseen päästy tulenpalavalla

mainittiin muun muassa Hakkapeliitta-lehden ja Historiallisen aikakauskirjan kirjoituksia sekä valikoima 1920-luvun historiateoksia.

³⁸ Esim. sotilaspastorien kokouksen pöytäkirja, Helsinki 16.7.1926, T21125/X, SArk.

³⁹ Sotaväen päällikön päiväkäsky 7/28.2.1925, SArk.

⁴⁰ Sotilaspastorien kokouksen pöytäkirja, Helsinki 16.7.1926, T21125/X, SArk.

⁴¹ Sotilaspastorien kokouksen pöytäkirja, Viipuri 29.6.–1.7.1919, T21125/X, SArk.

⁴² Sotilaspastorien kokouksen pöytäkirja, Hämeenlinna 13.9.1930, T21125/X, SArk.

intomiehellä. Isänmaan historian opetuksen luonne ei toisaalta antanut syytä pidättelyyn. Tehokkainta opetus oli, kun se toteutettiin ”*tunnepitoisesti ja puolustustahtoa määräävästi*”⁴³.

2.2. ISÄNMAAN HISTORIA TAISTELUTAHDON PÄÄAINEEKSI

Valistustyö ja kansalaistiedon opetus ei ollut suomalaisen upseeriston lempilapsia sotien välisenä aikana, vaikka osa työstä oli ohjattu upseereille jo 1920-luvun puolella. Esimerkiksi Upseeriliiton kustantamassa Sotilasaikakauskirjassa sodankäynnin ammattilaiset pohtivat 1920–30-luvuilla mieluummin esimerkiksi taktisia kysymyksiä ja huollon ongelmia kuin varusmiesten henkistä kasvatusta. Kahden vuosikymmenen aikana valistustyötä käsiteltiin vain yhdessä artikkelissa.

Vuonna 1934 ilmestyneessä kirjoituksessa ”Muutamia ajatuksia Suomen historian ja yhteiskuntaopin opettamisesta asevelvollisille sekä ehdotus opetusohjelmaksi”⁴⁴ luutnantti W.H.Hagman kritisoi 1920-luvulla muovautunutta armeijan kansalaistiedon opetusta järjestelmällisyyden ja jatkuvuuden puutteesta. Juuri 29 vuotta täyttäneen sotakorkeakoulun oppilaan mukaan silloinen ohjelma ei muodostanut ehjää kokonaisuutta, vaan pyrki ”*kehittämään isämaallisuuden aatetta esittämällä historiastamme tuokiokuvia esi-isiemme urotöistä sodan ja rauhan aikana*”⁴⁵. Jo artikkelinsa alussa Hagman huomautti, ettei opetusta edes kannata miettiä ennen kuin sen tavoitteet ja päämäärät selvitetään. Hän vastasi vaatimukseensa itse toteamalla, että isänmaan historian opetuksen tavoite pitää olla oppien hakeminen tulevaisuutta varten. Valistustyön ehdottomiksi päämääriksi piti nostaa itsenäisyyden arvon osoittaminen, Suomen uhkista kertominen ja suomalaisen ja kommunistien propagoiman yhteiskuntajärjestelmän taustojen selvittely. Hagman oli vakuuttunut siitä, että isänmaan historiaa kasassa pitävä punainen lanka oli jatkuva taistelu idän uhkaa vastaan. Tämä Suomen kansan elinkysymys oli tehtävä selväksi kaikille asevelvollisille.⁴⁶ Tälle pohjalle rakentui Halstin kirjoituksessaan esittelemä 74 oppitunnin opetusohjelmaehdotus. Tunneista 50 käsitteli isänmaan historiaa, 7 Suomen sotilaspoliittista asemaa, 4 Suomen sukulaiskansojen vaiheita ja 11 yhteiskuntaoppia. Viimeisellä kahdella kertaustunnilla sidottiin yhteen koko paketti.⁴⁷

⁴³ Sotilaspastorien kokouksen pöytäkirja, Helsinki 16.7.1926, T21125/X, SArk.

⁴⁴ Artikkelit ilmestyivät kaksiosaisena Sotilasaikakauslehden numeroissa 10 ja 11/1934. Hagman oli samalla kirjoituksella voittanut Upseeriliiton vuotuisen kirjoituskilpailun.

⁴⁵ Hagman 1934, 662.

⁴⁶ Hagman 1934, 596-599, 662-663.

⁴⁷ Hagman 1934, 599-662.

Yhteensä 47-sivuisen Sotilasaikakauslehden artikkelin viimeisessä kappaleessa Hagman peräsi armeijan käyttöön soveltuvaa historian ja yhteiskuntaopin oppikirjaa. Kaksi vuotta myöhemmin hän vastasi vaatimukseen itse, kun Otava⁴⁸ julkaisi Hagmanin teoksen ”Isänmaan historia Suomen maanpuolustajia varten”. Teos oli alkusanojen mukaan tarkoitettu sekä opettajille oikean tiedon ja hengen omaksumiseen että sotilaille uuden läksyn valmisteluun ja vanhan kertaukseen⁴⁹. Vajaan 200 sivun teoksen viesti oli käytännössä sama kuin artikkelissa: kansojen välinen taistelu oli pyöritetty historiaa ja itsenäisyys oli kansan arvokkain lahja. Teos vakiinnutti nopeasti paikkansa armeijan historian opetuksen oppikirjana ja tärkeimpänä valistukseen liittyvänä teoksena siihen saakka⁵⁰. Hagman oli huolissaan erityisesti historiaa opettavista nuorista upseereista, joilla oli vaikeuksia poimia ylimalkkaisista ohjelmista oleelliset asiat ja oikea henki. Muistelmissaan hän mainitsee keränneensä aineistoa myöhempää käyttöä varten 1920-luvun lopulta alkaen. Hagman kertoo haastatelleensa 1930-luvun alkupuolella oma-aloitteisesti jopa 1500:aa asevelvollista selvittääkseen heidän mielipiteitään esimerkiksi kommunistien ja AKS:n tekemästä propagandatyöstä.⁵¹

Vuonna 1938 Halstin⁵² historialliset harrasteet muuttuivat työksi ja hän pääsi siirtämään ideoitaan käytäntöön. Puolustusministeriön koulutusosastoon perustettiin vuoden 1938 alussa liikuntakasvatus- ja valistustoimisto ja Halsti nimitettiin valistusasioista vastaavaksi toimistoupseeriksi. Hänen ensimmäinen tehtävänsä oli rakentaa armeijalle uusi kansalaistiedon opetusohjelma. Virallisesti uusi ohjelma hyväksyttiin vasta elokuussa 1939 tarkastuksen ja kokeilujen jälkeen. Tämä koulutusosaston kirjelmä n:o 8445/2327/39 tunnettiin nimellä ”Yksityiskohtaisia määräyksiä valistustyön suorittamisesta”. Opetusohjelma esitteli opetuksen tuntijaon, kullakin oppitunnilla käsiteltävät asiat pääpiirteissään ja ennen kaikkea jokaisen oppitunnin pohjalta tehtävät oikeat johtopäätökset.⁵³

Vaikka opetusohjelma rakentuikin neljästä oppiaineesta (isänmaan historia, maantieto, yhteiskuntaoppi, siveys- ja raittiusoppi), sen keskeisin tavoite oli muodostaa ehjä ja looginen kokonaisuus nimenomaan historian pohjalta. Heti alussa opettajia varoitettiin esittämästä mitään

⁴⁸ Ehdotuksen kirjan kirjoittamisesta teki Halstille Otavan kirjallinen johtaja Hannes Reenpää; Halsti 1973, 274-275.

⁴⁹ Hagman 1936, 5-6.

⁵⁰ Vuosina 1938–39 puolustusministeriön koulutusosasto tilasi Otavalta yhteensä 1470 teosta; Kirjatilaus Otavalle 8.3.1938, T17647/18, Kl. /685/38/64b, SArk; Kirjatilaus Otavalle 14.2.1939, T17648/22, Kl. /563/39/64b, SArk.

⁵¹ Halsti 1973, 163-168, 192-195, 284-289; Wolf H. Halstin kirje Marja-Maija Halstille 10.6.1934, Elämän valtasuonet, 74. Halsti liittyi AKS:aan 1920-luvun puolivälissä, mutta jätti jäsenmaksunsa maksamatta 1930-luvun puolivälin jälkeen.

⁵² Hagman suomensi nimensä Halstiksi vuonna 1936. Selvyiden vuoksi käytän Wolfgang Hallsten Hagmanista jatkossa vain uutta nimeä Halsti. Vuonna 1938 ilmestyneen teoksensa ”Isänmaan historiaa Suomen maanpuolustajia varten” toisesta painoksesta alkaen hän julkaisi teoksensa ja muut kirjoituksensa nimellä Wolf H. Halsti.

⁵³ Halsti 1973, 272-275.

väitteitä, joita ei voisi opetusohjelman avulla perustella. Myös opetusohjelman tavoite tehtiin jo alussa selväksi. Ainoa merkittävä päämäärä oli asevelvollisten taistelutahdon kasvattaminen. Uudessa kansalaistiedon opetusohjelmassa isänmaan historia, maantieto ja yhteiskuntaoppi annettiin upseerien velvollisuudeksi. Viidestä siveys- ja raittiusopin tunnista kolme jäi papistolle ja kaksi lääkäreille tai liikuntakasvatusupseereille⁵⁴.

Opetusohjelma huipensi sotien välisen kehityksen. Isänmaan historiasta tuli puolustusvoimien taistelutahdon pääaine ja vanhat ylimalkaiset ohjeet korvattiin tarkemmilla, joissa historian avulla muodostettu kokonaiskuva meni menneisyyden tarjoamien isänmaallisten tuokiokuvien edelle. Halstin mukaan historiasta piti etsiä ”ennen kaikkea käytännöllistä oppia nykyisyyttä ja tulevaisuutta varten”⁵⁵. Pääosassa ei ollut siis historian opetus vaan historian opetukset. Kun isänmaan historian opetuksen tavoitteet olivat selkeät, myös opetuksen luonteeseen ja viestin perille saamiseen täytyi kiinnittää huomiota. Taustatietoja tuli antaa vain sen verran, että varusmiehet pystyivät niiden pohjalta tekemään oikeat johtopäätökset. Sisä- ja puoluepoliittisten kysymysten käsittely oppitunneilla kiellettiin ehdottomasti, ja todistamattomia väitteitä ei saanut esittää.⁵⁶ Kaiken tunneilla esitetyn tuli palvella yhtenäistä kokonaisuutta. Opetusohjelmassa jokaiselle oppitunnille annettiin myös selkeä tavoite. Opetusohjelmassa ja jo Halstin isänmaan historian oppikirjassa päämäärät tuodaan esiin niin selkeästi, ettei väärin tulkintoihin ole minkäänlaisia mahdollisuuksia. Halstin käyttämiä kirjallisia aseita olivat muun muassa vahvennukset ja kursivointi sekä johtopäätösten toistaminen niin usein, ettei yhtään lankaa voinut jäädä irralleen.

Kansalaistiedon opetusohjelman selkeä historiallinen logiikka ja aukottomuus oli tähdätty ennen kaikkea kommunistien Suomessa tekemää propagandaa vastaan. Jo Sotilasaikakauslehden kirjoituksessa Halsti kertoi käyvänsä kirjallista taistelua ”Marxin ym. herrojen teorioita” ja ”kyläagitaattoreita” vastaan⁵⁷. Myös Yksityiskohtaisissa määräyksissä esitellyn kansalaistiedon opetusohjelman ensimmäinen oppitunti käsittelee kommunistien kiihotus- ja vakoilutoimintaa Suomessa. Tähän osallistuminen esitellään rikolliseksi ja halveksittavaksi. Oppitunnin jälkeen ”kaikki ovat saaneet virallisen ja julkisen varoituksen”, eikä tietämättömyys ollut enää maanpetoksen selitys.⁵⁸

⁵⁴ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 131-136. Vuoden 1939 kansalaistiedon opetusohjelman tuntijako löytyy liitteestä 1.

⁵⁵ Hagman 1936, 7.

⁵⁶ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 16-18.

⁵⁷ Hagman 1934, 663; ”Tahton päästä siihen, että nuori mies, kun hän joutuu agitaattorin kanssa tekemisiin, ei tietämättömyydessään usko kaikkea roskaa vaan todella itse pystyy harkitsemaan asiaa ja tekemään omat päätelmänsä”.

⁵⁸ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 18-19.

Valistustyössä muutos oli niin suuri, että uuden ja vanhan kohtaaminen aiheutti kipinöintiä. Selvimmin uuden opetusohjelman aiheuttama ensityrmistys näkyi sotilaspapiston Turun kokouksessa elokuussa 1938. Siellä puolustusministeriön koulutusosastoa edustanut Halsti puolusti närkästyneen osanottajajoukon edessä silloista opetusohjelmaehdotustaan. Vastauspuheenvuorollaan sotarovasti Malin painotti, että oli papiston kutsumustyö kertoa ”*Jumalan ihmeellisestä johdatuksesta*” Suomen kansan vaiheissa, joita hän vertasi jopa ”*Juudaan valitun kansan vaiheisiin*”. Ilman tämän asian tuntemista Malin valitti koko opetuksen olevan vailla pohjaa. Tämä pohja putosikin, kun realiteetit jyräsivät kaitselmuksen historian käyttövoimana. Halsti joutui perustelemaan myös, miksi uudessa kansalaistiedossa pappien vaalima kristillissiveellinen ajatusmaailma oli sivuroolissa. Uusissa ohjeissa historian opetukselle annettiin niin selkeä tehtävä, että sotilaspapisto pelkäsi opetustyön valahtavan propagandan tielle. Vaikka Halsti vakuutteli uskovansa vakaasti esittelemäänsä historiankuvaan, totesi hän kyynisesti, ettei ”*propagandatyössä tulla sodanaikana toimeen ilman valhetta*”. Siksi papiston, jolta vaadittiin korkeaa eettistä moraalialia, ei hänen mukaansa pitänyt sotkeutua valistukseen muutamaa siveysopin tuntia lukuun ottamatta.⁵⁹

Pohjavirran kääntyminen vaikutti koko isänmaan historian rakenteeseen. Myös yksittäiset historian tapahtumat näyttäytyivät uudessa valossa. Kun esimerkiksi 1920-luvun sotilaspapiston kokouksissa kiiteltiin 30-vuotisen sodan tarjoamia voimavaroja sen ajan sotilaille⁶⁰, oli koko sota 1930-luvun lopun opetuksessa vain varoittava esimerkki ilman itsenäisyyttä jääneen kansan joutumisesta muiden puolesta sotatantereille⁶¹. Yksittäisten suomalaisten sotilaiden panosta suurvallan armeijassa esiteltiin toki positiivisessa valossa.

Valistustyön ja isänmaan historian käyttötarkoitukseen heijastui toki myös puolustuslaitoksen ulkopuolinen maailma. 1930-luvulla asevelvollisten koulusivistämisestä ei enää tarvinnut kantaa huolta, sillä siviilimaailman kansakoulutus piti jo huolen siitä, että nuoret osasivat palvelukseen astuessaan lukea ja kirjoittaa⁶². Vuosikymmenen loppua kohti maailmanpoliittinen tilanne kiristyi, ja varsinkin upseeristo uskoi Suomen ajautuvan vääjäämättömästi aseelliseen yhteenottoon

⁵⁹ Sotilaspastorien kokouksen pöytäkirja, Turku 20.–24.8.1938, T21125/X, SArk.

⁶⁰ Sotilaspastorien kokouksen pöytäkirja, Viipuri 29.6.–1.7.1925, T21125/X, SArk. Vuoden 1925 kokouksessa eri historiallisten aikakausien erilaisesta kasvattavasta merkityksestä esitelmöinyt sotilaspastori Marjanen totesi, että ”30-vuotinen sota ja kaikki siihen liittyvät seikat ovat erinomaisia kasvattamaan sotilaassa puhtaasti suomalaiskansallista tunnetta”.

⁶¹ Yksityiskohtaisia määryksiä..., 30-33; Halsti 1938, 51-61; Waronen 1944, 38-43.

⁶² Suomen puolustuslaitos 1918–1939, 517-519.

Neuvostoliiton kanssa⁶³. Kun sota oli näköpiirissä, nousi puolustustahdon kohottaminen kaiken henkisen työn ainoaksi tavoitteeksi.

2.3. TALVISODAN HENKI ILMAN VALISTUSTA

Marraskuussa 1939 pidetyssä Kannaksen armeijan kenttäpappien kokouksessa kansalaistiedon opetuksen todettiin jo jääneen taka-alalle sotaan valmistautuneen armeijan askareissa. Opetuksen rauhanaikaiseen laajuuteen ei enää uskottu, ja valistajat tyytyivät jo sodan alla siihen, että saivat pitää oppitunnin silloin tällöin.⁶⁴

Talvisotaa edeltäneinä vuosina armeijan rauhan ajan opetustyö oli saatu kestäväälle pohjalle: työt oli jaettu ja ohjeet kertoivat, mistä piti puhua. Poikkeusoloja varten tehty työ oli korkeintaan puolivälissä. Sodan ajan propagandatyötä oli valmisteltu sotaa edeltävinä vuosina järjestämällä kertausharjoituksia mainos- ja tiedotusalalla värvätuille henkilöille. Kun armeijan ylimääräiset harjoitukset (YH) alkoivat syksyllä 1939, oli puolustusvoimain sanomatoimisto ehtinyt kouluttaa noin 60 propagandistia. Sodan aikana nämä työskentelivät erilaisissa tiedotustehtävissä, ja vaikutus opetustoimintaan oli pieni. Armeijan tiedotus- ja valistustoimintaa johdettiin talvisodassa päämajan propagandaosastolta. Osaston rakenne muuttui lyhyen sodan aikana useaan kertaan. Valistustoimintaa ohjattiin osaston sisäpropagandatoimistosta, joka ei kuitenkaan ehtinyt luoda yhtenäistä ohjeistusta sodan aikaista valistustoimintaa varten.⁶⁵ Ennen talvisotaa ja sen aikana maanpuolustushenkeä lietsottiin myös propagandaan keskittyneitä siviiliorganisaatioista. Niistä tärkeimmät olivat kertausharjoituksissa koulutettujen perustama Propagandaliitto ja AKS:n 1930-luvun loppupuolen maanpuolustuspropagandaa jatkanut Maan Turva.⁶⁶

Kun valistustyön ohjeistus siirsi sodan alla päävastuun pois sotilaspapistolta, syntyi paine valistushenkilöstön lisäämiseksi. YH:n alkaessa määrävahvuuksiin alettiin kiinnittää huomiota. Kun talvisota alkoi, piti jokaisen divisioonan ja armeijakunnan esikunnassa olla valistustoimisto, rykmentteihin piti valita päätoiminen ja pataljooniin sivutoiminen valistusupseeri. Perusyksikköihin kelpasi esimerkiksi sopiva aliupseeri. Ankaran upseeripulan takia suunnitelma jäi vain paperille, ja jopa divisioonatasolle oli vaikeuksia saada valistusupseereja.⁶⁷ Hyvä osoitus puolustusvoimien

⁶³ Ks. mm. Suomen puolustuslaitos 1918–1939, 416-423; Halsti 1973, 198-208; Halsti 1974, 29-40.

⁶⁴ Kannaksen armeijan kenttäpapistön kokouksen pöytäkirja, Viipuri 16.11.1939, T21125/X, SArk.

⁶⁵ Salminen 1976, 25-26; Talvisodan historia 4, 229-235.

⁶⁶ Mertanen 2005, 466-482.

⁶⁷ Salminen 1976, 26.

sisäisestä tärkeysjärjestyksestä talvisodassa oli opetustoiminnan kehittämiseksi reilun kymmenen vuotta uhranneen Halstin siirtäminen muihin tehtäviin. Myöhemminkään hän ei armeijan valistuksen pariin palannut.⁶⁸

Kun valistushenkilökunta oli pahasti vajaamiehininen, jäi käytännön vastuu edelleen sotilaspapistolle. Senkin mahdollisuudet hoitaa tehtäviä olivat heikot. Sielunhoito ja kaatuneiden huolto veivät aikaa, ja suhtautuminen valistustehtäviin jakoi papistoa. Osalle tehtävä oli mieluinen, osa taas vierasti valistustyön mukana tullutta vastuuta kevytmielisenä pidetystä viihdytystoiminnasta.⁶⁹ Kun tilaisuuksia valistukseen ja oppituntien pitämiseen tuli, toimi papisto luonnollisesti oman vakaumuksensa ja ohjesääntönsä pohjalta. Pääosassa oli vanhaan tapaan kristillinen siveellisyys, mutta voimia haettiin myös isänmaan historian opetuksista.⁷⁰

Toisaalta lyhyt ja intensiivinen talvisota ei antanut suuria mahdollisuuksia laajamittaiselle opetustoiminnalle, vaikka henkilökuntaa olisi ollutkin. Joukot oli sidottu pitkiä aikoja yhtämittaisesti taisteluihin etulinjassa. Tällaisissa olosuhteissa valistustyön pääpaino oli satunnaisten viihdykkeiden tarjoamisessa ja suurimman uutisnälän tyydyttämisessä sanomalehtiä jakamalla. Oppituntien ja esitelmätilaisuuksien pitoon olisi ollut mahdollisuuksia korkeintaan etulinjan takana reservissä olevien joukkojen keskuudessa tai sotilassairaaloissa.

Suomen armeijan taistelutahto ei kuitenkaan sortunut, vaikka sota-ajan valistus oli lapsen kengissä, eikä oppitunteja ehditty pitää. Kansallinen yhteisrintama oli liki särötön, eikä sota aiheuttanut sellaisia mielialaongelmia, joihin olisi pitänyt puuttua valistustyöllä. Sodan alkaminen ilman sodanjulistusta, Mainilan laukaukset, pommitukset ja Terijoen nukkehallitus tekivät selväksi, että Suomi kävi puolustussotaa. Sodan käynnin tarkoituksenmukaisuudella ei tarvinnut spekuloida. Talvisodan käymistä ei tarvinnut perustella sotilaille isänmaan historian avulla.

⁶⁸ Halsti toimi talvisodassa 5. divisioonan huoltopäällikkönä. Jatkosodassa hän työskenteli pääosin esikuntatehtävissä ja saavutti mainetta Suomen Kuvalehden kolumnistina. Lapin sodassa hän johti Tornion maihinnousua rykmentin komentajana. Nuoren polven upseerien huono kohtelu ja hidaskäynninen katkeroitti Halstin sodan jälkeen ja hän erosi puolustusvoimista 1945. Sotien jälkeen hän työskenteli vakuutusalanalla. Julkisuudessa Halstin piti ahkera muistelmateosten kirjoittaminen, Paasikivi-seuran puheenjohtajuus 1960-luvulla ja ärhäkät yhteiskunnalliset lausunnot. Halsti kuoli vuonna 1985.

⁶⁹ Kansanaho 1991, 58-64, 115-117; Talvisodan historia 4, 220-221. Talvisodan päättyessä palveluksessa oli 316 luterilaista ja 11 ortodoksista kenttäpappia.

⁷⁰ Kansanaho 1991, 22-26, 79-87.

2.4. ARMEIJA HYÖKKÄÄ VAILLA PÄÄMÄÄRÄÄ

Vaikka talvisota ei tuottanut suuria valistustyöhön liittyviä ongelmia, haluttiin organisaatio jälleen uudistaa. Väli rauhan aikana sodan ajan tiedotustoiminnan tulevaisuutta pohtimaan asetettiin salainen komitea. Joulukuussa 1940 marsalkka Mannerheim antoi talvisodan propagandatyössä kunnostautuneelle kapteeni Kalle Lehmukselle vapaat kädet puolustusvoimien tiedotustoiminnan järjestämiseksi. Lehmuksen luoma organisaatio hahmottui kevään aikana. Kun Mikkelin päämaja perustettiin kesäkuussa jatkosotaa edeltäneiden ylimääräisten sotaharjoitusten alkaessa, oli sen osana neljä toimistoa käsittänyt tiedotusosasto. Omien sotajoukkojen valistus ja oppituntien pito ei kuulunut suoranaisesti minkään toimiston vastuulle, ja puolustusvoimissa työskennelleet valistusupseerit alistettiin perustetuille tiedotuskompanioille. Minkäänlaisia ohjeita oppituntien pitämiseen ei ennen jatkosotaa annettu.⁷¹

Jatkosodan loppuvuoteen 1941 kestäneen hyökkäysvaiheen aikana valistustyö oli edelleen taka-alalla. Armeijan nopea eteneminen ei jättänyt aikaa opetukselle, ja pitkälle syksyyn saakka työ katsottiin tarpeettomaksi. Niin kauan kuin hyökkäys eteni nopeasti eikä sodan päämääriä pohdittu, säilyi joukkojen mieliala korkealla. Pääasiassa joukkojen tiedon jano tyydytettiin jakamalla joukoille sanomalehtiä. Myös kenttälehtien toiminta oli vilkasta jo hyökkäysvaiheen aikana.⁷²

Päämajan tiedotusosasto ohjeisti valistusupseereja hyökkäysvaiheen aikana lähinnä ajankohtaisissa ja yleisissä asioissa ohjekäskeyillä. Suoraan joukkojen valistukseen soveltuvaa aineistoa ne sisälsivät varsin vähän. Ohjekäskeyissä käsiteltiin kesän ja syksyn aikana muun muassa politikoinnin lopettamista sotajoukoissa ja huhujen torjuntaa. Sodan pitkittyessä joukkoja pyydettiin muistuttamaan vihollisen vahvoista joukoista rajan takana ja Hangossa, pitkän rajan oikaisusta ja Neuvostoliiton imperialistisista tavoitteista Suomea kohtaan.

Suurempi merkitys valistustyön kannalta oli kuitenkin marsalkka Mannerheimin antamalla päiväkäskyillä, vaikka ne eivät olleet virallisesti tiedotusosastoa tai valistusupseereja sitovia⁷³. Useimmiten tiedotusosasto luonnosteli päiväkäskyt, mutta lopullinen muoto ja sanavalinnat olivat

⁷¹ Salminen 1976, 37-39; Syrjö 1994, 241-243; Sillanpää 1961, 56-59. Ennen talvisotaa Lehmus oli työskennellyt SDP:n järjestösihteerinä.

⁷² Salminen 1976, 71-76; Sillanpää 1961, 71-73.

⁷³ Esimerkiksi rintamajoukoissa tehtyä propagandaa tutkinut Esko Salminen nostaa päiväkäskyt ”laeiksi, jotka määräsivät oleellisella tavalla koko työn luonteen”.

aina marsalkan omia⁷⁴. Päiväkäskeyssään marsalkka käsitteli valistustoiminnan keskeisimpiä kysymyksiä sodan päämääriä ja kuvaa vihollisesta.

Mannerheimin päiväkäskyt pohjautuivat useasti juuri historiaan. Jatkosodan ajan ensimmäisessä päiväkäskyyssään hän julisti välirauhan päättyneeksi ja kutsui joukot ”pyhään sotaan kansakuntamme vihollista vastaan” ja ”Saksan mahtavien sotavoimien rinnalla ja asetovereina vakain mielin ristiretkelle vihollistamme vastaan”⁷⁵. Suurin vaikutus valistustyöhön oli heinäkuun alkupuolella annetulla päiväkäskyllä, jossa marsalkka lupasi olla panematta miekkaansa tuppeen ennen kuin Suomi ja Itä-Karjala olisivat vapaat. Tämä myöhemmin miekantuppipäiväkäskynä tunnettu lupaus aloitteli jo epävirallisen keskustelun sodan päämääristä.⁷⁶ Historiallisia ulottuvuuksia oli myös tervetuloitotuksessa Saksan 163.divisioonalle, jossa marsalkka puhui bolsevismin vaaran ikuisesta torjumisesta ja viittasi vuoden 1918 aseveljeyteen⁷⁷.

Päiväkäskyt vaikuttivat siis valistusupseerien työhön välittömästi ohjeina työn sisällöstä ja välillisesti, kun niiden aiheuttamia väärinkäsityksiä jouduttiin oikomaan. Touko Perkon mukaan niiden vaikutus esimerkiksi Päämajan kotirintamalle suuntaamiin kirjoituksiin oli luonnollinen, sillä tiedotusosastokin koko vielä hyökkäysvaiheen aikana, että sen oli sopeuduttava marsalkan luomiin yleislinjoihin. Miekantuppipäiväkäskyn jälkeisinä viikkoina esimerkiksi kenttälehtiä kehoitettiin erikseen pitämään Itä-Karjalan kysymystä esillä.⁷⁸ Marsalkan päiväkäskyjen merkitys jäi kuitenkin lyhytaikaiseksi, sillä asemasodan alkaessa koko valistustyö uusittiin.

2.5. VALISTUSUPSEERIEEN KÄSIKIRJASTOSTA ASEMASODAN PERUSTOTUUS

Syksyllä mielialat rintamilla olivat valuneet jo niin alas, ettei hengen kohottamiseen riittäneet marsalkan päiväkäskyt tai valistajille ohjeiksi annetut lyhyet käskykirjelmät. Sodan pitkittyminen yli odotusten ja syksyn pimeneminen näkyi mielialoissa. Myös joukkojen kokemat tappiot ja nopean etenemisen aiheuttama väsymys alkoi nakertaa taistelutahtoa. Taustalla velloivat ennen kaikkea epäselvyydet hyökkäyksen päämääristä ja koko armeijan sodankäynnin tavoitteista. Esimerkiksi marsalkan päiväkäskyjen lietsoma Itä-Karjala-aktivismi ja Tarton rauhan rajojen

⁷⁴ Lehmus 1967, 55-61. Päämajan tiedotusosaston päällikkönä koko jatkosodan ajan toimineen Kalle Lehmuksen mukaan Mannerheim oli erittäin tarkka kaikkien paperien kanssa, joiden alle tuli hänen nimensä.

⁷⁵ Suomen marsalkan jatkosodan päiväkäsky n:o 1 kesäkuulta 1941, Puhtain ase, 116.

⁷⁶ Suomen marsalkan jatkosodan päiväkäsky n:o 3 heinäkuulta 1941, Puhtain ase, 120. Miekantuppipäiväkäskyn vastaanotosta mm. Jutikkala 1997, 62; Salminen 1976, 69-70, Lehmus 1967, 61-63.

⁷⁷ Suomen marsalkan jatkosodan päiväkäsky n:o 4, 7.7.1941, Puhtain ase, 122.

⁷⁸ Perko 1974, 113-114.

yllittäminen aiheutti spekulatioita joukkojenkin keskuudessa. Myös kotirintamilta kirjeissä kantautuneet viestit esimerkiksi vaikeutuneesta elintarviketilanteesta näkyivät armeijankin mielialoissa.⁷⁹ Mielialojen lasku aiheutti laajoja kapinailmiöitä ja taistelusta kieltäytymisiä eri rintamaosilla⁸⁰.

Osa vastuusta lankesi luonnollisesti päämajan tiedotusosastolle ja valistusupseereille. Keskustelu alkoi syksyllä myös valistajien keskuudessa. Marraskuun lopussa 1941 päämajaan kokoontuneet valistusupseerit pohtivat työnsä tulevaisuutta. Tilaisuuden sotatilannekatsauksella avannut everstiluutnantti Peitsara tunnusti, että vihollisen sitkeys aiheutti sodan pitkittymisen ja yllätti myös valistusväen. Peitsaran mukaan tulevaisuudessa valistajien oli ”*vihollisen kaikkia keinoja vastaan käytettävä yhä tehokkaampia vasta-aineita taistelutahtomme murtumattomuuden lujittamiseksi*”.⁸¹

Työ alkoi, kun päämajan tiedotusosaston organisaatio uusittiin. Suurin muutos oli uuden valistus- ja viihdytystoimiston perustaminen vastaamaan joukkojen taisteluhengen kohottamisesta sekä valistus- ja viihdytystyön järjestämisestä. Samalla valistusupseerien alistus tiedotuskomppanjoille päättyi, ja he siirtyivät suoraan yksikkönsä komentajien alaisiksi.⁸² Jatkosodan alussa armeijassa oli yhteensä 200 valistusupseeria. Koko kentän kattavaa valistusupseeriverkkoa alettiin luoda vasta loppusyksyllä 1941. Loppuvuodesta 1942 nimitettyjä oli yhteensä 700, ja koko sodan aikana valistustehtävissä työskenteli eri aikoina 1300 valistusupseeria. Vähintään rykmenttiä suurempien ryhmittämien esikuntiin määrättiin valistusupseeri, pataljoonista ja perusyksiköistä piti löytyä oman toimen ohella valistusta hoitava sotilas. Vaatimusten täyttäminen jäi kuitenkin joukko-osastojen omalle vastuulle, joten valistushenkilökuntaa lisättiin ja vähennettiin sotatilanteen mukaan. Karkeasti laskettuna armeijassa työskenteli koko ajan yksi valistusupseeri tuhatta miestä kohti.⁸³ Määrän lisäksi myös laatuun alettiin loppuvuodesta 1941 kiinnittää huomiota. Marraskuun lopussa tiedotusosasto määräsi kaikkien valistusupseerivirkojen täyttämistä henkilöillä, joiden vaatimuksina mainittiin ”*tiedotusalan tuntemus, sujuva ja mukaansatempaava suullinen ja kirjallinen esitystaito, vireä oma-aloitteisuus ja järjestelykyky sekä ymmärtämyksellinen, harkitseva, luottamusta herättävä ja innostava toimeliaisuus miehistön keskuudessa*”⁸⁴.

⁷⁹ Salminen 1976, 75-81, 100-102; Syrjö 1994, 241-243. Yleisestä hyökkäysvaiheen mielialakehityksestä Julkunen 1990, 226-227, 233-240; Jutikkala 1997, 58-75.

⁸⁰ Klefström 1994, 270; Kulomaa 1995, 93-190; Salminen 1976, 97-100.

⁸¹ Sotatilannekatsaus, pöytäkirja valistusupseerien selostus- ja keskustelutilaisuudesta 27.11.1941, T8362/20, SArk.

⁸² Tiedotus organisaatiouudistuksesta, PM:n tied. os:n kirjelmä 6106/ttus2/20.11.1941, T8362/19, SArk; Salminen 1976, 41-42; Päämajan tiedotusosaston sotapäiväkirja 18.11.1941, 20.11.1941, Spk25747, SArk.

⁸³ Salminen 1976, 43-52.

⁸⁴ Valistus- ja viihdytystoiminnan tehostaminen, PM:n tied. os:n kirjelmä 6440/ttus2/29.11.42, T8362/19, SArk.

Vuoden vaihteen uudistuksen yhteydessä selviteltiin jälleen sotilaspapiston ja valistusupseerien tehtävänjakoa. Valistusupseerien tehtäväksi annettiin taistelutahdon kohottamien, sotilaspastorien taas joukkojen sielunhoito. Toisaalta halukkaat sotilaspapit saivat toimia valistusupseereina oman toimensa ohella, jos sopivia upseereita ei löytynyt. Tavoitteeksi ilmoitettiin joustava yhteistyö, ja esimerkiksi kansalaisopetuksessa tuli käyttää papiston asiantuntemusta tietyissä asiakysymyksissä.⁸⁵ Samalta pohjalta lähti myös vuonna 1943 ilmestynyt sotilaspappien ohjekirja. Sotilaspappi Tauno Muukkosen kokoaman Rintamapappi-kirjaseen mukaan pappienkin antaman valistustyön pohjana oli vuoden 1939 Yksityiskohtaisia määräyksiä valistustyön suorittamisessa.⁸⁶

Syksyn 1941 kriisi osoitti sen, että myös valistusinformaation sisältöön oli kiinnitettävä huomiota. Valistusupseerien tehtävät, vastuualueet ja työn aatteelliset tavoitteet eivät enää saaneet jäädä epäselviksi. Myös valistustyön tärkeimmät suuntaviivat haluttiin määrätä samoissa ohjekirjelmissä.

Ensimmäiset laajat ohjeet valistusupseereille annettiin joulukuun puolivälissä 1941. ”Sodanaikaisen valistus- ja viihdytystyön suorittaminen” oli seitsemänsivuinen vihkonen, jossa käsiteltiin valistuksen päämääriä ja toimintamuotoja. Valistus- ja viihdytystyötä kuvattiin ”*selventävänä, rakentavana, kohottavana ja virkistävänä kasvatustyönä, jonka päämäärä on henkisen taistelukunnan lujittaminen*”. Ohjeet vahvistivat valistusupseerien laajan työkentän. Oppituntien pitämisen lisäksi tehtäviin kuuluivat puhuttelutilaisuuksien järjestäminen, radioiden ja sanomalehtien hankkiminen joukoille, yhteydenpito kotiseutuun ja kanttiinitoiminnan järjestäminen. Lisäksi valistajat olivat vastuussa joukkojen järjestetystä ja omaehtoisesta viihdytyksestä eli haalivat esiintyjä, järjestivät urheilukilpailuja sekä jakoivat lauluvihkoja ja edistivät puhdetöiden tekoa. Työmuotojen soveltamisessa valistusupseereja kehoitettiin erityiseen valppauteen mielialojen haistelussa. Ohjeissa eroteltiin etulinjassa, levossa ja kasarmimajoituksessa esimerkiksi sotasairaaloissa olevien joukkojen valistustyö toisistaan. Erityisesti etulinjassa valistajia neuvottiin keskittymään joukkojen virkistämiseen ja jättämään tietopuolisen annin vähemmälle. Oppituntien pito väsyneille miehille kiellettiin kokonaan. Sen sijaan reservissä olevien joukkojen keskuudessa esitelmätilaisuudet ja oppitunnit nostettiin tärkeään asemaan. Kasarmimajoituksessa kansalaistiedon opetus käskettiin ottamaan vakiintuneesti ohjelmaan.⁸⁷

⁸⁵ Valistushenkilöstön ja sotilaspapiston yhteistyö, PM:n tied. os:n kirjelmä 1210/ttus 2/24.2.42, T8362/19, SArk.

⁸⁶ Muukkonen 1943, 51-53. Ohjeissa tähdennettiin, että jos papeilla oli omia oppituntiaiheita, jotka ”kuuluvat käytännöllisen elämän piiriin ja kirkastavat kristillistä maailmankatsomusta”, pitää heidän esitellä asia ensin joukkojen komentajalle.

⁸⁷ Sodanaikaisen valistus- ja viihdytystyön suorittaminen, PM:n tied. os:n kirjelmä 6848/ttus2/13.12.1941, T8362/19, SArk.

Joulukuussa annettua ohjekirjelmää tarkennettiin toukokuussa 1942. Opetustyöhönkin viitaten korostettiin, että valistustyön tarkoituksena oli ”*sotilaiden kasvattaminen ehdottoman isänmaallisuuden ja sen saneleman velvollisuudentunnon hengessä, sekä sellaisten tietojen antaminen, jotka sotilaalliselta, yleissivistykselliseltä ja sosiaaliselta kannalta ovat tarpeellisia taistelutahtoisten sotilaiden kasvattamiselle yksilöinä ja yhteiskunnan jäseninä*”.⁸⁸

Valistusupseerien saama ohjeistus tarkentui vielä syksyllä 1942, kun Kannaksen ryhmän valistustoimiston kirjoittama ”Rintamajoukkojen sodanaikainen valistustyö” jaettiin tiedotusosaston päätöksellä kaikille valistusupseereille ohjeeksi valistustyön suorittamisessa⁸⁹. Uusissa ohjeissa valistusupseerien työ kuvailtiin joulukuun ohjeiden tapaan, mutta aatteelliseen sisältöön kiinnitettiin enemmän huomiota. Valistustyön päämääräksi ohjeet nostivat jälleen ”*taisteluhengen luomisen, kohottamisen ja ylläpitämisen*”. Hyvän taistelutahdon tärkeimmäksi ominaisuudeksi nostettiin se, että sotilaat tunsivat sodan päämäärät ja ymmärsivät, että ”*sodan käyminen voitokkaaseen loppuun on kansamme elinkysymys, jonka rinnalla kaikki muu on vähempiarvoista*”. Niinpä valistustyön johtavat periaatteet olivat sodan voittamisen ehdoton välttämättömyys ja tinkimättömän kurin, suomalaisten soturiperinteiden ja asevelihengen korostaminen. Yksittäisen sotilaan piti ymmärtää ”*oma tehtävänsä koko kansan taistelun pienenä, mutta tärkeänä osana*”.⁹⁰

Kahden laajan ohjekirjelmän lisäksi tiedotusosasto alkoi joulukuussa 1941 julkaista sarjaa Erikoistiedotuksia valistustoimintaa varten. Heti ensimmäisessä tiedotteessa käsiteltiin valistuksen pääongelmaa sodankäynnin tavoitteita ja haettiin sotilaspoliittisia perusteluja erillissodankäynnille. Erikoistiedotuksia julkaistiin yhteensä 19 vuoden 1943 loppuun mennessä. Valistuksen käytännön asioita käsiteltiin myös Päämajan valistusohjeet –sarjassa, jossa vuosina 1942-43 ilmestyi 36.⁹¹ Kummassakin käsiteltiin lähinnä valistustyön käytännön hoitoa, joten valistuksen sisältöön ne eivät juuri vaikutteita antaneet.

Toimenkuvaa ja työn tavoitteita ja aatteellisia suuntaviivoja tarjonnan ohjeistuksen rinnalle valistusupseerit kaipasivat käytännönläheisempää materiaalia työnsä tekemiseksi. Isänmaan historia oli nostettu jo ohjeistuksessa jalustalle ja kerrottu, mitä sen piti sotilaille opettaa, mutta tarkempia ohjeita ei Halstin ennen talvisotaa kokoaman kansalaistiedon opetusohjelman jälkeen ollut tehty.

⁸⁸ Valistustoiminta, PM:n tied. os:n kirjelmä 4366/ttus2/14.5.1942, T8362/19, SArk.

⁸⁹ Päämajan tiedotusosaston sotapäiväkirja 29.9.1942, Spk25748, SArk; Ttus2:n toimintakertomus 1.4.–31.12.1942, T20680/14, SArk.

⁹⁰ Rintamajoukkojen sodanaikainen valistustyö, Kannaksen ryhmän esikunnan kirjelmä n:o 1334/7.9.1942, T10601/20, SArk.

⁹¹ Salminen 1976, 104-107.

Asia nousi esille jo valistusupseerien marraskuun lopun kokouksessa, jossa luutnantti Valde Näsi aloitti keskustelun tarvittavien lähdeostosten saamiseksi oppituntien pitoon. Muutenkin keskustelussa perättiin Päämajan panosta oppituntiaineiston saamiseksi.⁹²

Päämajan merkittävin toimenpide asemasodan aikana oli valistusupseerien käsikirjaston perustaminen. Kirjaston kokoaminen alkoi jo tammikuussa ja ensimmäiset kirjalähetykset kustantajilta saapuivat tiedotusosastolle helmikuun puolivälissä⁹³. Kirjastot laitettiin suojalaatikoihin, ja varustettiin sisällysluettelolla ja lyhyillä ohjeilla. Ensimmäisessä jaossa kirjoja oli kuusitoista⁹⁴, mutta jo vuoden 1942 aikana kirjastoon lisättiin uusia kirjoja kolmesti. Keväällä 1942 hankittiin 200 lisäkirjastoa, ja marraskuussa uudet kirjat lisättiin toiseen laatikkoon, joka tunnettiin Valistusupseerien käsikirjasto numero 2 - nimellä⁹⁵. Toisen laatikon käyttöönotto johtui käytännön syistä eli helpommasta liikuttelusta. Sisällöllisesti käsikirjastot olivat yksi kokonaisuus. Uusista kirjastoon liitetyistä kirjoista tiedotettiin Päämajan valistusohjeita –sarjassa. Valistusupseeristossa kirjasto koettiin korvaamattomaksi avuksi⁹⁶. Kirjastot olivat ahkerassa käytössä, ja kirjat kiersivät muillakin kuin valistusupseereilla, sillä tiedotusosasto joutui kesällä 1943 kovistelemaan laatikoista vastaavia valistusupseereja huolehtimaan, että kirjat myös palautetaan laatikoihin⁹⁷.

Kirjaston ensimmäisen laatikon mukana jaettiin Wolf H. Halstin tekemä kesällä 1939 hyväksytty kansalaisopetuksen opetusohjelma ”Yksityiskohtaisia määräyksiä valistustyön suorittamista varten”. Otavan kustantamana, kovakantisena kirjasena se oli selvästi käytännöllisin valistuskirjaston teos. Samalla kun tiedotusosasto kasasi valistusupseerien käsikirjastoa, tavoitteiksi otettiin uuden yksityiskohtaisen opetusohjelman uudistaminen nimenomaan sota-ajan toimintaa varten⁹⁸. Vielä joulukuussa 1942 päämaja lupaili uutta opetusohjelmaa kaipaaville valistusupseereille, että opetusohjelmasta ilmestyy ajanmukaistettu 250-sivuinen kovakantinen versio vuoden 1943 ensimmäisen neljänneksen aikana.⁹⁹ Yksityiskohtaisten määräysten vuonna 1940 otettu toinen painos loppui varastoista jo lokakuussa 1942. Uutta versiota ei kuitenkaan sodan

⁹² Pöytäkirja valistusupseerien selostus- ja keskustelutilaisuudesta 27.11.1941 päämajassa, T8362/20, SArk.

⁹³ Päämajan tiedotusosaston sotapäiväkirja 13.2.1942, Spk25747, SArk.

⁹⁴ Käsikirjastot ja valistustoimintaohjeet, PM:n tied. os:n kirjelmä 73/ttus2/1.1942, T8362/38, SArk; Valistusupseerien käsikirjaston jakelu, PM:n tied. os:n kirjelmä 1386/ttus2/13.2.1942, T8362/38, SArk. Valistusupseerien käsikirjaston kirjat niiden kirjastoon liittämisjärjestyksessä löytyvät liitteestä 2.

⁹⁵ Valistusupseerien käsikirjasto nro 2, PM:n tied. os:n kirjelmä 10656/ttus2/18.11.1942, T8362/38, SArk.

⁹⁶ Ttus2:n toimintakertomus 1.11.1941-1.4.1942, T20680/14, SArk.

⁹⁷ PM:n valistusohje 16/43, PM:n tied. os:n kirjelmä 4842/ttus2/10.7.1943, T8362/22, SArk.

⁹⁸ Ks. esim. Valistustoiminta, PM:n tied. os:n kirjelmä 4366/ttus2/14.5.1942, T8362/19, SArk.

⁹⁹ Ohjesääntöjen ym. painatus, PM:n tied. os:n kirjelmä 11070/ttus2/5.12.1942, T8362/38, SArk.

aikana ilmestynyt. Tiedotusosaston toimintakertomuksissa kuvaillut ”*tietyt vaikeudet*” ohjeiden aikaansaannissa tarkoittivat käytännössä kiirettä¹⁰⁰. Toisaalta valistusupseerien käsikirjasto tarjosi jo vuonna 1942 riittävän pohjan opetukselle ja Halstin vuoden 1939 ohjeet eivät olleet periaatteiltaan vanhentuneet, vaikka tuntijako oli tarkoitettu rauhanajalle. Isänmaan historian opetuksen päämäärien kannalta kirjanen oli edelleen koko kirjaston aatteellinen selkäranka.

Päämaja tarjosi asemasodan aikana myös jonkin verran valmista materiaalia oppituntien ja esitelmätilaisuuksien pitoon. Päämajan tiedotusosaston oppituntiaineistoa –sarjassa tarjottiin virikkeitä muun muassa oppitunteihin suomalaisen työn saavutuksista, perheen kansallisesta tehtävästä ja Itä-Karjalan itsenäisyystaisteluista¹⁰¹. Valistusupseerin ohjelmistoa –sarja tarjosi lähinnä juhlapuheita ja esitelmiä erilaisiin tilaisuuksiin. Selvästi historiallinen pohjavire oli erityisesti hakkapeliittainpäivän ja itsenäisyyspäivän juhlallisuuksissa, joissa voimaa ja opetuksia haettiin menneiden sukupolvien teoista¹⁰².

Marras-joulukuussa 1941 tapahtunut valistustyön uudelleen ohjaaminen sai alkunsa ongelmista, joihin talvisodan kansallisen yhteisymmärryksen jälkeen ei ollut uskottu. Vielä talvisodan ja jatkosodan hyökkäysvaiheen aikana ohjeistus oli väljää ja valistusupseerien oma-aloitteisuus kunniaa. Enää siihen ei ollut varaa. Tärkeimmät asiat saneltiin päämajasta. Organisaatiomuutoksen yhteydessä kaikki valistukseen liittyvät käskyt ja ohjeet kulkivat Päämajasta joukko-osastoille suoraan.

Vaikka ohjekirjelmät keskittyivät enemmän valistuksen suuntaviivoihin ja periaatteisiin kuin käytäntöön, tekivät ne valistustyön aatteellisen pohjan hyvinkin selväksi. Jatkosodan perustelemisen pääaineeksi nostettiin isänmaan historian opetuksen osuus kansalaistiedossa. Isänmaan historian opettamisen tarkoitus ei ollut ”*historiallisen tiedon antaminen sinänsä, vaan kansamme olemassaolon perusedellytysten perinpohjainen selvittäminen*”. Suomen ikiaikainen taistelu itää vastaan esiteltiin ”*lähtemättömänä elämänohjeena*” ja ”*perustotuutena*”¹⁰³, jonka vaiheista asemasotaa käyvän armeijan piti olla hyvin perillä. Jos tämä oppi saatiin perille, ei sodankäynnin tavoitteistakaan tarvinnut enää julkisesti keskustella.

¹⁰⁰ Ttus2:n toimintakertomus 1.11.1941–1.4.1942, T20680/14, SArk; Ttus2:n toimintakertomus vuodelta 1943, T20680/14, SArk.

¹⁰¹ Päämajan tiedotusosaston oppituntiaineistoa n:o 1 ja n:o 3, T10601/30, SArk.

¹⁰² Valistusupseerin ohjelmistoa 27/1942, 28/1942, 19/1943 ja 21/1943, T10601/31, SArk.

¹⁰³ Rintamajoukkojen sodanaikainen valistustyö, 10,17, Kannaksen ryhmän esikunnan kirjelmä n:o 1334/7.9.1942, T10601/20, SArk.

Vuoden 1942 vaihteen jälkeen jatkosotaa käytiin asemasotana. Joukot olivat pitkiä aikoja paikallaan ja sotilaille suotiin enemmän lepoetkiä ilman vartiovastuuta etulinjassa. Tällainen sotatilanne antoi valistusupseereille loistavan mahdollisuuden siirtää uudet ohjeet käytäntöön. Erityisesti oppituntien määrä kasvoi räjähdysmäisesti. Esimerkiksi huhtikuussa 1942 pidettiin yhteensä 1357 oppituntia tai siihen verrattavaa luentoa ja esitelmää. Vuotta myöhemmin määrä oli kohonnut jo 4550:een. Maaliskuussa 1944 vastaava luku oli 4703.¹⁰⁴

Näin opetustyön pohjalukemisto valistusupseerien käsikirjastokin oli kovassa käytössä. Kirjastoon valitut kirjat käsittelivät luonnollisesti valistustyössä keskeisiksi nähtyjä aihealueita päämajan oikeaksi katsomasta näkökulmasta, joten kirjasto loi vankan pohjan asemasodan ajan päämajan näkökulmasta oikeaoppiselle valistustyölle. Kirjasto jakautui karkeasti isänmaan historiaa käsitteleviin teoksiin, Venäjän ja Neuvostoliiton menneisyyttä ja nykypäivään esitteleviin teoksiin, yleisiin isänmaallisiin kirjasiiin ja ohjeisiin ajanvietteen ja viihdytyksen järjestämiseksi. Kun opetus oli annettava historiallista taustaa vasten, nousivat kirjaston avaintekoksiksi luonnollisesti Suomen historian kokonaisesitykset. Näitä olivat Halstin Isänmaan historia, Einar W. Juvan Suomen taistelu itää vastaan ja Jalmary Jaakkolan Suomen historian ääriiviivat. Vaikka tekijöistä vain Halsti oli kirjoittanut teoksensa nimenomaan sotilaiden historian opetusta silmällä pitäen silmälläpitäen, sopivat Juvan ja Jaakkolan laajemmalle yleisölle sodan aikana kirjoittamat teokset valistustarkoitukseen erinomaisesti. Kummatkin olivat yleistajuisia ja historioitsijoiden tulkintoja oleellisimmista seikoista ei tarvinnut lukea rivien välistä.¹⁰⁵

Molemmat ohjekirjelmät lähtivät siitä, että suomalainen sotilas on arvostelunhaluinen ja ennakkoluuloinen, joten opetustapaan tuli kiinnittää erityistä huomiota. Oppituntienkin piti olla mielekkäitä, eikä yksityiskohtien tarkka mieleen painaminen saanut olla päätarkoitus. Opetuksen tuli olla ”selvää, pääasioita korostavaa ja hyvin havainnollista”.¹⁰⁶ Tuputtaminen, paatos ja korulauseet olivat pannassa eli propaganda ei saanut paistaa läpi.

¹⁰⁴ Salminen 1976, 139 ja liitteet 3 ja 4. Asemasodan aikana valistustyön eri muodoista pidettiin tarkkoja tilastoja.

¹⁰⁵ Juvan ja Jaakkolan teosten taustasta ks. Herlin 1996, 87-92; Ahtiainen & Tervonen 1996, 81-83.

¹⁰⁶ Sodanaikaisen valistus- ja viihdytystyön suorittaminen, 2, 5-6, PM:n tied. os:n kirjelmä 6848/ttus2/13.12.1941, T8362/19, SArk; Rintamajoukkojen sodanaikainen valistustyö, 16-18, Kannaksen ryhmän esikunnan kirjelmä n:o 1334/7.9.1942, T10601/20, SArk.

2.6. KIELI KESKELLE SUUTA KEVÄÄLLÄ 1944

Vuoden 1943 kuluessa mielialatilanne rintamilla kääntyi jälleen huonoon suuntaan. Viestejä Saksan armeijan menestyksestä itärintamalla ei enää tullut, ja Pauluksen armeijan antautuminen Stalingradissa helmikuussa 1943 aiheutti jo keskustelua asemasodan korsuissa. Muutenkin suursodan tapahtumia alettiin seurata yhä tarkemmin. Uutisnälkää tyydytettiin muun muassa kuuntelemalla Englannin Suomeen lähettämää radiopropagandaa. Myös Neuvostoliiton propagandaa seurattiin entistä tarkemmin, vaikka talvisodan ja jatkosodan alkuvuosina sitä pidettiin tökeröydessään vaarattomana. Suomalainen sotilas ei ollutkaan immuuni vihollispropagandalle. Samalla osa suomalaisesta lehdistöstä aloitti kannunvalantansa erillisrauhan mahdollisuudesta. Vaikka poliittinen ja sotilaallinen johto pyrki katkomaan huhuilta siivet, oli rauhan mahdollisuus kestopuheenaihe joukkojenkin keskuudessa sodan loppuun asti. Lisäksi Neuvostoliiton uudelleen aloittamat suurten kaupunkien pommitukset aiheuttivat huolta omaisista.¹⁰⁷

Tammikuussa 1944 huhut velloivat ja sotilaita askarruttivat myös päivittäiseen sodan arjen ulkopuoliset asiat. Myös päämajan tiedotusosastolla alettiin varautuminen pahojen päivien varalle. Käytännössä tämä tarkoitti valistustyön päämäärien tarkentamista ja täsmentämistä. Uudet ohjeet annettiin 9.2.1944 ja ne tunnettiin nimellä ”Puolustusvoimissa tehtävän valistustyön päämäärät ja työmuodot”. Uudetkin ohjeet korostivat isänmaan historian roolia taistelutahdon lietsomisen pääaineena. Työn päämääränä oli edelleen ”*yksimielinen armeija, joka suomalaiseen historiakäsitykseen eläytyneenä vankkumatta täyttää sille annetut tehtävät*”. Isänmaan historian käsittelyssä piti korostaa käynnissä olevan sodan pakkoluonnetta nimenomaan historiallisten esimerkkien avulla. Sodan jatkaminen onnelliseen loppuun oli ehdoton välttämättömyys kansallisen olemassaolon kannalta. Tappio merkitsisi ”*koko kulttuurimme, talouselämämme ja vapaan yhteiskuntarakenteen tuhoa*” Baltian maiden tapaan. Voimaa neuvottiin hakemaan esimerkiksi talvisodan yksimielisestä puolustushengestä ja ”*suomalaisesta isäntämielestä*”.¹⁰⁸

Uusista ohjeista huokui jo selvä varovaisuus. Poliittisten kysymysten käsittelyssä valistajia neuvottiin pitämään kieli keskellä suuta. Aiemmin näiden teemojen käsittely valistuksessa oli kielletty, mutta vuonna 1944 huhumylly jauhoi niin suurilla kierroksilla, että vastatoimet oli aloitettava. Silti Suomen ulko- ja sisäpolitiikkaan kuuluvia kysymyksiä ei saanut käsitellä lainkaan

¹⁰⁷ Salminen 1976, 108-116, 153-156. Yleisestä mielialakehityksestä ks. Julkunen 1990, 240-244; Jutikkala 1997, 149-170, 234-251.

¹⁰⁸ Puolustusvoimissa tehtävän valistustyön päämäärät ja työmuodot, PM:n tied. os:n kirjelmä n:o 949/ttus2/9.2.1944 ja liite, 1-4, T10601/20, SArk.

”mikäli ne eivät jo kuulu historian tutkijain käsittelemään menneisyyteen”. Ohjekirjelmä kielsi erikseen kaiken spekuloinnin rajoista ja heimokansojen asioita sai käsitellä vain historiallisesta näkökulmasta. Tämä koski erityisesti Suomen rajojen itäpuolella asuvia kansoja. Uudessa tilanteessa tiedotusosasto katsoi tarpeelliseksi tarkentaa myös Ruotsia, Englantia, Yhdysvaltoja ja Saksaa koskevaa valistusta maltillisemmaksi. Myös venäläisiä sotilaita kiellettiin halveksimasta ja toiveajattelu Neuvostoliiton voimien nopeasta kulumisesta neuvottiin kitkemään pois.¹⁰⁹

Keväällä 1944 valistajat saivat käytännön apua myös isänmaan historian opetukseen. Vaikka uuden kansalaistiedon opetusohjelman odotus oli osoittautunut turhaksi, valmistui uusi historian oppituntisarja juuri kun taisteluhenki alkoi rakoilla. Kapteeni Arne G. Warosen teos ”Isänmaan historian oppitunteja” hyväksyttiin marraskuussa 1943 opetuskäyttöön. Tammikuussa 1944 tiedotusosasto tilasi Otavalta 5000 kappaletta Warosen kirjaa sotaa käyvän armeijan käyttöön. Ensimmäisten teosten saaminen valistajien käsiin venyi kuitenkin vuoden 1944 kevääseen kustantajan kiireisen paino-ohjelman takia.¹¹⁰ Waronen valjasti historian armeijan käyttöön samassa hengessä kuin Halsti omassa historian oppikirjassaan. Suomen kansan tärkeimmistä vaiheista ”nykypolven on ammennettava uskoa historiallisen elämäntehtävänsä suorittamiseen ja tahtoa viedä taistelunsa voitokkaaseen päätökseen”. Todistamattomat väitteet ovat pannassa ja opetuksen täytyi pysyä sisä- ja puoluepoliittisten kysymysten ylä- ja ulkopuolella. Oikeat johtopäätökset olivat tärkeitä, eivät rasittavat vuosiluvut ja nimet.¹¹¹

Uusia ohjeita ja Warosen historiateosta ehdittiin käyttää opetuksen pohjana vain muutaman kuukauden ajan. Asemasodan hiljaiselo ja vilkas opetustoiminta päättyi, kun Neuvostoliitto aloitti 9.6.1944 suurhyökkäyksen Suomeen. Kesäkuun ja heinäkuun alun aikana armeija perääntyi nopeasti kohti vanhoja rajoja. Eri puolilla rintamaa pako muuttui jopa paniikinomaiseksi ja erikokoisia miesjoukkiota kulki kohti Suomea ilman minkäänlaista johtoa. Lääkettä taistelumotivaation parantamiseen ja hiippailumentaliteetin kitkemiseen haettiin kesän aikana lähinnä pikaoikeuksista ja kuolemanrangaistuksista¹¹². Valistustyöstä ei tilanteessa apua ollut.

¹⁰⁹ Puolustusvoimissa tehtävän valistustyön päämäärät ja työmuodot, 5-6, PM:n tied. os:n kirjelmä n:o 949/ttus2/9.2.1944 ja liite 5-6, T10601/20, SArk. Poliittisia kysymyksiä ja ulkovaltoja koskenut ohjekirjelmän viimeinen luku katsottiin niin arkaluontoiseksi, että se jaettiin vain divisioonatasolle ja tiedoista sai suullisesti puhua vain pataljoonan komentajien kanssa. Jäljentäminen kiellettiin kokonaan.

¹¹⁰ Ttus2:n toimintakertomus vuodelta 1943, T20680/14, SArk; Maist. Warosen oppikirjan tilaus, PM:n tied. os:n kirjelmä 186/ttus2/10.1.1944, T8362/38, SArk.

¹¹¹ Waronen 1944, 7-9. Waronen mainitsee kirjansa alkusanoissa Halstin Isänmaan historian hyödyllisenä lisäaineistona.

¹¹² Salminen 1976, 160-161; Klefström 1994, 271-272. Arvioiden mukaan viimeisenä sotakesänä jopa 12 000 sotilasta syyllistyi karkaamiseksi katsottavaksi poistumiseksi joukoistaan.

Suurhyökkäyksen alettua kaikki kynnelle kykenevät valistusupseerit oli siirretty upseeripulasta kärsivän armeijan tärkeimpiin tehtäviin. Myös pääosa papistosta otti aseensa kätteensä, joten heistäkään ei tällä kertaa ollut upseerien korvaajiksi¹¹³. Vaikka isänmaan historian voimia olisi kesällä 1944 kaivattu enemmän kuin kertaakaan sotien aikana, ei hallitsematon sotatilanne olisi juuri opetustuokioille aikaa suonut.¹¹⁴

2.7. ISÄNMAAN HISTORIA SIIVITTÄÄ SIVIILIIN

Vaikka Neuvostoliiton hyökkäys saatiin loppukesän suurissa puolustustaisteluissa pysäytettyä ja valistusupseereita siirrettiin jälleen vanhoihin tehtäviinsä, oli sodan loppuaika valistushenkilöstölle tilinteon aikaa. Oli selvää, että kesän 1944 tapahtumien jälkeen valistustyö oli jälleen syytettyjen penkillä. Tulikivenkatkaisena käyneessä keskustelussa esille nousivat kaikki armeijan valistustyön kipupisteet ja ongelmat kuluneen neljännesvuosisadan ajalta.

Suurin huomio keskittyi valistamisen ja viihdyttämisen suhteeseen asemasodan vuosina. Kriitikot epäilivät, että valistustyö olisi ollut lopultakin liian viihdytyshenkistä, eikä asiakysymyksiä pidetty tarpeeksi esillä. Valistustyön arvostelijoiden mukaan asemasodan loppuvaiheen todellisuuspakoinen ilmapiiri johti Neuvostoliiton suurhyökkäyksen jälkeiseen paniikkiin. Valistusupseerit myönsivät osan kritiikistä. Viihdytyksen järjestäminen vei suuren osan valistusupseerien ajasta. Sotilaille runsaat viihdytyskiertueet olivat luonnollisesti mieluisampia kuin puisevat oppitunnit. Valistuksesta vastaavat puolustautuivat nostamalla esiin kysymyksen työnsä arvostamisesta. Kun valistusupseerien vakanssien täyttämistä vastasivat viime kädessä komentajat, jäi osa suositelluista vahvuuksista täyttämättä koko asemasodankin ajaksi. Myös sotilaspapiston ja valistusupseerien ongelmallinen yhteistyö nostettiin esille. Lisäksi tunnelmia kiristivät Päämajan tiedotusosaston päällikön Kalle Lehmuksen ja valistustoimiston päällikön Antero Rautavaaran henkilökiistat.¹¹⁵

Isänmaan historian ja valistustyön opillista sisältöä jälkipuinti korkeintaan sivusi. Suurin sisällöllinen kritiikki kohdistui Itä-Karjala-innostuksen katteettomaan esilläpitoon valistustyössä vielä alkuvuonna 1944. Valistustoiminnan saavutuksia ja virheitä muistiossaan elokuussa 1944 Kalle Lehmus pohti, että periaatteelliset sodanpäämäärät Itä-Karjalassa eivät tyydyttäneet

¹¹³ Kansanaho 1991, 365-372.

¹¹⁴ Salminen 1976, 160-164; Syrjö 1994, 242-243

¹¹⁵ Salminen 1976, 170-173.

teollisuustyöväestöä ja pienviljelijöitä. Liian palavamieliseksi vakiintunut Itä-Karjala-ohjelma piti Lehmuksen mukaan sisällään liikaa myös rajantakaisten alueiden historiaa.¹¹⁶ Muutenkin isänmaan historian keskeinen rooli valistustyössä herätti ainakin jonkinlaista kyllästymistä Päämajan tiedotusosaston johdossa, kun sota läheni loppuaan. Armeijalle uuden isänmaan historian oppikirjan kirjoittanut Arne G. Waronen valmisti vuosina 1943–1944 armeijalle myös yhteiskuntaopin teosta. Suomen yhteiskunta –teoksen korjauksin ja täydennysehdotuksin varustettu versio ehdittiin palauttaa Waroselle päivää ennen Neuvostoliiton suurhyökkäyksen alkua. Kirja sai sen tiedotusosastossa lukeneiden julkaisemispuollon, mutta kahdessa kommentissa Warosta kehoitettiin ennen julkaisemista vähentämään merkittävästi historiallista taustoittamista ja keskittävän nimenomaan suomalaiseen yhteiskuntajärjestelmään. Kirjan oli tarkoitus ilmestyä kesällä 1945.¹¹⁷

Ilman isänmaan historian evästyksiä ei sotilaita silti päästetty siviiliinkään. Vaikka taistelut päättyivät aselepoon 3.9.1944 ja sota välirauhaan 19.9.1944, jatkui valistustyö vielä muutaman kuukauden sodan jälkeen. Valistusupseerit joutuivat vielä joukkojen kotiuttamisvaiheen ajan taistelemaan muun muassa huhumyllyä vastaan.¹¹⁸ Syyskuun lopussa päämaja ohjeisti valistajien työtä vielä 8-sivuisella oppituntiaineistolla. Vaikka historiallinen taistelu idän voimia vastaan oli päättynyt, oli historian opetuksilla edelleen käyttöä armeijan siirtyessä rauhan aikaan. Siviiliin siirtyviä sotilaita kehoitettiin maltillisuuteen, itsekuriin ja henkiseen johtajuuteen aikana, ”*jolloin meidän itsenäisyytemme saattaa olla hiuskarvan varassa*”. Historialliset esimerkit todistivat, että useat kansat olivat herpaantuneet, ja menettäneet itsenäisyytensä menestyksellisenkin sodan jälkeen. Toivoa ei kuitenkaan saanut menettää, suomalaiset olivat ennenkin selvinneet ”*hammasta purren*” kovista koettelemuksista. 30-vuotinen sota ja Suuri Pohjan sota olivat opetuksen mukaan pahempia koetinkiviä suomalaisille kuin jatkosota.¹¹⁹ Isänmaan historian piti antaa voimia vielä sodan jälkeenkin.

¹¹⁶ Ajatuksia valistustyöstämme tällä hetkellä, Kalle Lehmuksen muistio 26.8.1944, T10601/20, SArk.

¹¹⁷ Päämajan tiedotusosaston sotapäiväkirja 8.6.1944, Spk25749, SArk; Opintoasiainupseeri kpt. V.Kaukosen lausunto Arne G. Warosen teoksen Suomen yhteiskunta johdosta, T8362/20, SArk; Ttus 2:n päällikön A.Rautavaaran kirje kapt. A.Varoselle, T8362/20, SArk.

¹¹⁸ Salminen 1976, 174-175.

¹¹⁹ Opetusaineistoa, PM:n tied. os:n kirjelmä 6461/ttus2/29.9.1944, T10601/11, SArk.

3. REALISMI - ”*Illusioneista vapaa realistinen oppi*”

3.1. TAISTELU ELINKYSYMYKSISTÄ KANSOJEN HISTORIASSA

Isänmaan historian kokonaisuuden läpäisevästä johdonmukaisesta logiikasta käytettiin useassa yhteydessä termiä punainen lanka. Esimerkiksi Einar W. Juva viittasi sillä Suomen historian kokonaisuuteen sarjana sotia idän uhkaa vastaan¹²⁰. Wolf H. Halstin käytössä punainen lanka tarkoitti lähinnä historian voimien johdonmukaista toimintaa, jonka hän halusi isänmaan historian oppikirjassaan välittää sotilaiden opettajille¹²¹. Juuri opetuksen punainen lanka oli tehtävä tutuksi myös sotilaille. Johdonmukaisen historian tarkoituksena oli osoittaa, että nykyhetki eli jatkosta oli pitkän historiallisen kehityksen tulos, jota ei voinut ymmärtää tuntematta Suomen kansan menneisyyttä. Historian piti opettaa nöyryyttä sen tärkeäksi osoittamien asioiden edessä. Sotilaille kerrottiin, että ”*menneisyys opettaa meille sen, että olemme vastuussa tulevaisuudesta*”¹²².

Isänmaan historian punaisten lankojen keriminen alkoi käytännössä kaikissa historiaan liittyvissä teoksissa historiallisen ajan alusta, jolloin Suomen alueen ympärillä olleet voimakeskukset kiinnostuivat Suomen maaperästä. Esihistoriallisella kaudella kansa oli karaistunut kovissa pohjoisissa olosuhteissa, mutta maa oli jäänyt harvaanasutuksi ja heikoksi¹²³. Syrjäisen sijainnin, harvan asutuksen ja heimojen välisten kiistojen vaikutus näkyi toisen vuosituhannen alussa. Jo 1100-luvulla suomalainen heimo- ja kyläyhteiskunta jäi Ruotsin ja Novgorodin valtataistelun alle. Molempia kiinnosti vanhojen kauppateiden saaminen omaan hallintaan. Itämeren pohjoisosassa kaupankäynnin avainkohtia olivat Nevan ja Vuoksen jokisuut, joiden kautta kauppalaivat pääsivät sisämaan reiteille. Koska jokisuiden valvomisen edellytyksenä oli Suomenlahden pohjoisrannan hallinta, tuli Suomesta idän ja lännen välinen taistelutanner ja riitamaa.¹²⁴

Jo ennen jatkosotaa kirjoitetussa kansalaistiedon opetusohjelmassa mainittiin, että olosuhteita Itämeren äärellä 1100-luvulla käsittelevä oppitunti oli koko opetuksen tärkeimpiä, sillä se loi perustan isänmaan historian, Suomen sotilaspoliittisen aseman ja sodankäynnin olemuksen

¹²⁰ Juva 1942b, 7. ”Koko Suomen historian läpi käykin punaisena lankana taistelu itää vastaan.”

¹²¹ Halsti 1938, 6. ”Kuitenkin voinee siitä tekijän käsityksen mukaan olla määrättyssä suhteessa hyötyä myös opettajalle, joka siitä voi saada sekä aineistoa että opetuksen »punaisen langan».”

¹²² Halsti 1938, 8.

¹²³ Yksityiskohtaisia määryksiä..., 21-22; Halsti 1938, 12-16; Waronen 1944, 10-18.

¹²⁴ Yksityiskohtaisia määryksiä..., 22-25; Halsti 1938, 16-23; Waronen 1944, 16-21; Juva 1942b, 21-39; Jaakkola 1940, 20-24.

ymmärtämiseksi¹²⁵. Kun aikakautta oli opetustyössä käsitelty, ei kenellekään saanut jäädä epäselväksi, mitä isänmaan historian punaiset langat olivat.

Avaintermi tämän punaisen langan hahmottamiseen olikin juuri elinkysymys. Isänmaan historian käyttövoimana oli kansojen taistelu vallasta ja paremmasta asemasta valtioiden joukossa. Jokaisen kansan olemassaolon kannalta oleellimmat kysymykset olivat elinkysymyksiä, joita ne itsekkäästi ajoivat. Moraalille, epäitsekkyydelle tai vastineettomalle avulle ei ollut kansojen kesken sijaa. Kun elinkysymykset menivät väistämättä ristiin, oli sota ristiriitatilanteen luonnollinen seuraus. Sotilaille kerrottiin, että sota on ”kansojen kamppailua vallasta, paremmista elinmahdollisuuksista, elinehdoista. Se on laki voimakkaamman oikeudesta elää ja kehittyä, heikomman pakosta väistyä tai kuolla”¹²⁶. Kansojen elinkelpoisuus siis ratkaistiin aina taistelukentällä, jossa vahvemman oikeus saneli lopputuloksen. Sotien taustalle esiteltiin taistelu vallasta ja omien elinkysymysten läpivieminen, vaikka sodat useimmiten yritetään verhota aatteellisten syiden ja epäitsekäiden hankkeiden taakse.¹²⁷

Suomi joutui siis 1100-luvulla Ruotsin ja Novgorodin elinkysymysten taistelutantereeksi. Pohjois-Euroopan nouseville valtiomahdeille Itämeren hallitseminen esiteltiin taloudelliseksi ja valtiolliseksi elinkysymykseksi. Taistelun väliaikaisesti päättäneessä Pähkinäsaaren rauhassa suomalaiset jaettiin kahteen leiriin, mutta ydinalueiden jääminen Ruotsin hallintaan jätti Suomelle päävastuun Itämeren puolustamisesta venäläisten jatkuvia hyökkäyksiä vastaan. Näin Suomen elinkysymykseksi vakiintui idän uhan torjuminen. Suomen historian punaiseksi langaksikin tuli taistelu itää vastaan.¹²⁸

3.2. MAANTIEDE PYSYY JA ELINKYSYMYKSET EIVÄT MUUTU

Kansojen elinkysymykset syntyivät maantieteen pohjalta, ja isänmaan historia oli taistelua vesireiteistä. Ristiretkien aikakaudella Itämeren kaupan sai haltuunsa hallitsemalla kapeikoita, joista Vuoksen ja Nevan suun hallinta vaikutti suoraan Suomen kohtaloihin. Suomenlahden eteläranta kiinnosti molempia osapuolia myös suojaisena reittinä sen ajan heikosti rakennetuille laivoille.

¹²⁵ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 23. Opetusohjelma kehotti kansalaistiedon opettajia valmistautumaan kyseisen tunnin pitoon erityisen huolellisesti, eikä aihepiiriä saanut pitää loppuunkäsiteltynä ennen kuin tunnin anti oli kaikille varusmiehille täysin selvä.

¹²⁶ Halsti 1938, 18.

¹²⁷ Sotien merkitystä osana historiaa pohditaan isänmaan historian opetusohjelmassa, oppikirjoissa ja käsikirjaston teoksissa laajasti. Sodankäynnin yleisestä taustasta ja merkityksestä ks. Halsti 1939, 15-36.

¹²⁸ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 24-26; Halsti 1938, 24-26; Waronen 1944, 16-21.

Koska maantiede on luonteeltaan pysyvää, esiteltiin myös elinkysymykset muuttumattomina. Tulevaisuuskin oli lohduton. Opetuksessa sotilaille kerrottiin, että ”*olemme aina olleet ja olemme yhä venäläisten tiellä, ja niin tulee olemaan, kunnes jompikumpi kuolee tai aika päättyy*”¹²⁹.

Taistelu kauppareiteistä ei näin ollen päättynyt Pähkinäsaaren rauhaan. Seuraavien vuosisatojen aikana Ruotsin ja Novgorodin sekä sen seuraajien menestys vaihteli. Ruotsin suurvaltakauden päättyminen ja Venäjällä valtaan päässyt kunnianhimoinen Pietari I kiristi jälleen 1700-luvulla Suomenniemellä käytyä taistelua meren hallinnasta. Nuori tsaari perusti Suomenlahden pohjukkaan Pietarin kaupungin ja rakensi maalle määrätietoisesti laivastoa. Kun nimikkokaupunki tarvitsi suoja-alueen ja laivat hyviä satamia, Suomenlahden pohjoisrannalla sijainnut Suomi oli jälleen Venäjän elinkysymysten tiellä.¹³⁰ Seuraavan sadan vuoden aikana Pietarin tavoitteet toteutuivat, kun heikentynyt Ruotsi ajettiin pois Baltiasta ja Suomi liitettiin Venäjään. Tämä ei kuitenkaan tyydyttänyt venäläisiä. Uudeksi tavoitteeksi tuli pääsy Atlantin valtameren rannikolle. Opetuksen mukaan Suomea tarvittiin tässä suunnitelmassa tukialueena hyökkäykselle Pohjois-Ruotsiin ja Norjaan. Isänmaan historian opetus esittelee tämän suunnitelman selvimmäksi merkiksi sortokaudet Suomessa.¹³¹

Suurta tavoitetta ei muuttanut edes Suomen itsenäistyminen ja bolshevikkien valtaantulo Venäjällä. Neuvostoliiton teollistuminen viisivuotissuunnitelmien avulla ja kasvava laivasto loivat edelleen paineita satamapaikkojen saamiseksi.¹³² Jatkosotaa edeltävää lähihistoriaa käsitelleissä teoksissa venäläisten Atlantille pääsy huomioidaan vielä talvisodankin taustalla¹³³, ja Moskovan rauhan jälkeenkin Neuvostoliitto pyrki massiivisen vakoilukampanjan avulla varmistamaan edulliset lähtökohdat jatkosotaan ja uuteen hyökkäykseen¹³⁴.

¹²⁹ Halsti 1938, 17.

¹³⁰ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 34-37; Halsti 1938, 70-91; Waronen 1944, 54-60; Juva 1942b, 163-180; Jaakkola 1940, 135-139. Pääosa isänmaan historiaa käsittelevistä teoksista ei käytä Pietari I:n lisänimeä Suuri, vaikka hänet venäläisyydestään huolimatta esitellään taitavana ja realiteetit ymmärtävänä valtionjohtajana ja hyvänä sotapäällikkönä.

¹³¹ Venäjän pyrkimys luoteeseen, Esitelmäaineistoa, Valistusupseerin ohjelmisto n:o 1/1942, 7-11, T10601/31, SArk; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 49-51; Halsti 1938, 131-144; Waronen 1944, 82-86; Juva 1942b, 270-306.

¹³² Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 64-65; Halsti 1938, 190-195; Waronen 1944, 104-116; Juva 1942b, 316-322; Jaakkola 1940, 189-203. Neuvostoliiton aktiivisuutta 1920–30-luvuilla käsiteltiin myös erillisessä valistusupseereille jaetussa esitelmäaineistossa; Perivihollisuus, esitelmäaineistoa, Valistusupseerin ohjelmistot n:o 1/1942, 3-7, T10601/31, SArk.

¹³³ Waronen 1944, 104-116; Peitsara 1941, 5-8; ”...tämän niin kuin jokaisen Suomen ja Venäjän välisen sodan pohjimmainen syy, aina Pietari Suuren ajasta alkaen, on Suomen onneton maantieteellinen asema Venäjän Atlantille suuntautuvan laajentumisen tiellä.”

¹³⁴ Waltari 1942, 102-191.

Maantieteellä ja geopolitiikan julmilla lainalaisuuksilla oli myös kääntöpuolensa. Vaikka Suomi oli sijaintinsa takia tuomittu jatkuvaan taisteluun itää vastaan, antoi maantiede suomalaisille toivoa. Maantiedon opetuksella oli tärkeä osuus taistelutahdon kohottamisessa ja luottamuksen luomisessa Suomen puolustusmahdollisuuksiin. Kaikissa historian yleisesityksissä Suomen maantieteellisiä oloja kuvataan tarkasti¹³⁵. Perinpohjaisimman analyysin maantieteen vaikutuksesta puolustusmahdollisuuksiin antoi Wolf H. Halsti valistusupseerien käsikirjastoon kuuluneessa teoksessa Suomen puolustaminen. Kirjassa käsitellään Suomen puolustautumismahdollisuuksia Neuvostoliittoa vastaan erittäin positiivisessa valossa. Vesistöjen rikkomalla ja harjujen repimällä itärajalla massa-armeija joutuu väistämättä vaikeuksiin, joten ”*kansan lukumääräinen ylivoima ei [...] pääse vaikuttamaan ratkaisevasti, vaan laatu*”. Sotilaille kerrottiin, että suomalaiset sotilaat osaavat maaston käytön paremmin kuin venäläiset aukeiden arojen kasvatit.¹³⁶ Samat asiat olivat esillä myös kansalaistiedon maantiedon opetuksessa. Suomen eri osien maantieteellisiä ominaisuuksia käytiin läpi sotilasmaantieteen näkökulmasta, ja 15-tuntisen kokonaisuuden tavoitteena oli vahvistaa uskoa erityisesti itärajan puolustusmahdollisuuksiin.¹³⁷ Esimerkkejä luonnonolosuhteet tuntevien suomalaissoturien torjuntavoitoista itärajalla isänmaan historia tarjoaa lähes joka vuosisadalta¹³⁸.

3.3. VAIN ITSENÄINEN PÄRJÄÄ ELINKAMPPAILUSSA

Suomen asema itäisen naapurin kainalossa kuvailtiin siis äärimmäisen tukalaksi. Opetuksen mukaan ainoa mahdollisuus pärjätä elinkamppailussa oli kansallinen itsenäisyys. Kansojen välisessä elinkamppailussa vain itsenäiset valtiot voivat laittaa kaikki voimavaransa omien elinkäsymystensä taakse. Jos kansalla ei ole itsenäisyyttä, valjastetaan sen voimavarat muiden palvelukseen. Esimerkiksi sotavuodelle 1942 sattuneen Suomen itsenäisyyden 25-vuotisjuhlan juhlapuheessa valistusupseerien piti korostaa, että ”*pelkkä itsenäilytysvaisto pakottaa jokaisen kansan ajamaan mitä puhtainta oman edun politiikkaa*”¹³⁹.

¹³⁵ Ks. esim. Halsti 1938, 11-16; Waronen 1944, 9-13; Juva 1942b, 10-20; Jaakkola 1940, 7-12.

¹³⁶ Halsti 1939, 43-152. Ennen talvisotaa julkaistu Suomen puolustaminen oli syksyllä 1939 myyntimenestys. Valistusupseerien käsikirjastoon teos oli käyttökelpoinen juuri sodan olemusta ja maan puolustusmahdollisuuksia käsittelevien teemalukujen ansiosta.

¹³⁷ Yksityiskohtaisia määryksiä..., 70-103. Maantiedon tuli perustua vakaumukseen siitä, että Suomen itsenäisyyden puolustaminen on mahdollista vain, jos ”vallitsevia olosuhteita todella käytetään hyväksi ja puolustuksen hyväksi tehdään kaikki mitä tehtävissä on”.

¹³⁸ Kirkkaimpina esimerkkeinä ylivoimaisen vihollisen torjumisesta isänmaan historiassa esitellään muun muassa Viipurin piiritys 1495, Joutselän talvitaistelu 1555 ja talvisota 1939.

¹³⁹ Itsenäisyyspäivän puhe sotilaille, Ohjelma-aineistoa itsenäisyyspäiväjuhlaan, Valistusupseerin ohjelmistoa n:o 27/1942, T10601/31, SArk.

Esimerkkiä ilman itsenäisyyttä jääneen kansan heikosta asemasta ei kaukaa haettu. Koko Suomen itsenäistymistä edeltänyt isänmaan historia esiteltiin taisteluna muiden jaloissa ja muiden puolesta. Jo 1100-luvulla heikko suomalainen heimoyhteiskunta jäi vahvempien naapurien temmellyskentäksi. Itsenäisyyden lunastamiseen ei ollut voimia vielä vuosisatoihin sen jälkeenkään. Pohjoismaisen unionin kaudella emämaa Ruotsi kiinnittyi Tanskan kautta eurooppalaisiin valta- ja aluekiistoihin. Tanskan salmien hallinta oli Ruotsille elinkysymys, mutta Suomen kansalle se ei sitä ollut.¹⁴⁰ Vielä 1500–1700-luvuilla Ruotsiin kuulumisen pakotti suomalaiset talonpojat osallistumaan emämaan eteläisiin suurvaltasiin, vaikka niillä ei ollut mitään tekemistä Suomen kanssa. Suurvallan rajan siirtyminen 1600-luvun aikana yhä kauemmaksi idässä ja Baltiassa esitellään opetuksessa Suomen kannalta hyvänä asiana, mutta eteläisissä sodissa suurvalta kulutti suomalaisten voimia turhan takia. Suomen elinkysymystä eli idän uhkaa vastaan puolustautumista suurvallan johtomiehet pohtivat vain silloin, kun se oli emämaan kannalta tärkeää. Isänmaan historia opetti, että Suomi seisoi itää vastaan pääasiassa yksin. Kun Ruotsin armeija ja sen tuhannet suomalaiset sotilaat taistelivat Kaarle X Kustaan joukoissa Tanskaa ja Puolaa vastaan, ”heittivät Viipurin koulupojat kirjansa nurkkaan ja tarttuivat miekkaan puolustaakseen maataan”¹⁴¹. He ymmärsivät Suomen ja koko valtakunnan elinkysymyksen paremmin kuin Ruotsin kuningas.¹⁴²

Kun itsenäisyys oli osoitettu kansan onnen perustaksi, oli sen saavuttaminen luonnollisesti koko historian suurin tavoite. Merkkejä kansallisen tahdon kehittymisestä esimerkiksi valistusupseerien käsikirjaston kirjoissa löydettiin vuosisatojenkin takaa. Talonpoikaisen itsenäisyyden juuria löytyi jo keskiajalta¹⁴³, ja kehittynyt kansallistunto esiteltiin taustaksi muun muassa nuijasodan, Anjalan liiton ja Suomen sodan tapahtumille.¹⁴⁴ Varsinaisen kansallisen läpimurron opetus sijoittaa vasta 1800-luvulle. Kansallinen herätys levisi laajoihin kansankerroksiin ja ”Suomen kansa tuli entistä syvämmän tietoiseksi itsestään, kutsumuksestaan ja tehtävästään”¹⁴⁵. Koko kansallisen herätyksen taustalla oli siis orastava elinkysymysten ja itsenäisyyden – siis reaalipolitiikan perusteiden – arvon ymmärtäminen. Viestiä veivät eteenpäin Snellmannin ja Yrjö-Koskisen

¹⁴⁰ Yksityiskohtaisia määryksiä..., 26-27; Halsti 1938, 29-30; Waronen 1944, 24-25; Jaakkola 1940, 102-112.

Ainoastaan keskiajan historiaan perehtynyt Jaakkola kuvailee unionikautta Suomen kannalta positiivisena kautena vapaiden yhteiskuntaolojen takia.

¹⁴¹ Halsti 1938, 62.

¹⁴² Yksityiskohtaisia määryksiä..., 27-29, 30-33; Halsti 1938, 56-90; Waronen 1944, 78-86; Jaakkola 1940, 149-173; Juva 1942b, 146-194.

¹⁴³ Ks. erit. Jaakkola 1940, 98-101.

¹⁴⁴ Suomen itsenäisyysliikkeen taustojen suhteen käsikirjaston kirjat eivät ole samoilla linjoilla. Kaikkein kauaskatseisin kansallisuuden syntymisen suhteen on Jaakkola, Halsti taas löytää selviä merkkejä kansallisesta tahdosta vasta 1800-luvulta. Juvan mukaan Suomen erillisuus valtakunnasta ymmärrettiin viimeistään 1700-luvulla, jolloin mm. koulutetut suomalaiset halusivat hoitaa virkoja nimenomaan kotimaassaan ajaakseen sen etua.

¹⁴⁵ Juva 1942b, 273.

kaltaiset suurmiehet.¹⁴⁶ Itsenäisyysliikkeen vähittäinen viriäminen esiteltiin kansaa elähdyttäväksi voimaksi, joka näkyi myös kulttuurissa¹⁴⁷ ja taloudessa¹⁴⁸.

Itsenäistymisen loppunäytös oli isänmaan historian opetuksen suuria hetkiä. Kun Venäjän pyrkimys kohti Atlantin valtameren aloitti Suomessa sortokaudet, oli suurelle osalle kansaa jo kirkastunut, että omista oikeuksista kannatti pitää kiinni. Suuri adressi, kulttuuriadressi ja passiivinen vastarinta esiteltiin opetuksessa arvokkaassa valossa¹⁴⁹, mutta vasta aseisiin tarttuminen oli opetuksen mukaan ratkaiseva päätös. Keskeisimmin esillä oli luonnollisesti jääkäriliike, josta ”*muodostui ihmeellinen suomalainen sankarisatu, joka hakee vertaistaan maailmanhistoriassa*”¹⁵⁰. Heidän päätöksessään lähteä Saksaan sotilaskoulutukseen kirkastuu ajatus realiteettien tajusta selkeimmin koko isänmaan historiassa.¹⁵¹

Suomen itsenäisyys sinetöitiin vuonna 1918 käydyssä taistelussa, jota opetuksessa kutsuttiin lähes poikkeuksetta vapaussodaksi. Sille, että bolševikit tunnustivat Suomen itsenäisyyden, ei opetuksessa annettu mitään arvoa. Neuvosto-Venäjänkin tavoitteet olivat edelleen merillä. Väitteen todisti opetuksen mukaan jo pelkästään se, että venäläinen sotaväki jäi Suomeen itsenäistymisen jälkeen.¹⁵² Niinpä vuoden 1918 sotakin oli vain yksi solmukohta isänmaan historian punaisilla langoilla eli yksi taistelu ikuisessa sodassa idän voimia ja elinkysymyksiä vastaan. Sodan tarkoituksena oli karkottaa venäläiset joukot maasta, ja itsenäisyyden lunastamiseksi tarvittiin ”*verinen sota ennen kuin itsenäisyytemme saatiin lujalle pohjalle*”¹⁵³. Koko pitkän isänmaan historian järkyttävien yksityiskohta oli kuitenkin se, että osa suomalaisista asettui sodassa puolustamaan venäläisten elinkysymysten toteutumista¹⁵⁴.

Kun itsenäisyys oli saavutettu, alkoi sen puolustaminen. Tuleviin taisteluihin piti valmistautua. Itsenäisyys takasi Suomelle ennen kaikkea oman armeijan, jolla elinkysymyksiä voitiin puolustaa

¹⁴⁶ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 46-48; Halsti 1938, 131-134; Jaakkola 1940, 154-159, 163-170; Waronen 1944, 78-82; Juva 1942b, 270-275

¹⁴⁷ Juva 1942a, 40-60; Halsti 1938, 127-131; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 47; Jaakkola 1940, 160-163; Juva 1942b, 275-285

¹⁴⁸ Halsti 1938, 131-134; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 48; Jaakkola 1940, 171-174.

¹⁴⁹ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 49-50; Halsti 1938, 138-141; Waronen 1944, 82-86; Jaakkola 1940, 174-178; Juva 1942b, 297-299.

¹⁵⁰ Juva 1942b, 309-310.

¹⁵¹ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 56; Halsti 1938, 144-149; Waronen 1944, 84-86; Juva 1942b, 307-313; Jaakkola 1940, 184-185.

¹⁵² Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 51-56; Halsti 1938, 158-160; Waronen 1944, 87-90; Jaakkola 1940, 186-187; Juva 1942b, 314-315.

¹⁵³ Puhe, Ohjelma-aineistoa itsenäisyyspäiväjuhlaan 1942, Valistusupseerin ohjelmistoa n:o 27/1942, T10601/31, SARk.

¹⁵⁴ Opetuksen kuvaamaa vuoden 1918 sodan luonnetta sisällissotana ja sodan aiheuttamaa haastetta koko valistustyölle käsitellään tarkemmin luvussa 5.4.

siellä missä kansojen elinkamppailu ratkeaa eli taistelukentällä. Varustautuminen sotaan oli varten tätä taustaa vasten välttämättömyys Suomellekin. Vaikka sota esiteltiin ristiriitojen ja elinkysymysten tavoittelun välttämättömäksi seuraukseksi, tekivät valtiot myös laskelmia, kannattaako hyökkäys ja uhraukset jonkin edun saavuttamiseksi. Vihollisille oli osoitettava, ettei hyökkäys kannata, jos sitä vertaa mahdollisesti saavutettavissa olevaan hyötyyn.¹⁵⁵ Esimerkin tästä voimapolitiisesta logiikasta tarjosi ensimmäisen sotien kauden päättäneen Pähkinäsaaren rauha. Rauhassa ei saatu ratkaisua Suomenlahden herruudesta käytyyn kamppailuun. Kumpikaan ei sodassa pystynyt riittävään sotilaalliseen ylivoimaan alueen hallitsemiseksi tai toisaalta edes osoittamaan omilla voimillaan viholliselle, ettei hyökkäys kannata. Siksi ikuisiksi solmittu rauha jäi vain väliaikaiseksi. Tämän piti kertoa sotilaille, että ”*luja puolustuslaitos on sodan paras ehkäisijä!*”¹⁵⁶. Rauha oli mahdollinen vain niin kauan kuin sotilaallisten voimasuhteiden ja taistelun motivaation välillä vallitsi tasapainotila.¹⁵⁷

Itsenäisyydelle ja sitä turvaaville puolustusvoimille ei opetuksessa nähty vaihtoehtoja. Koska kansat ajoivat omia elinkysymyksiään itsekkäästi, ei liittolaissuhteilla ollut ainakaan pitkällä tähtäimellä mitään merkitystä. Yksittäisissä sodissa lyhytaikaisia yhteisiä etuja saattoi löytyä, jos esimerkiksi kahdella kansalla oli sama vihollinen.¹⁵⁸ Petollisista liittolaisista isänmaan historia esittelee muun muassa hansakauppiaat, jotka Pähkinäsaaren rauhan välittäjinä huolehtivat vain omista eduistaan Itämerellä¹⁵⁹ ja Venäjän keisarinna Elisabethin, joka houkutteli kenraali Lewenhauptin hyökkäämään Venäjälle hattujen sodassa lupauksilla alueista Suomessa¹⁶⁰.

Liittolaissuhteiden lisäksi kansojen perimmäinen itsekkyyks torpedoi kansainvälisen yhteistyön onnistumisen mahdollisuudet. Esimerkkinä tästä opetuksessa esiteltiin Kansainliiton heikkoutta ja kyvyttömyyttä hoitaa kansainvälisiä ongelmia ensimmäisen maailmansodan jälkeen. Kansainliiton epäonnistumisista painokkaimmin nousi esille luonnollisesti kyvyttömyys painostaa Neuvostoliittoa pitämään Tarton rauhansopimuksessa annettu lupaus Itä-Karjalan itsemääräämisoikeudesta. Samoista syistä tehottomuuden leiman saivat päälleen muun muassa rauhanliike ja Haagin pysyvä

¹⁵⁵ Ks. esim. Halsti 1939, 15-22, 30-34; Halsti 1938, 187-195; Waronen 1944, 104-105. Valistusupseerien käsikirjaston kirjoista on luettavissa kannanottoja siihen, oliko Suomi ensimmäisten itsenäisten vuosikymmenten aikana ottanut opit onkeen eli varustautunut sotaan riittävän hyvin. Halstin teoksissa kritiikki on jopa avointa. Ennen talvisotaa tekemissään teoksissa hän pitää puolustusmäärärahojen jaossa tehtyjä kompromisseja vahingollisina kokonaisuuden kannalta. Warosen jatkosodan aikana kirjoitetussa kirjassa taas korostetaan vapaaehtoisista maanpuolustustyötä ja mainitaan, että 1930-luvun sosiaaliset uudistukset olivat välttämättömiä.

¹⁵⁶ Halsti 1938, 25.

¹⁵⁷ Halsti 1938, 24-26; Halsti 1939, 23-25.

¹⁵⁸ Liittolaissuhteisiin liittyvää yleistä pohdintaa, mm. Halsti 1939, 18-22.

¹⁵⁹ Halsti 1938, 24-26.

¹⁶⁰ Juva 1942b, 195-205; Halsti 1938, 94-95.

kansainvälinen tuomioistuin.¹⁶¹ Kansalaistiedon opetusohjelman siveys- ja raittiusopissa kristinuskon suhdetta sotaan käsittelevällä tunnilla, korostetaan rauhantyön tärkeyttä, mutta todetaan ”*että tähän asti tehdyt yritykset ovat kokonaan epäonnistuneet*”.¹⁶² Kaikenlaisiin moraalisiin ja eettisiin sopimuksiin pohjautuvat rakennelmat esiteltiin hatarina rakennelmina, jotka kaatuivat, kun kansallinen etu ohitti niiden tarjoaman hyödyn.

Itsenäisyys oli kansalle menestyksen avain muutenkin kuin taistelukentillä. Opetuksessa itsenäisen Suomen saavutuksista huomioidaan muun muassa sivistystason kasvu kansakoulujärjestelmän vakiinnuttua, kulttuurin merkkimiesten saavuttama maailmanmaine ja urheilumenestys¹⁶³. Talousjärjestelmä kehittyi, kun maa- ja metsätalouden tuottavuus lisääntyi, ulkomaankauppa vilkastui ja liikenneväyliä rakennettiin¹⁶⁴. Kun suomalaiset pääsivät itsenäisinä hoitamaan omia asioitaan, oli tuloksena kaikinpuolinen menestys. Vaikka puurtaminen tapahtui rauhan kaudella, kiinnitti opetus koko sotien välisen kehityksen osaksi taistelua itää vastaan. Suomen kansa kehitti itseään jaksakseen taistella paremmin elinkysymystensä puolesta sodissa, jotka rauhaa väistämättä seurasivat.

3.4. RAA’AT REALITEETIT ARMEIJAN TUKENA

Vaikka uusi historiavetoinen kansalaisopetus oli ennen kaikkea Wolf H. Halstin harrastuneisuuden tulos, oli reaalioliittinen historiantulkinta puolustusvoimienkin näkökulmasta poikkeuksellisen käyttökelpoinen. Raa’at realiteetit olivat armeijan tukena ja puolestapuhujana rauhan ja sodan aikana. Sotien nostaminen historian avaintapahtumiksi perusteli ennen kaikkea valtioiden sotilaallisen varustautumisen. Varsinkin 1930-luvun puolivälissä Suomessa käytiin tiukkaa poliittista kädenvääntöä puolustusmenojen kasvattamisesta. Vastakkaiseen vaakakuppiin asettuivat sosiaaliset uudistukset, joita erityisesti sosiaalidemokraatit ajoivat eteenpäin. Vaikka vuonna 1938 hyväksytty puolustusvoimien perushankintaohjelma oli hengeltään kompromissi, poliittinen köyden veto jatkui syksyyn 1939 saakka.¹⁶⁵ Virallisesti puolustusvoimat ei voinut keskusteluun osallistua, mutta luonnollisesti upseeristossa kannatettiin vuosikymmenen alun määrärahan

¹⁶¹ Itä-Karjalan kysymys Tarton rauhanneuvotteluissa, Esitelmäaineistoa, 32-35, Valistusupseerin ohjelmisto n:o 1/1942, T10601/31, SARk; Halsti 1938, 190-195; Halsti 1939, 23-25; Jaakkola 1942, 42-50; Jaakkola 1940, 191-194.

¹⁶² Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 134-135.

¹⁶³ Waronen 1944, 96-98; Jaakkola 1940, 198-199; Sormunen 1942, 47-58; Juva 1942a, 83-84.

¹⁶⁴ Suomalaisen työn saavutuksia, Oppituntiaineistoa, Valistustoimintaohjelmistoa n:o 1, 5-8, T10601/30, SARk; Waronen 1944, 98-104; Jaakkola 1940, 194-198.

¹⁶⁵ ks. mm. Soikkanen 1984, 74-77, 149-163, 311-312.

moninkertaistamista.¹⁶⁶ Kun liittolaissuhteet ja kansainvälinen yhteistyö oli esitelty reaalipolitiikan taustaa vasten, ei varustautumiselle ollut vaihtoehtoja. Myös 1930-luvun lopun Ruotsiin ja Pohjoismaihin turvaaminen oli historiallisen todistusaineiston valossa haihattelua. Varsinkin kun Ruotsin toimintaa Ahvenenmaan valtaamiseksi keväällä 1918 selostetaan isämaan historiassa perusteellisesti.¹⁶⁷ Isänmaan historian opetukset olivat siis vankkumaton tuki varustautumiselle. Vaihtoehtoja ei ainakaan realistisesti ajatteleville jäänyt.

Reaalipoliittinen tapa selittää historian kulkua näytti yhä uskottavammalta, kun sen antamaa kuvaa itsekkäistä ja omien etujensa eli elinkysymysten puolesta taistelevista valtioista vertasi maailmanpolitiikan tapahtumiin 1930-luvun lopulla. Hitlerin Saksan laajenemista Keski-Euroopassa seurattiin Suomessakin tarkasti. Itävallan ja Tšekkoslovakian sudeettialueiden miehitystä voitiin vielä perustella ideologisesti saksankieltä puhuvien saamisella samojen rajojen sisään, mutta tynkä-Tšekkoslovakian miehitys maaliskuussa 1939 todisti aukottomasti, että voimapolitiikka jylläsi Euroopassa. Vajaa puoli vuotta myöhemmin myös suuret maailmankatsomukset osoittautuivat sivuseikoiksi, kun Neuvostoliitto ja Saksa solmivat hyökkäämättömyyssopimuksen. Ideologisesti sopimus oli käsittämätön, joten selitykset täytyi Suomessakin hakea reaalipolitiikasta.

Sodan syttyminen ei vähentänyt reaalipoliittisesti tulkitun historian käyttökelpoisuutta, ja ennen suursodan syttymistä kirjoitetut kansalaisopetuksen opetusohjeet ja Halstin Isänmaan historia löysivät luontevasti tiensä myös jatkosodan valistusupseerien käsikirjastoon. Reaalipolitiikka kertoi ennen kaikkea sodan väistämättömyydestä. Vaihtoehtoja taistelulle ei ollut 1940-luvullakaan, koska ”se, joka hallitsee Suomenlahden rannikoita, on Venäjän elinmahdollisuuksien tiellä, ja me olemme tämän maan asukkaita, emmekä pääse täältä pois”¹⁶⁸. Isänmaan historian tarjoamat opetukset ratkaisivat kätevästi sotapropagandan suurimman ongelman eli sodankäynnin perustelun. Samalla reaalipoliittinen historiantulkinta argumentoi vahvasti turhia rauhanhaikailuja vastaan. Huhut erillisrauhasta kiersivät myös kenttäarmeijassa lähes koko asemasotavaiheen ajan¹⁶⁹. Isänmaan historia opetti, ettei realiteetteja muuteta erillisrauhalla.

Vaikka suuret ja vahvat alistivat reaalipolitiikassa pienet ja heikot, keräsivät pikkuvaltiot opetuksessa jonkinlaisia sympatiapisteitä, varsinkin jos pystyivät edes urheaan taisteluun suurempaansa vastaan. Ajoittaisista Suur-Suomi-haaveista huolimatta Suomikin oli isänmaan

¹⁶⁶ Suomen puolustuslaitos 1918–1939, 424-428, 451-459.

¹⁶⁷ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 60; Halsti 1938, 176-178.

¹⁶⁸ Halsti 1938, 18.

¹⁶⁹ Jutikkala 1997, 234-250, 264-267; Kulha 1972, 46-171; Salminen 1976, 113, 153-157.

historian tarjoaman opin mukaan ennemmin Daavid kuin Goljat. Oiva esimerkki pikkuvaltioiden saamasta sympatiasta oli Intia, jonka urheaa kamppailua Englannin ylivaltaa vastaan seurattiin valistusupseerien käsikirjastoon kuuluneessa teoksessa Intian murhenäytelmä. Isänmaan historiansa tunteville tällainen asetelma oli hyvinkin tuttu.¹⁷⁰ Sodan aikana julkaistussa oppituntiaineistossa Englanti kuvattiin imperialismissaan epäonnistuneena saarivaltiona, joka kaikin voimin yritti pitää kiinni imperiumistaan. Nämä syyt esiteltiin myös toisen maailmansodan taustalle.¹⁷¹

Liittolaissuhteiden arvon väheksyminen vaikutti myös jatkosodassa kuvaan Suomessakin taistelleista saksalaisista. Suomen ja Saksan sotilaallisen suhteen määrittely aiheutti kannunvalantaa rintamalla sodan aikana. Jatkosodan aikana jaetuissa oppituntiaineistossa Suomen tie Saksan rinnalle kuvaillaan pakkoratkaisuksi ahtaassa kansainvälisessä tilanteessa. Ohjeissa korostettiin, ettei suomalaisista missään vaiheessa tullut ”*suorastaan varsinaista akselin liittolaista, vaan saimme erikoisaseman muiden bolshevikkeja vastaan taistelevien kansojen rinnalla*”.¹⁷² Jatkosodan lähihistorian linja oli vaihtoehdoton. Neuvostoliitto aloitti heti talvisodan jälkeen vakoilu- ja soluttamistyön, jotka todistivat, että heidän tavoitteenaan oli Suomen valtaaminen ennemmin tai myöhemmin. Valistusupseerien käsikirjastossa tästä todistivat erityisesti Mika Waltarin teos Neuvostovakoilun varjossa ja Moskovan rauhan jälkeisten historiallisten dokumenttien kokoelma Suomen sinivalkoinen kirja II¹⁷³.

Isänmaan historiasta oli korvaamaton apu erillissodan perusteluun. Historian logiikka ja aiemmat isänmaan historian tapahtumat loivat suhteen ymmärtämiselle kehykset. Esimerkiksi saksalaisen avustusretkikunnan rooli vuoden 1918 sodassa ei voinut nousta suureksi, koska reaali poliittisessä maailmassa jokainen kansa taistelee omien etujensa puolesta. Toisaalta saksalaisten motiiveja tai ainakaan heidän sotataitojaan ei voinut jatkosodan aikana liikaa väheksyä. Vaikka suuri osa suomalaisista vierasti suhdetta Saksaan, seurattiin maan armeijoiden sotapanosta erityisesti itärintamalla tarkasti. Suomalaisten mielialoihin esimerkiksi Stalingradista kuuluneilla uutisilla oli suora vaikutus. Kanssasotimisen vaikutuksen huomaa, kun vertaa Halstin ja Warosen muuten samanhenkisten isänmaan historian oppikirjojen kuvausta saksalaisesta vuoden 1918 sodan avustusretkikunnasta. Ennen talvisotaa kirjoitetuissa Halstin teoksessa korostettiin, että saksalainen avustusretkikunta ei ratkaissut sisällissodan voittoa ja ylipäällikkö Mannerheim vastusti saksalaisten

¹⁷⁰ Stenberg – Manninen 1942, 7-101. Antero Manninen muokkasi ja täydensi Herman Stenbergin vuonna 1918 kirjoittaman Indian kirot –teoksen työskennellessään Valtion tiedotuslaitoksessa jatkosodan aikana.

¹⁷¹ Englannin ulkopoliittikka Euroopassa rauhan ja hyvinvoinnin esteenä, Oppituntiaineistoa, Valistustoimintaohjelmistoa n:o 4, 12-20, T10601/30, SArk.

¹⁷² Suursota ja me, Oppituntiaineistoa, Valistustoimintaohjelmistoa n:o 4, 3-11, T10601/30, SArk.

¹⁷³ ks. esim. Waltari 1942, 102-191; Suomen sinivalkoinen kirja II, 56-138.

kutsumista maahan. Waronen saksalaisten ripeä toiminta pelasti Helsingin ja koko Etelä-Suomen tuholta ja hävitykseltä.¹⁷⁴

Välittömästi sodan jälkeen annetuissa valistusohjeissa taistelu kansojen välillä jatkui. Maailmansodan päätyttyä maailma jatkoi ”*henkistä sotaa ihmisten ja kansojen sielusta*”. Ihmisten perusluonne ei muuttunut sodan jälkeen mihinkään. Voima määräsi kansojen marssijärjestyksen sodan jälkeenkin, ja ”*Suomella oli edessään vaikea tehtävä, lopullinen kypsyyksö*”.¹⁷⁵ Reaalipoliittisessa maailmassa tarvittavia voimia ei kannattanut kokonaan riisua aseista.

3.5. KANSAT TAISTELEVAT, HISTORIOITSIJAT KERTOO

Tiivistetyimmän kuvauksen maailmanpolitiikan toiminnasta tarjosi 1930-40-lukujen maailmantilannetta arvioinut nimimerkki Pekka Peitsi¹⁷⁶. Hän korosti määrätietoisen ulkopoliitiikan merkitystä teoksessa *Kansa taistelee elämästään*. Valistusupseerien käsikirjastoon kuuluneessa teoksessaan Peitsi kristallisoi samalla koko isänmaan historian voimapolitiittisen perusjuonteen. Peitsen mukaan jokaisen valtion ulkopoliitiikan tehtävänä on ”*vartioida toisia valtioita ja sekä varjella ja edistää oman valtion etuja*”¹⁷⁷. Valtioiden keskinäisiin väleihin vaikuttavat viime kädessä niiden voimasuhteet, koska valtioiden yläpuolella ei tehokkaita valtatekijöitä ollut. Ulkopoliittisen tilannearvionsa taustalla ollutta aatemaailmaa Peitsi kutsui ”*kaikista illusioneista vapaaksi realistiseksi opiksi*”¹⁷⁸. Peitsi myönsi, että taustalla velloi epäritarillinen, kova ja kyyninen arvomaailma. Pienten valtioiden asema tällaisessa maailmassa oli äärimmäisen heikko. Ainoita keinoja selviämiseen olivat itsenäisyys ja kansallinen yksimielisyys.¹⁷⁹

Vaikka Peitsi oli ainoa valistusteosten kirjoittaja, joka kutsui opetuksen taustalla vallitsevaa kansainvälisen politiikan ja historian tulkintatapaa poliittiseksi realismiksi, näkyivät aatemallin vaikutukset selvästi jatkosodan isänmaan historian opetuksessa. Suomessa reaalipoliittinen ajatusmaailma oli ollut tuttu jo vuosikymmeniä. Reaalipoliittisen tulkinnan tieteellistä houkuttelevuutta lisäsi 1800-luvulla tapahtunut luonnontieteiden nopea kehitys. Eräs

¹⁷⁴ Halsti 1938, 184-186; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 60-62; Waronen 1944, 91-92.

¹⁷⁵ Opetusaineistoa, PM:n tied. os:n kirjelmä 6461/ttus/29.9.1944, T10601/11, SARk.

¹⁷⁶ Urho Kekkoneen käytti nimimerkkiä Pekka Peitsi muun muassa Suomen Kuvalehteen vuosina 1941-44 kirjoittamissaan kolumneissa. Kekkoneen peri kolumnipalstan Wolf H. Halstilta, joka joutui lopettamaan lehtikirjoittamisensa sen jälkeen kun Päämajassa oli kiinnitetty huomiota valtion linjasta poikkeaviin mielipiteisiin. Halsti kommentoi kärkevästi muun muassa ruotsalaisten lehtien Suomea koskevaa kirjoittelua.

¹⁷⁷ Peitsi 1943, 24.

¹⁷⁸ Peitsi 1943, 28.

¹⁷⁹ Peitsi 1943, 21-34.

voimakkaimmin vaikuttaneista luonnontieteellisistä teorioista oli Charles Darwinin kehitys- ja luonnonvalintaoppi, jonka mukaan esimerkiksi eläin- ja kasvikuntaa säätelee luonnon valinta, jonka seurauksena vain vahvimmat yksilöt ja lajit jäävät henkiin. Toinen reaali poliittiselle tulkinnalle tietä tehnyt luonnontieteellinen ajatusrakennelma oli kemiallinen energiaperiaate, joka korosti materian eli atomien välisiä suhteita ja energiakenttiä varsinaisten atomien tutkimisen kustannuksella.¹⁸⁰ Molemmat ajatusmallit soveltuivat kuvaamaan valtioiden suhteita, jotka muodostivat luonnon tai atomien energiakentän kaltaisen kansojen taistelutantereen. Suomessa soveltaminen oli poikkeuksellisen sujuvaa, sillä jo Hegel oli korostanut kansakuntia historian perusyksiköinä, ja kuvannut kansojen elämää luonnon tilassa, jossa vahvemman oikeus ratkaisu elämän peruskysymykset, ei moraali. Ajatuksia Suomeen tuonut Snellman korosti sotien merkitystä kansojen kohtalojen viitoittajana.¹⁸¹ Siksi myös suomalaisten historioitsijoiden oli helppo omaksua evolutionismin logiikka. Kun vielä Topelius ja Yrjö-Koskinen olivat löytäneet historian vahvimman käyttövoiman jumalallisesti ohjauksesta eli kaitsemuksesta¹⁸², haki uudempi historioitsijapolvi maallisempia selityksiä. Suomenkin historia oli osa kansallisvaltioiden kamppailua, jonka käymiseen oli koko kansan voimavarat valjastettava. Tästä näkökulmasta kansa ja sen kehittyminen oli tärkeä reaali poliittinen voimavara.¹⁸³

Vaikka reaali poliitiikka eli historian tulkinnoissa, retoriikassa ja erityisesti metaforissa, harva ryhtyi silti teoretisoimaan syvällisemmin reaali poliittisen maailman ulottuvuuksia kansojen toiminnan näkökulmasta. Esimerkiksi sotien välisen ajan ainoa merkittävä kansainvälisen politiikan teoriaa käsitellyt tutkimus oli Yrjö Ruudun¹⁸⁴ vuonna 1934 ilmestynyt Nykyajan kansainvälinen politiikka. Ruutu tutustui jo vuosisadan alussa saksalaiseen, preussilaishenkistä suurvaltaa haikailleeseen voimapolitiittiseen koulukuntaan, mutta suurimman vaikutuksen Ruutuun teki ruotsalaisen Rudolf Kjellénin geopolitiikka. Kjellénin mukaan kansainvälinen politiikka oli valtio-organismien taistelua vallasta, joten sota ja voima olivat keskeisessä osassa historiassa. Luonnonvalinta koski myös valtioita, jotka syntyivät, elivät ja kuolivat yleisten luonnon lakien mukaan.¹⁸⁵ Kjellénin geopolitiikka-ajatteluun reaali poliitiikka näkyi taustalla jo Ruudun 1920-luvun kirjallisissa töissä,

¹⁸⁰ Klinge 1972, 29-45.

¹⁸¹ Sihvola 2003, 1-4; Airas 1981, 252-270.

¹⁸² Tommila 1989, 88, 90; Ahtiainen&Tervonen 1996, 34-51; Ahtiainen – Tervonen 1992, 319-324.

¹⁸³ Tervonen 1991, 194-222; Ahtiainen – Tervonen 1992, 322-324.

¹⁸⁴ Yrjö Ruutu (1887-1956) oli viime vuosisadan suomalaisen yhteiskuntatieteen ja politiikan monipuolisuusmies. Ruutu (vuoteen 1927 Ruuth) oli ensimmäisen maailmansodan aikana merkittävimpiä jääkäri värveitä ja 1920-luvulla AKS:n ideologinen taustavaikuttaja. Valtiotieteilijänä Ruutu kehitti kansan voimavarojen keskittämiseen pyrkivää valtiososialismia, toimi muun muassa Kansalaiskorkeakoulun rehtorina ja perusti Suomen Kansallissosialistisen Liiton. Toisen maailmansodan jälkeen Ruutu työskenteli kouluhallituksen pääjohtajana ja oli YYA-sopimuksen tärkeä taustavaikuttaja. Puoluepoliittisesti alkuun kokoomusmyönteinen Ruutu päättyi lopulta SKDL:n kansanedustajaksi.

¹⁸⁵ Soikkanen 1991, 26-37; Klinge 1972, 32-35.

mutta vasta Nykyajan kansainvälinen politiikka oli ensimmäinen suomalainen kansainvälisen politiikan peruskysymyksiä käsitellyt teos. Kirjassa kansainvälistä politiikkaa pyörittivät valtioiden intressit eli etupyrkimykset.¹⁸⁶

Suurimman kaikupohjansa Ruudun ajatukset saivat 1920-luvun puolivälissä Akateemisen Karjala-Seuran kautta. Ruutu toimi AKS:ssa aktiivisesti ja oli ennen 1920-luvun puoliväliä seuraa leimanneen yhteiskunnallisen suuntauksen pääideologi. Tuolloin AKS hylkäsi aktiivisen heimopolitiikan ja ryssävihan lietsomisen ja nosti pääteemakseen kansallisen eheytyksen. Ruudun ajattelun mukaan vahvaa ja yksimielistä kansakuntaa tarvittiin nimenomaan taistelussa omien etujen puolesta. Voimapolitiittisessa maailmassa vuoden 1918 sodan vaikutuksesta kahtiajakautunut kansa olisi liian heikko ja helppo saalis muille valloille. Kansallinen eheytyminen siis perusteltiin kovalla ja kyynisellä reaali politiikalla.¹⁸⁷ AKS:n aktiivisen tiedotus- ja valistustoiminnan kautta kansojen elinkamppailu tuli tutuksi ennen kaikkea akateemiselle nuorisolle.

Myös Halstille AKS:n reaali poliittinen argumentaatio oli tuttua. Muistelmissaan Halsti kertoo osallistuneensa innokkaasti AKS:n järjestämiin keskustelutilaisuuksiin käydessään kadettikoulua vuosina 1925–26. Halsti kuvailee tilaisuuksien pääteemaksi juuri kansallisen yksimielisyyden saavuttamisen, jotta itsenäisyyden taakse voitaisiin jatkossakin valjastaa kaikki kansakunnan voimavarat. Itsenäisyyden suurin uhka oli luonnollisesti Neuvostoliitto, joka heti tilaisuuden tullen olisi valmis pyrkimään Suomen kautta kohti Atlantin rannikkoa omaa elinkysymystään ratkaisemaan. Ainoa keino uhan torjumiseen oli vahva puolustuslaitos.¹⁸⁸ Nuoreen sotilaaseen argumentaatio teki suuren vaikutuksen, ja muistelmissaan Halsti kiittelee todistelun olleen ”*looginen, reaali poliittinen kokonaisuus*”¹⁸⁹. Vaikka Halstin suhde AKS:aan oli myöhemmin varsin pidättyvä, nostaa hän seuran tilaisuudet merkittävimmäksi innostuksen lähteeksi myös työnsä sotilaiden henkiseksi kasvattamiseksi. Teokset Isänmaan historiaa Suomen maanpuolustajia varten ja Suomen puolustaminen olivat hänen mukaansa tämän innostuksen merkittävimmät hedelmät. Muistelmien neljäsvuinen kuvaus AKS:n keskustelutilaisuuksista kävisikin oivallisesti myös Halstin valistusteosten tiivistelmästä.¹⁹⁰ Puolustuslaitoksen omaan valistustyöhön tyytymätön Halsti

¹⁸⁶ Soikkanen 1991, 311-325.

¹⁸⁷ Soikkanen 1991, 225-266; Klinge 1972, 113-131; Eskelinen 2004, 63-64, 124-129, 242-246. Vaikka yhteiskunnallinen suuntaus laitettiin AKS:n 1920-luvun näkyvimmän hahmon Niilo Kärjen nimiin, olivat ajatukset peräisin Ruudun teoksesta Uusi suunta (1920) ja väitöskirjasta Kansakunta. Poliittinen tutkimus (1922).

¹⁸⁸ Halsti 1973, 163-167.

¹⁸⁹ Halsti 1973, 165.

¹⁹⁰ Halsti 1973, 163-167. Halsti liittyi kadettikouluaikaansa AKS:n jäseneksi, mutta ajautui eroon seurasta 1930-luvun puolivälissä muistelmiensa mukaan protestina aatteelliselle heimopolitiikalle ja Suur-Suomi-haaveille, joiden hän pelkäsi lyövän kiilaa lukeneiston ja kansan välille.

aloitti AKS:n vaikutuksesta myös oma-aloitteisesti politiikan teorian ja historian itseopiskelun. Erityisen vaikuttavina lukukokemuksina Halsti mainitsee muun muassa Bismarckin ajan poliittisen historian sekä Clausewitzin ja Macchiavellin valtiofilosofian¹⁹¹. Kaikki lasketaan nykyisin reaalipoliittisen koulukunnan klassikoiksi. Myös Ruudun ajatukset oli tehnyt Halstiin ainakin jonkinlaisen vaikutuksen. Ruudun reaalipolitiikan avainteos Nykyajan kansainvälinen politiikka ja Valtiotiedon opas löytyvät kansalaistiedon yhteiskuntaopin lisätiedoksi tarkoitettujen teosten luettelosta¹⁹².

Darwinistisen evoluutioajattelun vaikutus Halstiin näkyi muutenkin kuin hänen tulkinnoissaan historiasta. Myös yhteiskunta toimi Halstin mukaan samalla tavalla kuin elinkamppailua käyvä luonto. Jo muinainen suomalainen heimoyhteiskunta ajautui keskinäisiin riitoihin, vaikka Halstin järkeilyn mukaan Suomen kaltaisessa ”*suuressa ja harvaanasutussa maassa jokainen vaivatta olisi ruokansa saanut, mutta vanha totuushan on, että jokainen haluaa vain parasta, ja voimakkain sen saa*”¹⁹³. Sama taistelu jatkui kansalaistiedon opetusohjelman yhteiskuntaopin mukaan myös 1930-luvun lopun Suomessa. Yhteiskuntaopissa kerrottiin, että kansanvaltaisessa yhteiskunnassa oli käynnissä kilpailu yksilöiden välillä esimerkiksi elinolosuhteista ja taloudellisesta asemasta. Yksilöiden kyvykkyyden perusteella toiset perheet voivat nousta yhteiskunnassa parempaan asemaan, kun toiset taas voivat pudota maallisen menestyksen asteikossa alaspäin. Opetuksen mukaan kilpailua säädeltiin lainsäädännöllä ja sosiaalisella turvajärjestelmällä, joka antoi välittömimmän avun kilpailussa tappiolle joutuneille. Tosin minkäänlaiseen luokkayhteiskuntaan kilpailu ei saanut johtaa, sillä kaikkien yhteiskuntaryhmien välillä piti vallita luottamus ja kunnioitus. Sisäinen kilpailu ei saanut järkyttää menestysmahdollisuuksia ulkoisessa kamppailussa.¹⁹⁴

Halsti itse kommentoi reaalipolitiikan esiintymistä suomalaisessa 1930-luvun poliittisessa ajattelussa muistelmatriologiensa toisessa osassa. Halsti liitti reaalipoliittisen ajattelun nimenomaan oikeistolaiseen maailmankuvaan. Hän jakoi 1930-luvun lopulla jonkinlaisen poliittisen kokonaiskuvan muodostaneet ihmiset kolmeen pääluokkaan. Halstin mukaan nimenomaan oikeistossa ymmärrettiin, että valtiot, niiden elinkysymykset ja sodat olivat historiankin käyttövoima. Valta ja voima ratkaisivat ja kansainvälisen politiikan käyttäytymisnormit eivät omien

¹⁹¹ Halsti 1973, 167-168.

¹⁹² Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 130. Ruudun Valtiotiedon opas ilmestyi vuonna 1932.

¹⁹³ Halsti 1938, 18.

¹⁹⁴ Yksityiskohtaisia määräyksiä... 124-129. Vaikka yhteiskuntaryhmien keskinäisiä suhteita kuvaava luku antaa varsin julman kuvan yhteiskunnan toiminnasta, mainitaan luvun opetustarkoituksena kuitenkin kansallisen yksimielisyyden välttämättömyyden korostaminen.

etujen tavoittelua kahlinneet. Vasemmiston idealistinen ajatusmaailma koki Halstin mukaan henkisen vararikon, kun Saksa ja Neuvostoliitto liittoutuivat elokuussa 1939. Kolmas ryhmä, keskustalaiset, liberaalit ja maltilliset sosiaalidemokraatit, olivat uskoneet Kansainliiton alla rakennetun rauhanjärjestelmän säästävän ainakin Euroopan uusilta suursodilta. Vaikka oikeiston luottamus reaalipolitiikkaan oli vankimmalla pohjalla, teki sekin Halstin mukaan sarjan historian väärintulkintoja olemalla tunnistamatta Venäjän merelle-politiikkaa kommunismin kaavun alta ja luottamalla liian pitkään Saksan tukeen Neuvostoliittoa vastaan.¹⁹⁵

Reaalipoliittisen ajattelun rakenteita on löydetty monien poliittisen oikeiston piiriin lasketun ilmiön taustalta. Turo Mannisen mukaan biologisten metaforien käyttö, puheet orgaanisista yhteisöistä ja Rudolf Kjellénin ajatukset olivat tuttuja jo 1900-luvun alun porvarillisesta lehdistöstä¹⁹⁶. Suojeluskuntien urheilu- ja kasvatustoimintaa tutkineen Erkki Vasaran mukaan järjestön maailmankuvassa sota esiteltiin luonnon lain omaiseksi välttämättömyydeksi, jota käytiin, koska itsekkäät valtiot ajautuivat väistämättä ristiriitoihin. Koska vain vahvat valtiot pärjäsivät sodissa, tuli suojeluskuntiin kuuluneiden osallistua ahkerasti järjestön urheilutoimintaan, ja huolehtia siten omasta sotilaskunnostaan. Vasaran mukaan sotaisuuden korostaminen oli osaksi vastareaktio rauhanjärjestöjen 1920-luvulla tapahtunutta aktivoitumista vastaan.¹⁹⁷ Lapuan liikkeen ajatusmaailmaa tutkineen Juha Siltalan mukaan liike perusteli voimakäyttöään kommunisteja vastaan juuri kansallisvaltioiden välisen reaalipolitiikan oikeutuksella. Kun kommunistit nähtiin suomalaisen kansankokonaisuuden ulkopuoliseksi voimaksi, voitiin heitä vastaan taistella samoin aseina kuin ulkovaltoja vastaan. Pakkokeinot ja väkivalta voitiin ottaa käyttöön, koska kansojen välisten suhteiden hoidossakaan ei ollut moraalikoodia.¹⁹⁸

Kun reaalipoliittisessa maailmassa kansojen kannalta suurimmat ratkaisut tapahtuvat taistelukentillä, kiinnittyi isänmaan historiankin huomio juuri sotiin. Saman kiinnostuksen oli jakanut historiankirjoittajien valtavirta. Materiaalia sotiin liittyvän tapahtumahistorian kirjoittamiseksi oli 1920–30-luvuilla tarjolla yllin kyllin. Elinkysymysten puolustamiseksi käydyistä sodista syntynyt tapahtumahistoria oli jo ennen jatkosotaa hyvinkin tunnettua. Sodankäyntiin liittyi kansallisista syistä myös ylimääräistä gloriaa, sillä olihan Suomi saavuttanut itsenäisyytensä käymällä vapaussotaa suuren maailmansodan aikana. Historiankirjoittajien huomio laajeni

¹⁹⁵ Halsti 1974, 29-40.

¹⁹⁶ Manninen T. 1980, 11-12.

¹⁹⁷ Vasara 1997, 640-649. Rauhanliitto pyrki vielä 1928 saamaan koulujen historian ja maantiedon opetuksen perustaksi rauhanaatteen ja kansainvälisen veljeyden ihanteen.

¹⁹⁸ Siltala 1985, 455-456, 463-464.

vapaussodasta myös suomalaisten aiemmin käymiin sotiin, ja 1920-30-lukuja on kuvattu suomalaisen sotahistorioinnin kultakaudeksi. Sotien tutkiminen oli osa kansallisen identiteetin rakentamista, sillä lukuisista sodista löytyi oikeutusta nuoren kansakunnan olemassaololle.¹⁹⁹ Eräs näkyvimmistä sotahistorioitsijoista oli Einar W. Juva²⁰⁰, jonka Suomen taistelu itää vastaan oli valistusupseerien käsikirjaston keskeisimpiä isänmaan historian suuntaviivojen piirtäjiä. Päiviö Tommila pitää Juvan vuonna 1942 ilmestynyttä teosta ensimmäisen tasavallan merkittävimpanä sotahistoriallisena kokonaisesityksenä²⁰¹. Juva oli tunnettu paitsi sotahistorioitsijana myös suuren suosion saaneen kymmenosaisen Suomen kansan aikakirjojen kirjoittajana. Vuonna 1927–38 ilmestynyt Suomen historian popularisaatio levisi laajemminkin lukevan yleisön tietoisuuteen.²⁰²

4. IDEALISMI - ”Eurooppalaisen kulttuurin vartijana”

4.1. LÄNSIMAIDEN ITÄISIN ETUVARTIO

Isänmaan historian esitleminen raakana kamppailuna kansojen välillä ei tarjoa aatteille suurta roolia historian kulussa. Reaalipoliittisessa tulkinnassa aatteet ja ideologiat esiteltiin lähinnä tekosyinä, joiden taustalle sotien todellinen syy eli kansojen valtataistelu hukkui. Jo ensimmäinen taistelu Suomen maaperästä 1100-luvulla käytiin uskontokuntien tunnusten alla ja sotaretket naamioitiin ristiretkiksi, vaikka kyseessä oli taistelu kauppareiteistä²⁰³. Aatteiden avulla perusteltiin sota muun maailman lisäksi myös omille joukoille. Esimerkiksi 1100-luvulla ”ristiretki oli korkeassa suosiossa kristityssä maailmassa ja sen vuoksi se sai kansan innostumaan”²⁰⁴. Erityisesti hyökkääjä verhosi isänmaan historian mukaan mielellään sodan syyn aatteen tai jonkin epäitsekkään pyrkimyksen taakse. Esimerkiksi 30-vuotiseen sotaan Ruotsi lähti auttamaan Saksan protestantteja, kun taas Neuvostoliitto halusi talvisodassa vapauttaa Suomen työläiset kapitalistien sortovallasta. Suomen jatkosodan kannalta olikin huomionarvoista, että myös kommunismi ja maailmanvallankumouksen lietsominen oli aatteellinen peitetarina pyrkimykselle Atlantin rannikolle.

¹⁹⁹ Tommila 1989, 182-186.

²⁰⁰ Einar W. Juva (1892–1966) oli tutkijana erikoistunut Suomen puolustuskysymykseen 1700-luvulla. Hänen aloitteestaan perustettiin Sotahistoriallinen toimisto, jonka tutkijana hän toimi vuodesta 1925. Juva (vuoteen 1935 Juvelius) toimi lähes 30 vuotta Turun yliopiston Suomen historian professorina.

²⁰¹ Tommila 1989, 183. Juvan kirjoittama Suomen sotahistorian pääpiirteet ilmestyi jo vuonna 1927, mutta se ulottui lopulta vain Stolbovan rauhaan eli vuoteen 1617 saakka.

²⁰² Tommila 1989, 195.

²⁰³ Yksityiskohtaisia määryksiä..., 23-24; Halsti 1938, 20-21.

²⁰⁴ Halsti 1938, 20.

Vaikka reaalioliittinen historiatulkinta muodosti isänmaan historian selkärangan, ei aatteitakaan kokonaan hylätty merkittävinä historian voimina. Pohjois-Euroopassa käydyn brutaalin valtataistelun lisäksi Suomessa käytiin myös ideologista sotaa. Suomalaisten ikuinen taistelu itää vastaan kulki siis myös toista punaista lankaa pitkin. Tässä taistelussa olivat vastakkain venäläisten edustama itäinen kulttuuripiiri ja läntinen sivistys, jonka itäisin etuvartio oli Suomen kansa. Lähtökohta oli jälleen maantieteessä. Suomi hallitsi Itämerta ja Jäämerta erottavaa kannasmaata, ja päätti ”*koillisimpana eurooppalaisen kulttuurin vartijana niiden valtioiden sarjan, jotka etelästä pohjoiseen ulottuen muodostivat manner-Euroopan varsinaisen rungon*”²⁰⁵.

Myös idealistisen punaisen langan keriminen alkoi 1100-luvulta. Suomenniemen hallinnasta käytiin taistelua, jossa Ruotsi edusti sen aikaisen länsimaisen sivistyksen lipunkantajaa katolista kirkkoa. Kiistan toinen osapuoli Novgorod taas edusti jo tuolloin itäistä barbariaa, anarkiaa ja luontaista laajenemishalua, jotka esitellään myöhemmissäkin isänmaan historian vaiheissa itäisille kansoille ominaisiksi²⁰⁶. Taistelun ideologista leimaa lisäsi opetuksen mukaan se, että Novgorod oli omaksunut Bysantin kirkon opit ja sen vihamielisyyden katolista kirkkoa kohtaan. Ensimmäinen taistelu lännen ja idän välillä päättyi Pähkinäsaaren rauhaan, jossa raja kulki Suomen yli. Näin esimerkiksi satakuntalaiset ja hämäläiset tulivat jo tuolloin osaksi läntistä kulttuuria, mutta karjalaiset jäivät idän vaikutuspiiriin.²⁰⁷

Ideologista taistelua korostavassa punaisessa langassa avainasia oli kulttuuripiirin valinta. Reaalioliittisessa mallissa suomalainen heimo- ja kyläyhteisö oli niin heikko, että se jäi historiallisen ajan alun suurmahtien Ruotsin ja Novgorodin taistelukentäksi. Ideologista taistelua korostavassa tulkinnassa taas suomalaiset talonpojat valitsivat tietoisesti läntisen kulttuuripiirin. Jo ensimmäisen vuosituhannen viimeisinä vuosisatoina lounaissuomalaiset olivat merenkulkijoiden ja kauppiaiden välityksellä tutustuneet länsimaiseen sivistykseen. Kun vastakkainasettelu syveni, osasivat suomalaiset jo valita oman puolensa taistelussa. Ruotsi ei siis pakottanut suomalaisia katolisen kirkon kautta länteen, vaan ”*Suomen kansa on hämärästä muinaisuudesta asti vapaasta tahdostaan ja omasta yritteliäisyydestään kasvanut länsi- ja pohjoismaisen sivistyksen etuvartioksi*”²⁰⁸. Näin Suomen kansa sai oman maailmanhistoriallisen tehtävänsä, joka perusteli sen olemassaolon kansana kansojen joukossa.²⁰⁹

²⁰⁵ Jaakkola 1942, 96.

²⁰⁶ Idän kansojen luonnetta ja näiden ominaisuuksien vaikutusta isänmaan historiaan käsitellään tarkemmin luvussa 6.2.

²⁰⁷ Jaakkola 1940, 19-37, 58-90; Juva 1942b, 21-50; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 22-25; Halsti 1938, 20-28.

²⁰⁸ Jaakkola 1940, 27.

²⁰⁹ Jaakkola 1940, 13-27; Juva 1942b, 25-39; Juva 1942a, 7-9; Sormunen 1942, 19-25.

Varsinaisen tapahtumahistorian tasolla ideologinen historianselitys ei eroa reaalipoliittisesta. Myös ideologisen taistelun ympärille kietoutuneessa punaisessa langassa historian avaintapahtumia olivat suomalaisten sodat itää vastaan. Sodat määräsivät valtiollisen historian kulun, ja ”*ne ovat voimakkaasti vaikuttaneet sekä yhteiskunnallisiin oloihin että aineelliseen ja henkiseen sivistykseen*”²¹⁰. Itää vastaan käydyissä sodissa suomalaiset siis puolustivat omien etujensa lisäksi länsimaista sivistystä barbaarien aaltoa vastaan. Isänmaan historian opetuksessa oli siis mahdollista kertoa reaalipoliittisesta ja ideologisesta sodasta samojen historian tapahtumien pohjalta.

4.2. ETUVARTIO TARVITSEE ELINTILAA

Jatkosodan päämäärien perustelu oli Päämajalle eräs suurimmista valistukseen liittyvistä ongelmista. Johtuivathan esimerkiksi syksyn 1941 mielialaongelmat siitä, ettei joukoille ollut selvää, mihin asti hyökätään. Avainkysymys liittyi luonnollisesti siihen, mille maalle Suomi eteni ja miksi hyökkäys oli hyväksyttävä ja perusteltu teko. Jatkosodan aikana joukoille opetettiin, että ratkaisu tähänkin löytyi isänmaan historiasta.

Itä-Karjala-problematiikan lähtökohta löytyi jälleen historiallisen ajan alkuvuosisadoilta, jolloin Ruotsin ja Novgorodin Pähkinäsaaren rauhassa vahvistettu etupiirijako osoitti suomalaiset kahteen eri leiriin. Rajan itäpuolelle jääneet joutuivat alistumaan Novgorodin komentoon ja menettivät esimerkiksi omistusoikeuden viljelemäänsä maahan ajautuen maaorjiksi.²¹¹ Seuraavina vuosisatoina itärajaa siirreltiin rauhansopimusten yhteydessä useaan kertaan, mutta suomalaisia heimoja ei saatu kertaakaan saman valtion sisään. Tähän ongelmaan haettiin isänmaan historian opetuksen mukaan ratkaisua myös jatkosodassa.

Tärkein peruste Suomen oikeutukselle Itä-Karjalaan löytyi luonnollisesti kansallisista argumenteista. Lähes kaikki isänmaan historiaa käsittelevät teokset alkoivat kuvauksella suomalaisugrilaisen asutuksen saapumisesta Suomeen. Kysymykseen suomalaisten alkukodista ei liiemmästi huomiota haaskattu. Esi-isien saapuminen Suomeen etelästä meren yli todettiin kuitenkin yksimielisesti, eikä ”*jossakin Altain rinteillä tai Venäjän aroilla vietettyyn alkukantaiseen heimokauteen lankea mitään historian valoa*”²¹². Vasta Suomessa tulokkaat jakautuivat

²¹⁰ Juva 1942b, 7.

²¹¹ Jaakkola 1942, 13-16; Jaakkola 1940, 19-27; Juva 1942b, 40-50; Halsti 1938, 24-27; Waronen 1944, 20-21.

²¹² Sormunen 1942, 20.

heimoiksi.²¹³ Näin siis Pähkinäsaaren rauhassa ja sen jälkeisissä rauhansopimuksissa siirreltiin vain keinotekoisia rajoja. Isänmaan historiassakin piirrettiin maastoon kansallisen Suomen eli Suur-Suomen rajoja. Kovin yksityiskohtaisia kartoja Suur-Suomen rajoista ei valistusupseerien käsikirjaston teoksissa kuitenkaan ollut. Karkeasti ottaen Suomen itärajan piti kulkea kolmen kannaksen kautta Suomenlahdelta Laatokkaan ja Äänisjärveen, josta raja kulki Vienanmerelle saakka²¹⁴. Näin Suomeen piti liittää ainakin Kuolan niemimaalla, Vienan ja Aunuksen Karjalassa sekä Karjalan kannaksella ja Inkerissä asuvat suomalaissukuiset kansat. Tällainen Suomi esiteltiin maantieteellisesti yhtenäiseksi ja luonnolliseksi kokonaisuudeksi.²¹⁵

Suomalaisuuden juuria Itä-Karjalassa kaivettiin kaukaa historiasta. Perusajatus oli se, että Itä-Karjalan suomalaisperäiset kansat eivät hylänneet suomalaista kulttuuria edes itäisen vallan vuosisatojen aikana. Esimerkkinä tästä oli muun muassa rajan takana säilynyt suomenkielinen paikannimistö²¹⁶. Kaikkein massiivisin todistusaineisto kaivettiin kuitenkin suomalaisten kansalliseepos Kalevalasta. Elias Lönnrotin Itä-Karjalasta keräämän runokokoelman syntyseudun kerrottiin löytyvän Suomesta ja taustan suomalaisesta kulttuurista. Vaikutteita löytyi myös pohjoismaisista ja eurooppalaisista sankaritarustoista. Argumentit löytyivät paitsi historiallisista kosketuksista heimojen ja kansojen välillä myös kieli- ja kirjallisuustieteestä. Kalevalan kaikki mahdolliset yhteydet slaavilaiseen kulttuuriin osoitettiin näin mahdottomiksi.²¹⁷ Kalevala oli karjalaisten ja koko Suomen kansan ”*aateliskirja kansojen suuressa kulttuuripiirissä*”²¹⁸. Etuvartionkaan ei tarvinnut hävetä kulttuuriaan eurooppalaisten sivistysvaltioiden joukossa.

Itäisten alueiden kuulumista Suomelle perusteltiin myös talousmaantieteellisillä syillä. Sotilaille piti kertoa, että Suomi ja Itä-Karjala kuuluivat historiallisesti samaan talousyksikköön, jonka pääelinkeino on metsätalous. Opetuksen mukaan suurin osa kaupasta oli jo vuosisatoja käyty

²¹³ Jaakkola 1940, 9-10. Ks. myös Juva 1942a, 7-9; Juva 1942b, 10-12; Sormunen 1942, 18-22; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 21-22; Halsti 1938, 12-16; Waronen 1944, 10-18. 1930-luvulla varhaishistoriaa ja suomalaisten saapumista maahan oli selvittänyt ennen kaikkea Jalmari Jaakkola, jonka teorioihin lähes kaikki muutkin valistusupseerien käsikirjaston teokset viittaavat.

²¹⁴ Selvimmin rajalinjan kuvailee sanallisesti Jalmari Jaakkola, joka Suomen idänkysymyksessä vaatii Suomelle vuoden 1940 rauhassa luovutettujen alueiden lisäksi ”Itä-Karjalan ja Kuolan niemimaan uuteen rajaan asti, joka kulkee Laatokan-Vienameren vesistölinjan etelä- ja itäpuolella”.

²¹⁵ Kärki 1942, 9-27; Jaakkola 1942, 7-8, 79-87; Hämeen-Anttila 1943, 7-24; Salminen 1941, 9-28; Pro Carelia 36-40.

²¹⁶ Kärki 1942, 5-7; Pro Carelia, 30-32.

²¹⁷ Jaakkola 1940, 38-57; Sormunen 1942, 21-22; Halsti 1938, 12-13. Kalevalan todistusvoimaa karjalaisten kuulumisessa suomalaisiin käytti erityisesti Jalmari Jaakkola, jonka hieman yli 200-sivuisesta Suomen historian ääriviivoista vajaat 20 sivua on osoitettu Kalevalan taustan analysoinnille. Jaakkola oli vakuuttunut, että Kalevala oli syntynyt hänen kotimaakunnassaan Satakunnassa. Halsti oli Jaakkolaa kriittisempi Kalevalan historiallisesta todistusvoimasta. Hänen mukaansa esimerkiksi aikamääristä ja paikoista on vaikea tehdä tulkintoja ja ”saada ankarasti historiallisia tietoja, siksi paljon ovat vain suullisesti sukupolvesta toiseen periytyneet runot aikojen kuluessa muuttuneet”.

²¹⁸ Jaakkola 1940, 57.

länteen päin, ja alueen muinainen nautintaoikeus oli ollut nimenomaan suomensukuisella väestöllä. Myös aikojen myötä syntyneet liikenneväylät ohjasivat kaupan Suomen suuntaan.²¹⁹ Neuvostoliiton sosialistisessa talousjärjestelmässä Itä-Karjala ei ollut luonnollinen osa, ja bolsevikkihallinto oli ”tehnyt Kuolasta ja Itä-Karjalasta tuhottavaksi tuomittujen väestöainesten pakkotyöpaikan”²²⁰. Alueen luonnonvaroja Neuvostoliitto oli käyttänyt vain siellä, mistä ne oli helppo ryöstää. Esimerkiksi jokireittien varret oli hakattu surutta, mutta syvemmillä tietömässä erämaassa kasvoi suuri metsäomaisuus. Itä-Karjalan 1920–30-lukujen taloudellisten luonnonvarojen hukkakäytöstä opetuksessa tarjottiin runsaasti esimerkkejä.²²¹

Itä-Karjalan Suomelle kuulumisen taloudellinen perustelu nosti esille myös isänmaan historian tapahtumien kannalta merkittävän Itämeren ja Jäämeren yhdistävän jokireitin kohtalon. Sama kauppatiehän esiteltiin lähinnä reaalipoliittisesta näkökulmasta tulkittuna erääksi Suomen hallinnasta käydyn taistelun pääsyyksi. Suunnitelmien mukaan jokireitistä voitiin Suomen hallinnassa kehittää jopa valtamerialuksille sopiva väylä. Kauttakulkutien avulla Itä-Karjalan talous voitaisiin valjastaa palvelemaan länsimaiden etuja, sillä ”Venäjän hallitessa sitä ei siitä ole ollut Euroopalle mitään ja Venäjälle itselleenkin varsin vähän hyötyä”²²². Ruotsin ja Venäjän vuosisataiselle taistelulle vesireitistä olisi näin saatu ironinen päätös: lopullinen voittaja taistelussa olisi kauan alistettu Suomi.²²³

Myös Itä-Karjalan alueen lähihistoriaa ensimmäisen maailmansodan päättymisestä jatkosodan alkuun kuvataan opetuksessa tarkasti. Esille nousevat ennen kaikkea kauhutarinat neuvostohallinnosta. Venäläistämispoliittikka näkyi hallinnon järjestämisessä ja Suomen kielen aseman heikentämisessä. Bolsevikkihallinto yritti opetuksen mukaan tukahduttaa suomalaisuuden alueella muun muassa pakkosiirtämällä Itä-Karjalaan satojatuhansia ihmisiä muualta Venäjältä.²²⁴ Alueen muokkaaminen tukialueeksi hyökkäykselle kohti Atlantian rannikkoa huipentui 1930-luvulla Itä-Karjalassa tehtyihin suuriin puhdistuksiin, joissa tapettiin valtaosa suomalaista kommunistijohtoa²²⁵. Esille nostettiin myös vienankarjalaisten ja inkeriläisten oman asemansa

²¹⁹ Itä-Karjalan ja Kuolan varhaishistoriaa, Itäkarjalan myöhempiä historiaa, Esitelmäaineistoa, Valistusupseerin ohjelmisto n:o 1/1942, 23-31, T10601/31, SArk; Jaakkola 1942, 91-95, 98-99.

²²⁰ Jaakkola 1942, 91.

²²¹ Jaakkola 1942, 64-67, 72-76; Hämeen-Anttila 1943, 92-99; Kärki 1942, 41-43; Salminen 1941, 81-87.

²²² Jaakkola 1942, 99.

²²³ Jaakkola 1942, 99-101.

²²⁴ Bolsevikkien kansallisuuspolitiikka Itä-Karjalassa, Esitelmäaineistoa, Valistusupseerin ohjelmisto n:o 1/1942, 20-22, T10601/31, SArk; Jaakkola 1942, 51-63, 67-78; Hämeen-Anttila 1943, 72-104; Tuura 1942, 116-124, 181-190.

²²⁵ Ks. esim. Tuura 1942, 181-208. Teoksessaan Työnkansan viholliset J.W.Tuura käy läpi kymmenien suomalaiskommunistien kohtalot Neuvosto-Venäjällä ja Itä-Karjalassa.

parantamiseksi tekemät kansannousut ja kapinayritykset, joiden esittelemiselle omistettiin jatkosodan aikana vajaan kymmenen sivun oppituntivihkonenkin²²⁶. Edes Neuvosto-Venäjän Tarton rauhansopimuksessa antamat lupaukset Itä-Karjalan itsemääräämisoikeudesta eivät olleet toteutuneet, vaikka Suomikin ajoi asiaa Kansainliiton ja Haagin kansainvälisen tuomioistuimen kautta²²⁷. Kun heikot kansainväliset yhteisöt olivat epäonnistuneet, piti hyvitys hakea asevoimin jatkossodassa.

Loppujen lopuksi Itä-Karjalan ottaminen hallintaan olikin osa Suomen historiallista tehtävää. Alueellisesti laajentunut ja taloudellisesti voimistunut Suomi olisi entistä vankempi etuvartio länsimaiselle sivistykselle. Kun Neuvostoliitto pyrki aktiivisesti Atlantille, ei Suomi opetuksen mukaan välttämättä kestäisi painetta pitkään vuoden 1940 rajoilla. Itä-Karjala oli siis osa ”*Suomen elintilaa*”²²⁸ ja samalla puskurivyöhyke idän hyökkäyksiä vastaan. Myös Itä-Karjalan suomalaisten kansojen valjastaminen taisteluun länsimaisen sivistyksen puolelle vahvisti Suomea.²²⁹ Kaikkien perustelujen jälkeen lopputulos olikin, ettei Suomi ottanut Itä-Karjalaa itsensä takia. Eurooppalainen sivistys tarvitsi Suur-Suomea.

4.3. HYLKÄÄKÖ KAITSELMUS ETUVARTION?

Sotaa edeltävinä vuosina isänmaan historian suurimmaksi voimaksi vakiintunut reaalipoliittinen selitys ei antanut paljoakaan arvoa jumalallisille tai muille yliluonnollisille voimille. Kaitsemuksen sijasta historiaa ohjasi ihmisten itsekkyyden ja vahvimman oikeus. Pisimmälle voimapolitiikassa mennyt Halsti muistutti, että ”*valloitusretkille annetaan usein kauniita ulkonaisia syitä, ja monesti joutuu Jumala ja hänen sanansa täten ihmisten edesottamusten kohteeksi*”²³⁰. Uskontokin oli vain tekosyy kansojen itsekäiden etujen ajamiselle. Sen sijaan idealistisessa Suomen etuvartiotaistelussa itää vastaan uskonnollinen leima oli vahvempi. Olihan taistelussa vastakkain länsimainen sivistys, joka pohjautui kristilliselle arvomaailmalle sekä hajottavaksi ja barbaariseksi

²²⁶ Itä-Karjalan itsemääräämispyrkimykset, Itä-Karjalan itsenäisyystaistelut, Oppituntiaineistoa, Valistusupseerin ohjelmistoa n:o 3, 3-10, T10601/30, SArk.; Jaakkola 1942, 51-61; Juva 1942b, 329-336; Hämeen-Anttila 1943, 73-78; Jaakkola 1940, 191-192; Pro Carelia, 42-43.

²²⁷ Itä-Karjalan kysymys Tarton rauhanneuvoteluissa, Esitelmäaineistoa, Valistusupseerin ohjelmisto n:o 1/1942, 32-35, T10601/31, SArk.; Jaakkola 1942, 42-50; Jaakkola 1940, 191-194; Hämeen-Anttila 1943, 108-109; Juva 1942b; 334-335.

²²⁸ Jaakkola 1942, 98. Jaakkola käytti elintila-käsitettä kuvaamaan nimenomaan Suomen uusilta alueilta saamia taloudellisia mahdollisuuksia.

²²⁹ Jaakkola 1942, 96-103.

²³⁰ Halsti 1938, 20.

esitely itä. Suomen etuvartiotaistelu oli siis likimain pyhä sota, joten kaitselmukseenkaan ei pitänyt olla lopputuloksesta välinpitämätön.

Painavimman todistuksen kaitselmuksen ohjauksesta isänmaan historiassa antaa Einar W. Juva valistusupseerien käsikirjastoon kuuluneessa teoksessaan Suomen taistelu itää vastaan. Teoksen historiaa käsittelevän osan viimeisessä virkkeessä Juva intoutuu julistamaan, että jatkosodassa ”*me taistelemme oikeudesta elää, mutta toivomme on, että on koittava päivä, jolloin saamme palata rauhalliseen työhön ja rakentaa itää vastaan sen etuvarustuksen, minkä tehtävän Kaitselmus on kerran meille määrännyt*”²³¹. Tämän mukaan Suomen päätyminen eurooppalaiseen etuvartiopalvelukseen olisi ollut jumalallinen valinta, ei esimerkiksi geopolitiikan sanelema välttämättömyys. Vetoavaksi lopuksi tarkoitettu lause jää kuitenkin kaitselmuksen suhteen irralliseksi, sillä liki 350-sivuisessa kuvauksessa Suomen historiaa pyörittävät sotavoimat ja niiden johtajat, ei jumalallinen valinta. Esimerkiksi kuvauksessa Viipurin pamauksesta vuonna 1495 teoksessa mainitaan, että kirkas valoilmio – Pyhän Andreaan risti – antoi voimia linnan puolustajille, mutta suomalaisten puolustuksen kestäminen todelliset syyt olivat ”*Eerik Akselinpojan kaukonäköinen huolenpito Viipurin lujittamisesta*” ja Knut Possen johtajantaidot²³².

Kristinuskon ja sodankäynnin suhteen käsitteleminen kuului kansalaistiedon opetusohjelman mukaan siveys- ja raittiusopin tehtäviin. Sotilaspastorin pidettäväksi määrättyllä viidennellä tunnilla sotilaille piti korostaa, ettei kristinusko tuomitse puolustussotaa. Kansallisen vapauden, yhteiskuntajärjestyksen ja uskonnon puolustaminen esiteltiin kansalaisvelvollisuutena. Hyökkäyssota taas tuomittiin ehdottomasti.²³³ Vaikka puolustussodan kerrottiin olevan hyveellistä ja jopa siunauksellista toimintaa, ei viitteitä puolustussotijoiden saamaan jumalalliseen erityiskohteluun anneta. Isänmaan historiassakin taistelujen lopputuloksen määrää ensikädessä vahvemman oikeus, ei puolustajaa suojeleva kaitselmus.

Erityisesti kriisiaikoina lisääntyvä hengellisyyden ja uskonnollisuuden kysyntä näkyi myös valistusupseerien käsikirjastossa. Vaikka puolustusvoimien organisaatiossa oli sotilaspapisto vastaamassa hengellisestä tarjonnasta, myös valistusupseereille oli tarjolla rautaisannos

²³¹ Juva 1942b, 322.

²³² Juva 1942b, 70-75. Ks. myös Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 26-27; Halsti 1938, 30-33; Jaakkola 1940, 108-109. Yksityiskohtaisten määräysten mukaan Viipurin pamauksesta sotilaiden piti oppia se, että vahvempaakin vastustajaa vastaan kannattaa taistella loppuun asti, sillä myös vaikealla hetkellä voi tapahtua odottamaton käänne taistelussa.

²³³ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 134-135.

sotilasuskontoa²³⁴. Lähinnä uskon ja historian rajapintaa käytiin piispa Eino Sormusen²³⁵ teoksessa Suomalaisen kulttuurin lähteille. Teoksessa Sormunen tutkailee kirkonmiehen näkökulmasta myös historian keskeisiä kysymyksiä, kuten länsimaisen kulttuurin saapumista Suomeen ja bolsevistista maailmanvalloitus suunnitelmaa. Todistuksia kaitsemuksen erityissuojeluksesta isänmaan historiassa Sormunenkaan ei anna²³⁶. Ainoat viitteet jumalan aktiivisesta roolista antoi AKS:n 20-vuotisjuhlajulkaisu Pro Carelia, jossa siteerattiin Elmo E. Kailan uskoa siihen, että ”*Jumala, joka ihmeellisesti on kuljettanut tätä kansaa kohti suurta huomenta halki vuosisatojen, on varjeleva ja siunaava sitä tulevinakin päivinä, niin että suursuomalainen unelmamme toteutuu*”²³⁷. Turvaa ja lohdutusta kovia kokeneelle kansalle oli tarjolla, muttei suoranaisia lupauksia jumalan käden ohjauksesta vaikeinakaan hetkinä.

Vaikkei kaitseminen historiaa ohjannutkaan, erilaisilla uskonnollisilla metaforilla oli isänmaan historiassa keskeinen osa. Ilman uskonnollisia käsitteitäkin Suomen ja Neuvostoliiton, lännen ja idän sekä hyvän ja pahan taistelu nousi pyhäksi sodaksi. Lähtökohtaa korosti se, että Neuvostoliitto esiteltiin perustaltaan ateistiseksi maaksi²³⁸. Sotien keskeisyys kansojen historiassa antoi niille kansallisen kiirastulen luonteen. Sodan kiirastuli oli koetellut ja karaissut kansaa läpi sen historian. Samalla liekin kuumuus poltti kansasta siihen rauhan aikana iskostuneet epäsuotuisat ominaisuudet. Kiirastulen lailla toimivat myös organistiset metaforat, joiden kuvakielessä kansa oli ihmisen keho, josta sota leikkauksen lailla puhdisti epäpuhtaudet ja sairaudet. Kiirastuleen liittyi myös ajatus lunastuksesta, jonka kautta kansa voi lunastaa oikeutensa olemassaoloon tai johonkin maa-alueeseen. Reaalipoliittisessa hengessä sota oli verrattavissa uskonnolliseen kiirastuleen, jonka läpi vain vahvimmat kansat opetuksen mukaan selvisivät. Vuoden 1918 sodan jälkeisessä Suomessa sodankäyntiin liitettiin tätä kautta paljon positiivisia latauksia. Olihan Suomi lunastanut itsenäisyytensä tällaisessa kiirastuleessa. Myös Raamatusta lähtöisin olevaa Daavidin ja Goljatin vastakkainasettelua sovellettiin Suomen ja Neuvostoliiton taisteluun. Tästä näkökulmasta Suomi oli luonnollisesti pieni, mutta sitkeä ja nokkela Daavid ja Neuvostoliitto suuri, jähmeä ja ylpeyteen taipuvainen Goljat.

²³⁴ Valistusupseerien käsikirjaston hengellisintä antia olivat Martti Simojoen Puhtaan elämän voima ja AKS:n puheenjohtaja Vilho Helasen Palava pensas –nimiseksi teokseksi keräämä kokoelma Elias Simojoen puheita ja saarnoja.

²³⁵ Eino Sormunen (1893–1972) valittiin vuonna 1939 Kuopion hiippakunnan piispaksi. Kuopioon Sormunen siirtyi Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan dogmatiikan professorin paikalta. Sormunen oli aktiivinen kulttuurikeskustelija jo 1930-luvulla.

²³⁶ Ks. esim. Sormunen 1942, 30-32.

²³⁷ Pro Carelia, 21.

²³⁸ Ks. esim. Essén 1941, 55-88.

Vaikka isänmaan historia ei uskonut kaitsemukseen historian voimana, löydettiin uskonnon ja historian väliltä yhteyksiä. Kristinuskoa suomalaisen yhteiskunnan perustana käsittelevällä oppitunnilla sotilaille piti muistuttaa, että ”uskonto on myös uskollisuutta esi-isien oikeiksi havaituille elämäntavoille, sen harjoittaminen on esi-isien työn ja saavutusten kunnioittamista oikeassa hengessä”.²³⁹ Näin isänmaan historian opetuksetkin saivat jumalallisen sädekehän.

4.4. PÄÄMÄÄRÄT SELVIKSI, ITÄ-KARJALA VAPAAKSI

Sodankäynnin päämäärien esittely ja perustelu omille joukoille on valistustyön tärkein tehtävä. Erityisen oleelliseksi tehtävä muuttui silloin, kun armeija siirtyi hyökkäyssotaan. Tämä tuli jatkosodan sodanjohdolle selväksi viimeistään syksyn 1941 hyökkäysvaiheen aikana, jolloin mielialaongelmat johtuivat pääosin siitä, ettei joukoille ollut selvää mihin asti hyökätään. Asemasodan alkaessa annetut uudet valistusohjeet korostivat, että ”hyvälle taisteluhengelle on ominaista, että miehet ovat tietoisia sodan päämääristä ja omaavat vakaumuksen, että koko kansamme ja sen yksityisten jäsenten pelastamiseksi tuholta sodan voittaminen vaatii jokaisen miehen tinkimätöntä velvollisuutensa täyttämistä”.²⁴⁰

Reaalipolitiikan avulla joukoille oli helppo perustella, miksi sotia ylipäänsä käytiin, ja mistä Suomen ja Venäjän välisessä jännitteessä oli viime kädessä kyse. Sodankäynnin alueellisten päämäärien selittämiseen reaalipolitiikka ei kuitenkaan riittänyt, vaikka itärajan lyhentäminen helpomman puolustettavuuden takia paransi Suomen asemaa myös kansojen elinkamppailussa. Halstin teoksissa hyökkäyssota kuitenkin tuomittiin niin selvin sanoin²⁴¹, että tarkennuksia vaadittiin, jotta isänmaan historian paino ei olisi asettunut hyökkäävän armeijan tielle. Esimerkiksi vuonna 1944 julkaistussa Isänmaan historian oppitunteja –teoksessa Arne G. Waronen huomauttaa, että oma maa saatiin suojelluksi 1500-luvulla sodan tuhoilta, kun sodankäynti siirrettiin riittävän kauas vihollisen puolelle. Vihollisen hyökkäys siis vastaanotettiin sen omalla maaperällä, jolloin oma maa säilyi hävityksiltä.²⁴² Jatkosodan hyökkäysvaiheenkin tällainen ajatusmalli näytti hyväksyttävässä valossa. Itse asiassa ajatus puolustuksellisesta hyökkäyssodasta sisältyi myös Jaakkolan esittelemään visioon Suomen alueellisesta laajentamisesta, jotta se pystyisi paremmin

²³⁹ Kristinuskon elämän perustana, Oppituntiaineistoa, Valistustoimintaohjelmistoa n:o 2, 3-5, T10601/30, SARk.

²⁴⁰ Rintamajoukkojen sodanaikainen valistustyö, 9, Kannaksen ryhmän esikunnan kirjelmä n:o 1334/7.9.1942, T10601/20, SARk.

²⁴¹ Halsti 1939, 26-29; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 134-135, 144-146; Halstin mukaan pidättäytyminen pelkkään puolustussodankäyntiin oli suomalaisten sotajoukkojen taistelutahdon kivijalka. Kansalaistiedon opetusohjelman siveys- ja raittiusopissa puolustussota esitellään uskonnollisestikin hyväksyttävänä toimintana. Hyökkäyssodat tuomitaan ehdottomasti.

²⁴² Waronen 1944, 26-27.

toimimaan jatkossa länsimaisen kulttuurin etuvartiona. Etuvartio tarvitsi myös puolustukselleen syvyyttä tulevia hyökkäyksiä varten. Koko pitkän isänmaan historian mittakaavassa jatkosota olikin tuhatvuotisen puolustustaistelun hyökkäysvaihe. Halstillekaan puolustautuminen hyökkäämällä ei ollut loppujen lopuksi aivan vieras ajatus. Termillä ehkäisysoita hän tarkoitti sotaa, joka on pakko aloittaa taktisista syistä vihollisen ilmieselvän painostuksen alla.²⁴³

Isänmaan historian todisteluketju Suomen Itä-Karjalaan hyökkäyksen oikeuttamiseksi rakentui siis pääosin idealististen argumenttien varaan. Todistelun piti olla historian opetusten pohjalta täysin aukoton. Isänmaan historia osoitti sotiville joukoille, että itäkarjalaiset ovat suomalaisia, jotka valtataistelu idän ja lännen välillä oli heittänyt rajan väärälle puolelle. Osoitukseksi tästä esiteltiin muun muassa Suomen kansalliseepos Kalevala, jota olivat kouluaikoinaan pöntänneet heikomman koulusivistyksen omaavat sotilaat. Kauhutarinat 1920- ja 1930-lukujen neuvostohallinnosta Itä-Karjalassa lisäsivät sotaretken ristiretkihenkeä entisestään. Taloudellisesti Itä-Karjalan kerrottiin kuuluneen suomalaisten nautinta-alueeseen ikimuistoisista ajoista saakka. Tältä pohjalta opetuksessakin tultiin siihen lopputulokseen, että Suomella oli oikeus saada ”*kohtuullinen moraalinen, oikeudellinen ja taloudellinen hyvitys*”²⁴⁴ idän suunnassa. Kun kansainvälinen oikeus oli osoittautunut kyvyttömäksi, tarvittiin oikeuden toteuttamiseen suomalaista jatkosodan armeijaa.

Suuri ideologinen tehtävä kasasi jatkosodan sotilaiden harteille suuren vastuun taakan. Tuhatvuotisessa taistelussa itää vastaan oli pelissä sekä Suomen että koko läntisen kulttuuripiirin tulevaisuus. Osa tätä taistelua oli Itä-Karjalan valloitus, jonka piti taata ”*kovia koneelle kansalle ja koko uhatulle Pohjolle pysyvän rauhan ja turvallisuuden*”²⁴⁵. Vaikka taistelu länsimaisen sivistyksen puolesta oli jatkunut opetuksen mukaan jo tuhat vuotta, uskallettiin puhua jo jonkinlaisesta ratkaisusta tai edes osavoitosta, jos Suomi voittaa jatkosodan ja saa haltuunsa Itä-Karjalan. Sotilaita pyydettiin kaivamaan esiin viimeisetkin voimariipeet, sillä voitettun sodan taustalla saattoi ”*häämöttää historiamme ratkaisevin voitto, joka tietää suurta käännekohta kansamme elämässä*”²⁴⁶. Voitollinen sota olisi siis mahdollinen käännekohta koko Suomen historiassa. Idealistinen näkökulma oli näin huomattavasti lohdullisempi kuin reaalipoliittinen, joka lupaili Suomellekin ikuista taistelua elinkysymyksistä.

²⁴³ Halsti 1939, 18-20. ”...poliittinen puolustaja varsin hyvin voi olla sotilaallinen hyökkääjä, eli kuten sanonta kuuluu «syypää sodan aloittamiseen».”

²⁴⁴ Jaakkola 1942, 81.

²⁴⁵ Jaakkola 1942, 102.

²⁴⁶ Ohjelma-aineistoa itsenäisyyspäivään, Valistusupseerin ohjelmistoa 27/1942, T10601/31, SArk.

4.5. MINNE MIEKKA OSOITTA?

Ennen jatkosotaa varhaishistoriaa ja suomalaisten saapumista maahan oli selvittänyt ennen kaikkea Jalmari Jaakkola, jonka teorioihin lähes kaikki muutkin valistusupseerien käsikirjaston viittasivat. Jaakkolan valistusupseerien käsikirjaston teokset olivatkin ehdottomassa avainasemassa isänmaan historian idealististen linjojen hahmottamiseen. Vuonna 2000 ilmestyneessä suomalaisen historiankirjoituksen historiaa luotaavassa artikkelissaan Päiviö Tommila nostaa Jalmari Jaakkolan ensimmäisen tasavallan keskeiseksi henkiseksi vaikuttajaksi, ja etuvartioasetelman hänen koko tuotantonsa merkittävimmäksi lähtökohdaksi.²⁴⁷

Jaakkolan historioitsijan uran perusajatuksena on pidetty Suomen kiinnittämistä osaksi eurooppalaista ja länsimaista kulttuuria. Jo keskiaikaa käsitelleissä laajoissa yleisesityksissään Jaakkola hahmotteli Suomen itsenäisesti omia asioitaan hoitaneeksi yksiköksi, jonka juuret olivat tiukasti keskieuropalaisessa perinnössä. Suomen historian yleinen merkitys koko Euroopan historialle oli se, että täällä idän ja lännen raja oli selvin ja konkreettisin. Siksi Jaakkolankin historia oli leimallisesti idän ja lännen välistä taistelua.²⁴⁸ Lännen etuvartioajattelu oli tämän ajatusmallin luonnollinen jatke. Suomen etuvartioksi joutumisen syyt olivat Jaakkolan mukaan maantieteessä ja historialliset juuret varhaiskeskiajalla. Selvimmin etuvartioajattelua kuvataan ja analysoidaan juuri Jaakkola teoksissa, mutta valistusupseerien käsikirjaston historiateoksista myös Halstin ja Juvan kirjat laittavat suomalaiset ase kädessä itärajalle.

Varsinaisen etuvartioajattelun juuria on löydetty kuitenkin huomattavasti kauempaa kuin Jalmari Jaakkolan historioitsijavuosista. Ajatus kansakunnan maailmanhistoriallisesta tehtävästä oli keskeinen jo saksalaisten kansallisromanttisten historioitsijoiden teorioissa. Valtiolle tai kansalle osoitettu maailmanhistoriallinen tehtävä teki kansasta elinvoimaisen ja perusteli sen olemassaolon. Suomessa ajatuksen kansoille osoitetuista tehtävistä omaksui muun muassa Snellman.²⁴⁹ Ajatus ei vahvana vielä itsenäisessäkin Suomessa, sillä esimerkiksi 6.12.1917 annetussa

²⁴⁷ Tommila 2000, 85-87; Vielä vuonna 1989 ilmestyneessä Suomen historiankirjoituksen historia –teoksessaan Tommila korostaa selvästi vähemmän painokkaasti etuvartioasetelman merkitystä Jaakkolan ja muiden sotien välisen ajan historioitsijoiden töissä.

²⁴⁸ Herlin 1996, 87-89; Tommila 1989, 186-188; Tommila 2000, 85-87.

²⁴⁹ Tommila 1989, 65-68, 85-87.

itsenäisyysjulistuksessa viitattiin siihen, ettei Suomi pystynyt toteuttamaan omaa historiallista tehtäväänsä muuten kuin itsenäisenä²⁵⁰.

Eurooppalaista Venäjä-kuvaa hallitsi jo uuden ajan ensimmäisinä vuosisatoina russofobia eli venäjänpelko. Venäläistä kulttuuria pidettiin länsimaisen kulttuurin vastakohtana ja Venäjä nähtiin luonteeltaan ekspansiivisena eli kohti Eurooppaa pyrkivänä valtiona.²⁵¹ Venäjän länsipuolella sijaitsevilla valtioilla tämä synnytti luonnollisen ajatuksen siitä, että he joutuvat seisomaan tämän kehityksen tiellä. Voimakkaimmin etuvartioajattelu vaikutti 1800-luvun Saksassa, jossa näkemyksiin oman maan ylivertaisuudesta liittyi myös omia ekspansioajatuksia.²⁵² Suomeen etuvartioajattelu juurtui lähinnä ruotsinkielisten germanistien välityksellä 1800-luvun lopulla. Erityisesti suomenruotsalaiset kokivat hoitavansa Suomessa etuvartiotehtävää.²⁵³ Etuvartiometaforat otettiin laajaan käyttöön vasta kun venäläisvastaisuus sisällissodan jälkeen toden teolla ryöpsähti. Etuvartioajattelu liittyikin tiiviisti esimerkiksi AKS:n alkuvuosinaan lietsomaan venäläisvihaan.²⁵⁴ Etuvartioajattelun saksalaisperäinen tausta näkyy myös isänmaan historiassa. Vaikka etuvartiotaistelua esiteltiin pääsääntöisesti Suomen historiallisena tehtävänä, muistutti Eino Sormunen saksalaisesta Kreikan Akropoliilla seisovasta vahtisotamiehestä. Tämä oli Sormusen mukaan oiva vertauskuva siitä, että Saksakin ”kantaa vastuuta kulttuurista, jonka juurina on antiikin perintö ja kristinusko”²⁵⁵. Etuvartiokumppanuus muistetaankin paremmin kuin kansallissosialismi, josta Sormunen tai muukaan isänmaan historia ei mainitse sanallakaan.

Jatkosodan sotilaille tarjottu etuvartiotulkinta ei syntynyt pelkästään Jaakkolan omaehtoisesta historioitsija työstä tai edes saksalaisesta kulttuurilainasta. Isänmaan historian idealistisen logiikan kristallisoituma Suomen idänkysymys –teos valmistui painokuntoon Suomen ja Saksan ulkopoliittisen lähentymisen hedelmänä. Suurlähettiläs T.M.Kivimäki välitti toukokuussa 1941 presidentti Risto Rydille Saksasta tulleen pyynnön kirjallisesta selvityksestä Suomen rajaongelmista. Ryti antoi tehtävän Jalmari Jaakkolalle. Apujoukoiksi Ryti valjasti joukon AKS:n

²⁵⁰ Eduskunnan 6.12.1917 hyväksymä itsenäisyysjulistus. Suomen historian dokumentteja. Pauli Kruhsen kokoelma. [<http://www.histdoc.net/historia/itsjul.html>]. ”Suomen kansa tuntee syvästi, ettei se voi täyttää kansallista ja yleisinhimillistä tehtäväänsä muuten kuin täysin vapaana. (...) Ja Suomen kansa rohkenee samalla toivoa maailman muiden kansojen tunnustavan, että Suomen kansa riippumattomana ja vapaana paraiten voi työskennellä sen tehtävän toteuttamiseksi, jonka suorittamisella se toivoo ansaitsevansa itsenäisen sijan maailman sivistyskansojen joukossa.”

²⁵¹ Eurooppalaisen russofobian taustoista ks. mm. Karemaa 1998, 11-17; Luostarinen 1986, 53-91; Wunsch 2004, 49-52. Neuvostoliittoa koskevaa viholliskuvaa käsitellään tarkemmin luvussa 6.

²⁵² Luostarinen 1986, 77-86; Karemaa 1998, 16-17.

²⁵³ Manninen T. 1980, 13-14.

²⁵⁴ Luostarinen 1986, 105-116; Karemaa 1998, 72-117, 155-160; Klinge 1972, 57-113; Eskelinen 2004, 81-111. Outi Karemaan mukaan vastaavanlainen etuvartioajattelu oli voimissaan Neuvostoliiton naapurimaista esimerkiksi Puolassa.

²⁵⁵ Sormunen 1942, 7.

johtohenkilöitä, joiden tuli toimittaa Itä-Karjalaan liittyvää taustamateriaalia, ja pääesikunnan, jonka piti pohtia ehdotusta sopivasta itärajusta.²⁵⁶ Jaakkolan ensimmäinen muistio asiasta ilmestyi kesäkuussa ja ensimmäinen 2000 kappaleen painos *Die Ostfrage Finnlands* –teosta laitettiin jakoon Saksassa jo elokuun lopulla 1941²⁵⁷.

Teoksen syntyhistoria näkyi selvästi sen sisällössä. Tärkein tavoite oli perustella saksalaisille, miksi Itä-Karjalan tuli kuulua Suomelle mahdollisessa sodan jälkeisessä saksalaisten hallitsemassa Euroopassa. Tämä näkyi muun muassa viittauksina ja vertailuna Saksan historiaan. Jaakkolan mukaan Suomi oli historiansa aikana tehnyt ”*koko Euroopalle, Itämeren parrasmaille ja Pohjoismaille perustavan tärkeitä rakennustyötä, jota saksalainen asutus on tehnyt pitkäaikaisessa taistelussaan slaaveja vastaan*”²⁵⁸. Pääargumentit Itä-Karjalan ansaitsemiseen löydettiin siis historiasta, mutta kirja oli luonteeltaan myös ehdotus alueen tulevaisuudesta. Aiempien kärsimysten hyvittäminen ja etuvartiot tehtävän menestyksellä hoitaminen vaati Itä-Karjalan liittämistä Suomeen. Sen jälkeen alueella oli viipymättä suoritettava väestönsiirto, jossa jopa 660 000 alueella asuvaa venäläistä siirrettäisiin uuden rajan taa. Näiden tilalle palautettaisiin suomensukuisia kansoja eri puolilta Neuvostoliittoa. Jaakkolan mukaan Suomi takaisi vapaan kaupan ja kauttakulkuliikenteen alueella uudessa saksalaisessa Euroopassa.²⁵⁹

Myös Jaakkolan taustalla olleiden apujoukkojen panos näkyy selvästi. Koska työllä oli jo kesäkuun alussa tulenpalava kiire, liitti Jaakkola AKS:läisten avustajiensa yhteenvedot uudemmassa poliittisesta historiasta ja kielitieteestä muistioon suuremmin niitä muokkaamatta.²⁶⁰ Sen sijaan pääesikunnassa tehdyt hahmotelmat viidestä vaihtoehdosta uudeksi itärajaksi eivät painettuihin kirjoihin päätyneet²⁶¹. Tästä huolimatta teosta levitettiin nimenomaan Jalmari Jaakkolan nimellä. Työ haluttiin pitää tunnetun ja arvostetun historioitsijan tuotoksena, jonka taustalta varsinkin valtiotalta pysyi tiukasti poissa²⁶². Historian johdonmukaisten opetusten lisäksi kirjaa ja sen todistusvoimaa kohotettiin myös sotien välisen ajan historiankirjoituksen ja Jalmari Jaakkolan nauttimalla arvovallalla. Taustavoimat yhdistivät kuitenkin Suomen idänkysymys -teokseen

²⁵⁶ Manninen, O. 1980, 59-64; Herlin 1996, 89-90; Kaarninen 2006, 198. Kivimäki ehdotti, että tehtävään valittaisiin Väinö Voionmaa tai Jalmari Jaakkola. Keskeisin Jaakkolaa avustaneista henkilöistä oli Heimojärjestöjen liiton puheenjohtaja Reino Castrén.

²⁵⁷ Manninen O. 1980, 109-116, 240-241.

²⁵⁸ Jaakkola 1942, 13.

²⁵⁹ Jaakkola 1942, 87-89, 96-103. Teos ilmestyi suomen ja saksan lisäksi myös ruotsiksi, ranskaksi ja englanniksi.

²⁶⁰ Manninen O. 1980, 64, 109-110.

²⁶¹ Manninen O. 1980, 64-69.

²⁶² Tosin valtiovallan oma Itä-Karjala-projekti pääsi vauhtiin vain muutamia kuukausia Jaakkolan jälkeen, kun opetusministeriön tieteellinen Itä-Karjala-toimikunta perustettiin joulukuussa 1941. Senkin tehtävänä oli kerätä sellaista tietoa, joka perustelisi alueen kuulumisen Suomelle. Ks. Hietala 2006, 98-100; Kaarninen 2006, 182-185.

erityisesti heimoaktivistien vaaliman Itä-Karjala-mytologian aarraiton ja Suur-Suomi unelmat sekä sotilasjohdon strategisen laskelmat ja sen sodan päämäärät. Lopputulos oli sodan päämäärien isänmaan historiallinen perustelu.

Vaikka teos oli suunnattu saksalaisille, oli se luonnollisesti käyttökelpoinen myös suomalaisen lukijakunnan mielipiteiden muokkaamiseen. Suomen idänkysymyksen suomenkielinen versio valmistui lokakuun lopulla ja WSOY otti sen kustannusohjelmaansa.²⁶³ Valistusupseerien käsikirjastoon se liitettiin itsestään selvästi jo 16 ensimmäisen teoksen joukossa tammikuussa 1942²⁶⁴. Vielä vuonna 1942 teos oli havainnollisena ja loogisena kokonaisuutena käyttökelpoinen myös sotilaiden maailmankuvan ja historiakäsityksen muokkaamiseen ja ennen kaikkea sodan historiallisten päämäärien perusteluun. Suomenkieliseen versioon tehdyt muutokset saksalaiseen teokseen verrattuna olivat varsin kosmeettisia.²⁶⁵

5. IDENTITEETTI - ”Yksimielisyys on voimaa!”

5.1. KANSA TEHTÄVIENSÄ TASALLE

Isänmaan historia saneli suomalaisille suuret haasteet. Toukokuussa 1942 annetussa joulukuun valistusohjeen tarkennuksessa todettiin, että valistuksen tehtävänä oli ”*sisäiseltä ryhdiltään voimakkaiden ja ankarissakin koettelemuksissa herpaantumattomien, kestävien persoonallisuuksien luominen, jotka eivät elä ja taistele vain oman itsensä vaan arvojen puolesta*”²⁶⁶. Reaalipoliittisesta näkökulmasta suomalaisten piti puolustaa historiaan väistämättömästi kuuluvissa sodissa Suomen elinkysymyksiä. Idealistinen näkökulma taas heitti suomalaiset läntisen maailman itäisimmälle etuvartioasemalle puolustamaan sivistystä ja kulttuuria idän barbariaa vastaan. Isänmaan historian tavoitteena oli nostaa kansa suurten tehtäviensä tasalle. Lisäksi suomalaiselle eli yksilölle piti näyttää paikka osana yhteisön eli kansan suurta tehtävää. Kun voimavaroja tehtävien hoitamista varten haettiin suomalaisten historiasta, muokkautui kuva suomalaisistakin. Suomalainen identiteetti kaivettiin historiasta. Jatkosodan sotilaankin piti oppia, keitä hänen esi-isänsä olivat olleet ja - ennen kaikkea - mitä he olivat hänen hyväkseen tehneet.

²⁶³ Manninen, O. 1980, 241-242.

²⁶⁴ Käsikirjastot ja valistustoimintaohjeet, PM:n tied. os:n kirjelmä n:o 73/ttus2/1.42, T8362/38, SArk.

²⁶⁵ Valistusupseerien käsikirjaston teoksista saksalaisille lukijoille oli alun perin suunnattu myös Einar W. Juvan Katsaus Suomen kansan kulttuurikehitykseen (Die kulturelle Entwicklung des Finnische Volkes) ja T.Peitsaran Suomen ja Venäjän talvisota 1939-40 (Der finnisch-russische Krieg 1939-40).

²⁶⁶ Valistustoiminta, PM:n tied. os:n kirjelmä 4366/ttus2/14.5.1942, T8362/19, SArk.

Viime kädessä kummankin suuren tehtävän menestyksellisen hoitamisen edellytys oli opetuksen mukaan kansallinen itsenäisyys. Isänmaan historiassa itsenäisyys oli osoitettu kansan aineellisen ja henkisen hyvinvoinnin lähteeksi sekä sodan että rauhan aikana. Sen säilyttäminen oli luonnollisesti kansan tärkein tehtävä. Rauhan aikana suomalaisen piti vaalia itsenäisyyttä ja sen taustalla olevia arvoja ja perinteitä. Sotatantereilla näitä puolustettiin ase kädessä. Kansan halukkuutta kohdata haasteet kuvailtiin isänmaan historiassa käsitteellä vapaudentahto. Vapaudentahto oli isänmaan historiassa suomalaisuuden suuri aate, jonka ilmentymiä olivat ”*tahto määrätä omassa talossaan, tahto suojautua vieraalta mielivallalta, tahto turvata kansan tulevaisuus*”²⁶⁷. Opetuksessa kerrottiin, että vapaudentahdon kuoleminen johti myös kansan kuolemaan. Toisaalta aate oli tarjonnut monille kansoille voimaa uskomattomiin ponnistuksiin.²⁶⁸ Esimerkkejä vapaudentahdon kumpuamisesta taistelutahtona isänmaan historia esittelee jälleen lähes kaikilta vuosisadoilta.

Koska suomalaiset kuvataan isänmaan historian opetuksessa nimenomaan pienenä kansana, täytyi vapaudentahdon aate tartuttaa koko kansaan. Eripuraisuutta ei sallittu, sillä ”*valtiollinen yhtenäisyys on jokaisen kansakunnan elinehto, etenkin jos sillä on voimakkaita ja vallanhimoisia naapureita*”²⁶⁹. Jos kansa riiteli keskenään, vei tämä voimat taistelulta ulkoisia uhkia vastaan. Isänmaan historiassa Suomen kansan eripuraisuuden hetket esitellään historian synkimpinä hetkinä. Jo Suomen kansan jääminen vuosisadoiksi naapurien vallan alle selitettiin osaltaan suomalaisten heimojen riitaisuuksilla 1000-luvun alussa. Heimokiistat aiheuttivat sen, että osa suomalaisista kansoista jäi rajan toiselle, osin pysyvästikin.²⁷⁰ Ivallisimmin sisäisten erimielisyyksien rapauttavaa vaikutusta käsiteltiin vuosien 1741–43 hattujen sodan yhteydessä. Isänmaan historian mukaan hattu- ja myssy puolueiden kamppailu vallasta Ruotsissa vei huomion koko valtakuntaa uhanneesta Venäjän voimistumisesta. Erityisen häpeällisenä esiteltiin se, että puolueet keskittyivät valtataisteluun ja antoivat armeijan rappeutua. Esimerkiksi Einar W. Juva esittelee vuosien 1741–43 sotaa paljonpuhuvasti nimetyssä luvussa ”Hattujen kurja sota”.²⁷¹ Synkein esimerkki kansallisista erimielisyyksistä löydettiin kuitenkin vuosien 1917–1918 Suomesta²⁷².

Yksilöille raaka reaalipolitiikka ei antanut suurta arvoa. Kansalaistiedon opetusohjelman mukaan ”*kenelläkään ei ole oikeutta elää ainoastaan itseään varten, vaan jokainen on tilivelvollinen*

²⁶⁷ Halsti 1939, 32.

²⁶⁸ Halsti 1939, 30-34.

²⁶⁹ Halsti 1938, 14.

²⁷⁰ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 21-22; Halsti 1938, 11-19; Waronen 1944, 11-12; Jaakkola 1940, 7-18; Juva 1942b, 10-20.

²⁷¹ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 37-38; Halsti 1938, 91-96; Juva 1942b, 195-205.

²⁷² Vuoden 1918 sodan esittelyä isänmaan historiassa käsitellään luvussa 5.4.

*lähimmäisilleen ja kansalleen*²⁷³. Jos näistä ohjenuorista ei pitänyt kiinni, muuttui ihminen vähitellen yhteiskunnan elätkiksi. Yksilön velvollisuuksia yhteisöä kohtaan esitelleessä tiivistelmässä kerrottiin, ettei ihminen voinut olla edes onnellinen, ellei hän ole hyödyllinen yhteiskunnalle.²⁷⁴ Kansalaistiedon siveys- ja raittiusopin opetuksessa sotilaille kerrottiin, että ”*siveellisesti voimakkaiden yksilöiden merkitys voimakkaan kansan luojina*”²⁷⁵ oli tärkeä koko kansakunnan kehityksen kannalta. Yhteiskunnan elättämä yksilö oli taakka kansalle ja kulutti niitä voimia, jotka olisi pitänyt keskittää historialliseen taisteluun elinkysymysten puolesta. Yksilöiden lisäksi kansakunnan tulevaisuudesta olivat vastuussa myös perhekunnat. Jatkosodan aikana jaetussa perheiden kansallisia tehtäviä käsittelevässä oppituntiaineistossa kiinnitettiin huomiota syntyvyyden vähenemiseen. Asepukuisille nuorille miehille teroitettiin, että ”*kansan voimakas lisääntyminen on ainoa tae siitä, että se jatkuvasti kykenee suoriutumaan monista sodan ja rauhan toimista, ja pysymään kansakuntana, joka ei tarvitse vieraan apua*”. Myös kasvatustyössä piti huolehtia ruumiillisen ja henkisen kunnan kehittymisestä kansakuntaa hyödyttävällä tavalla. Esimerkiksi Suomen kansan historiasta oli kerrottava lapsille heti, kun nämä olivat valmiita kuuntelemaan.²⁷⁶

Jokaisella oli pieni, mutta tärkeä rooli historiassa ja ennen kaikkea historiallisessa taistelussa Suomen puolesta. Vapaudentahdon lisäksi roolin hoitaminen vaati sitkeyttä, määrätietoisuutta ja uhrivalmiutta. Osalle yksilöistä historia kuitenkin tarjosi suuremman roolin. Erityisesti vaikeissa paikoissa johtajien rooli korostui, sillä ”*historia osoittaa selvästi, että kansat yleensä pystyvät nousemaan korkealle yhden henkilön lujan käden ohjaamina*”²⁷⁷. Isänmaan historiassa kiinnitettiinkin suurta huomiota johtajien edesottamuksiin. Esimerkkejä hyvistä johtajista löytyi eri vuosisadoilta. Tuomas-piispa ja Torkkeli Knuutinpoika ymmärsivät idänkysymyksen ensisijaisuuden ja sen, että Suomen luonnollinen raja kulkee Neva-joella. Knut Posse, Juho Maununpoika ja Hugo Salmela saavuttivat menestystä taistelukentillä lukumääräisesti ylivoimaista vihollista vastaan. Pietari I, Kaarle XI ja C.G.E.Mannerheim esiteltiin paitsi osaavina sotapäälliköinä myös taitavina valtionjohtajina, koska kaikki onnistuivat keskittämään kansansa voimat sotapönnistusten taakse. Huonoja johtajia olivat muun muassa valtakunnan itärajan puolustamisen unohtaneet Ruotsin kuninkaat, Suomen sodassa tunaroineet ruotsalaiset sotapäälliköt sekä vuoden 1918 sodan juopotteluun ja öykkäröintiin taipuvainen punainen johto.

²⁷³ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 143.

²⁷⁴ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 130-133, 143-144.

²⁷⁵ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 143.

²⁷⁶ Perheen kansallinen tehtävä sodan kokemusten valossa, Oppituntiaineistoa, Valistustoimintaohjelmistoa n:o 1, 9-16, T10601/30, SArk.

²⁷⁷ Halsti 1938, 92. ”...mutta se osoittaa myös yhtä selvästi, että vallan joutuessa kykenemättömälle henkilölle koko valtion asema on vaarassa”.

Isänmaan historian mukaan hyvän johtajan tunnusmerkkejä olivat muun muassa hyvä sotataito, vankkumaton luottamus omaan eli kansakunnan asiaan ja kansalaisilta ansaittu arvonanto. Hyvä johtaja pysyi myös puoluepelin ja erilaisten kuppikuntien ulkopuolella, ja piti mielessään kokonaisuuden eli kansakunnan edun. Kansan piti luottaa johtajaansa, mutta myös johtajan tuli kuunnella kansaa. Johtajia ei ollut syytä kadehtia, sillä kansalaistiedon yhteiskuntaopin mukaan kansanvaltaisessa yhteiskunnassa johtajiksi nousivat pääsääntöisesti oikeat eli kyvykkäimmät henkilöt²⁷⁸. Toisaalta huonoja päätöksiä seuraavasta vastuusta esiteltiin isänmaan historiassakin kylliksi esimerkkejä. Isänmaan historiassa ja sitä tukeneissa kansalaistiedon oppiaineissa hyvän johtajan syvimmäksi ominaisuudeksi kirkastui kuitenkin realiteettien taju. Hyvät johtajat olivat siis niitä historian henkilöitä, jotka jo menneinä vuosisatoina ymmärsivät isänmaan historian tarjoamat lainalaisuudet ja logiikan.

Vapaudentahdon, kansallisen itsenäisyyden ensisijaisuuden tunnustamisen, yksilön alistumisen, historian opetusten omaksumisen pohjalle piti siis syntyä kansallinen yksimielisyys. Tämä yksimielisyys oli isänmaan historian opetuksen mukaan suurin voimavara taistelussa omien elinkysymysten puolesta. Yksimielisyyden edessä yksilöiden, yhteiskuntaluokkien, puolueiden ja muiden isompien ja pienempien yhteisöjen tuli alistua, sillä ”*lujan kokonaisuuden luomiseksi tarvitaan yksilön alistumista, yhdenmukaista ajattelutapaa. Yksimielisyys on voimaa*”²⁷⁹.

5.2. MAA MUOKKAA SUOMALAISEN

Vaikka sota esiteltiin ikuisiksi osaksi ihmisluontoa ja historiaa, muovasi identiteettiä myös toinen lähes ikaikainen voima. Jalmari Jaakkola aloittaa valistusupseerien käsikirjastoon kuuluneen teoksensa Suomen historian ääriviivat toteamalla, että ”*harvassa maassa on kansan ja sen kulttuurin synty ja kehitys riippunut siinä määrin itse maan sijainnista ja luonnonoloista kuin Suomessa*”²⁸⁰. Suomalaisten suhde asuttamaansa maahan ja sen luontoon olikin isänmaan historian mukaan harvinaisen tiivis ja läheinen. Samalla kun suomalaiset muokkasivat maata asuttavakseen ja viljeltäväkseen, muokkasi maa suomalaista ja koko kansan identiteettiä.

²⁷⁸ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 124-125.

²⁷⁹ Halsti 1938, 19.

²⁸⁰ Jaakkola 1940, 7.

Kaikki isänmaan historiaa käsittelevät historian yleisteokset alkoivat kertomuksella Suomen asuttamisesta. Kertomuksen näyttämön eli nykyisen Suomen maa-alueen hahmottamiseen teokset käyttivät reilusti sivuja ja paljon kuvailevia adjektiiveja. Isänmaan historian opetuksen mukaan suomalaiset saapuivat kylmään, karuun ja soiseen maahan, jossa elanto oli kerättävä maasta ja luonnosta. Kovien olosuhteiden takia maa jäi harvaanasutuksi. Vesistöjen ja harjujen rikkomassa maassa ihmiset ja heimot eristäytyivät toisistaan. Yhteyksiä pystyttiin pitämään vain kesäisin järvireittejä pitkin. Satunnainen kanssakäyminen liittyi opetuksen mukaan useimmiten riitoihin kalavesistä ja metsästysmaista. Ankaran luonnon keskellä kansa kuitenkin karaistui. Karuissa oloissa selviäminen vaati opetuksen mukaan sitkeyttä ja peräänantamattomuutta. Vuonna 1943 sotilaiden vapaahetkien harrastustoiminnan innostamiseksi pidetyssä puhdetyöjuhlassa sotilaille kerrottiin, että menneinä vuosisatoinakaan ”*hajallaan asuen, suuressa maassa, ei voitu tiukan paikan tullen turvata naapurin apuun*”²⁸¹. Myös liikenneyhteydet vaikeuttivat kauppaa, ja jokaisessa talossa oli valmistettava elämiseen tarvittava itse. Tämä kehitti suomalaiset itsenäisiksi, harkitseviksi ja aloitekykyisiksi. Elannon saaminen vaati myös opinhaluisuutta, esimerkiksi uusien viljelymenetelmien omaksumisessa.²⁸²

Kansakunnan tulevaisuuden ja suomalaisen identiteetin kannalta erityisen tärkeää oli se, että suomalainen talonpoika oli vapaa. Isämaan historia esitteli talonpoikaisvapauden koko suomalaisen yhteiskunnan perustana. Jos tätä ei ymmärtänyt, ei ymmärtänyt lainkaan ”*kansamme toimintaa ja tapaa vastata erinäisiin vieraisiin muutosyrityksiin*”²⁸³. Ilman maa-aatelia eläminen jalosti talonpojissa luonteenpiirteitä, joita luonto oli jo isänmaan historian vuosisatoina hionut. Opetuksessa talonpoikien itsemääräämisoikeutta pidettiin niin suuressa arvossa, että 1600-luvun suurvaltasotien kaudella lisääntynyt läänitysten jako aatelisille esiteltiin kansakunnalle liki tuhoisana.²⁸⁴ Suomalaisen talonpojan ympärille rakentuneen yhteiskuntajärjestyksen kehitystä käsiteltiin tarkasti myös kansalaistiedon yhteiskuntaopin opetuksessa²⁸⁵.

Suomalaisten talonpoikien vuosisatojen kuluessa tekemä erämaiden raivaus- ja asutusurakka esiteltiin isänmaan historiassa suurena sankarikertomuksena. Vaikka talonpoikia tarvittiin Ruotsin kuninkaiden ulkopolitiikan välineenä itärajalla ja Keski-Euroopassa, palveli maassa jatkuvasti myös

²⁸¹ Alkusanat, Ohjelma-aineistoa puhdetyöjuhlaan, Valistusupseerin ohjelmisto n:o 19/1943, T10601/31, SARk.

²⁸² Waronen 1944, 10-16; Halsti 1938, 11-16; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 21-22; Jaakkola 1940, 9-12; Juva 1942a, 7-9; Juva 1942b, 10-20.

²⁸³ Halsti 1938, 14.

²⁸⁴ Halsti 1938, 12-16, 27-28, 63-67; Jaakkola 1940, 111-112; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 25, 33-34.

²⁸⁵ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 109-112. Yhteiskuntaopissa suomalaisen yhteiskuntajärjestyksen kehityksen käsittely rakentuu kokonaan vertailulle venäläiseen järjestelmään, jonka perustana oli aatelin vallan alla oleva maaorja, ks. luku 6.3.

toinen armeija, jonka ”*aseina olivat kuokka, kirves ja aura, ja sen vihollisena maamme laajat korvet ja suot*”²⁸⁶. Erämaiden asutus loi opetuksen mukaan pohjan länsimaiselle sivistysvaltiolle. Kymmenien sukupolvien raivaustyön aikana jatkosodan sotilaiden esi-isät olivat raivanneet itselleen ”*asuma-alan karulta Suomenniemeltä, ja luoneet erämaa-Suomesta kulttuuri-Suomen*”²⁸⁷. Talonpoikia suururakkaan motivoi vapaasta maanomistuksesta kumpuava yritteliäisyys. Tuleville sukupolville haluttiin jättää paremmat elämisen mahdollisuudet kuin itsellä oli ollut. Asutuksen leviämistä perusteltiin myös ulkopoliittisilla ja viljelyhistoriallisilla syillä. Ruotsin verotuksellinen tuki uudisasutuksen leviämislle itään ja kaskiviljelyn vaatimat suuret maa-alat mainittiin kuitenkin vähemmän painokkaasti.²⁸⁸

Osuvimmin suomalaisen talonpojan mentaliteetti tiivistyi käsitteeseen ”*suomalainen isäntämieli*”, joka oli läheistä sukua erityisesti Halstin viljelemälle käsitteelle vapaudentahto. Eino Sormunen omistaa käsitteen selvittämiseksi teoksessaan yhden luvun, jonka aluksi hän iloitsee, että ”*Suomen kansa on tänä ankarana aikana tehnyt suurimman löydön, minkä mikään kansa voi tehdä: se on löytänyt itsensä*”²⁸⁹. Perusluonteeltaan isäntä oli rehellinen, luotettava ja oma-aloitteinen. Vapaudenrakas isäntä katsoi olevansa herra omalla maallaan, mutta isäntämieleen liittyi myös esivallan kunnioitus ja korkea vastuuntunto niitä kohtaan, jotka sen isännän mielestä ansaitsivat. Siksi ”*suomalainen sotilas tahtoi aina tietää, miksi hän taistelee, kärsii ja kaatuu, sillä hän tekee asian omaksi asiakseen*”²⁹⁰. Oman työnsä arvosta isäntä oli ylpeä, ja vieraan tuli – jatkosodassakin - muistaa kenen maalla liikkui.²⁹¹ Isäntämieli oli siis eräänlainen vapaudentahtoon agraarinen ilmentymä.

Isäntämielellä oli myös kääntöpuolensa. Itsenäisyys tarkoitti myös itsepäisyyttä. Harvaan asutussa maassa oman sarkansa viljelyyn keskittynyt isäntä osasi olla jääräpäinen ja sopeutui huonosti ulkoiseen kuriin, jos ei katsonut sitä tarpeelliseksi. Joskus ylpeys oman työn tuloksista saattoi saada jopa turhamaisuuden piirteitä, vaikka perusluonteeltaan isäntä oli jopa askeettisen vaatimaton. Isänmaan historiaan kuuluneiden talonpoikaiskuvausten lisäksi kääntöpuoliin kiinnitetään huomiota myös opetusta ohjanneissa valistusohjeissa. Isäntä-sotilas oli haaste valistajillekin, sillä ”*jos hänelle*

²⁸⁶ Halsti 1938, 48.

²⁸⁷ Työn arvo, Oppituntiaineistoa, Valistustoimintaohjelmistoa n:o 1, 3, T10601/30, SARk.

²⁸⁸ Halsti 1938, 27-28, 48-49; Juva 1942b, 59, 158-162; Waronen 1944, 14-19, 42-43.

²⁸⁹ Sormunen 1943, 59.

²⁹⁰ Sormunen 1943, 66.

²⁹¹ Sormunen 1943, 59-68.

tyrkytetään jotakin, hän on epäuskoinen ja nurjamielinen”²⁹². Suomalainen halusi ensin päästä selville tosiasioista, ja muodostaa vasta niiden pohjalta oman mielipiteensä. Luottamuksen voittamisen eteen neuvottiin valistusupseeritkin tekemään työtä.²⁹³

5.3. TALONPOIKAISARMEIJA ISKEE JÄLLEEN

Historialliset realiteetit pitivät huolen siitä, etteivät suomalaiset talonpojat päässeet keskittymään pelkästään korven raivaukseen. Isämaan historiakin esitteli tarkasti suomalaisen talonpoikaisarmeijan suurtoita eri sotatantereilla. Vaikka suurin osa sodista ja taisteluista ei realistisen tulkinnan mukaan hyödyttänyt Suomea ja sen omia elinkysymyksiä, ei oman maan kannalta turha sotiminen himmentänyt suomalaisen talonpoikaisarmeijan soturikunniain. Esimerkiksi 30-vuotisessa sodassa ja Suuressa Pohjan sodassa suomalaiset talonpojat tarjosivat Ruotsin armeijalle tinkimättömän ja kunniakkaan sotapanoksen, vaikka armeijan olisi isänmaan historian mukaan pitänyt olla valtakunnan itärajalla.²⁹⁴

Isänmaan puolustaminen kuvattiin tärkeimmäksi kansalaisvelvollisuudeksi, joten myös armeijan kokoamiseen ja asevelvollisuuden kehittymiseen kiinnitettiin isänmaan historiassa huomiota. Tarkimmin sotalaitoksen kehittymistä kuvasi Einar W. Juva, joka selvitti yksityiskohtaisesti järjestelmän kehittymistä väenotoista ruotulaitokseen ja värvetyistä suojajoukoista omaan sotaväkeen ja armeijaan.²⁹⁵ Järjestelmästä riippumatta suomalaisten maanpuolustustahto esiteltiin hyväksi. Jos miehiä tarvittiin, ei ketään tarvinnut pakottaa sotaväkeen. Varsinkin itärajalla aseisiin osattiin tarttua ilman järjestelmän ohjausta.

Suomalaisten talonpoikaisjoukkojen sankarillisuus kristallisoituu oivasti kuvauksissa vuoden 1555 Joutselän talvitaistelusta. Tämä varsin vähäpätöinen rajakahakka esitellään laajasti kaikissa isänmaan historian yleisesityksissä. Joutselässä 160 suomalaissotilaan ja 400 Kivennavan seudun talonpojan joukko löi Viipuria kohti marssineen 10 000-päisen venäläisarmeijan. Suomalaisten puolustusta johti taitava sotapäällikkö Juho Maununpoika, jolla oli kotiensa ja omaistensa puolesta taistelleiden talonpoikien täysi luottamus. Juho Maununpoika tunsu maaston, ja hallitsi sissitaktiikan

²⁹² Rintamajoukkojen sodanaikainen valistustyö, 8, Kannaksen ryhmän esikunnan kirjelmä n:o 1334/7.9.1942, T10601/20, SArk.

²⁹³ Rintamajoukkojen sodanaikainen valistustyö, 7-8, 13-14, Kannaksen ryhmän esikunnan kirjelmä n:o 1334/7.9.1942, T10601/20, SArk; Sodanaikaisen valistus- ja viihdytystyön suorittaminen, 3-4, PM:n tied. os:n kirjelmä 6848/ttus2/13.12.1941, T8362/19, SArk.

²⁹⁴ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 30-33, 34-37; Halsti 1938, 51-61, 74-84; Waronen 1944, 38-48, 54-60; Juva 1942b, 147-153, 163-180; Jaakkola 1940, 127-139.

²⁹⁵ Juva 1942b, 158-162, 213-224, 288-297.

sekä yllätysshyökkäysten niksit. Syvässä hangessa raskaasti aseistautunut venäläisarmeija oli avuton, kun suomalaiset suksisoturit iskivät keihäillä ja kirveillä aseistautuneina saattueen kylkiin. Sekasortoinen armeija pakenikin takaisin Venäjän puolelle.²⁹⁶ Joutselän talvitaistelu tiivisti suomalaisen soturimytologian kirkkaimmat puolet, joten isänmaan historian sille suoma laaja huomio ei ollut yllätys. Isänmaan historiassa Joutselän talvitaistelu oli kaikkien taistelujen äiti.

Suomalaisen talonpojan sankarillisuus näkyi parhaiten oman maan puolustamisessa. Vaikka sotilaallisessa panoksessa ei ollut moittimista Keski-Euroopassa käydyissä suurvaltasodissakaan, syntyi todellinen puolustustahto silloin, kun Suomea uhattiin. Tämä näkyi selkeästi Joutseläkuvausten lisäksi esimerkiksi muun muassa Suomen sodan ja talvisodan esittelyssä. Suomalainen oli kiintynyt raivaamaansa maahan, ja oli valmis taistelemaan valloittajia vastaan viimeiseen hengenvetoon.

5.4. EREHDYS JA KUINKA SE EI TOISTU

Kaikki sodat eivät ainakaan ensi näkemältä olleet pelkkiä taisteluita elinkysymysten puolesta. Vuoden 1918 sotaan ja sen taustaan liittyi useita sellaisia elementtejä, jotka eivät sopineet yhteen isänmaan historian kokonaiskuvan kanssa. Kansakunnan sisäinen taistelu vaati lisäselvityksiä, jotta se luontevasti niveltäisi historian kulkuun, jossa sodat olivat normaalisti kamppailua kansakuntien elinkysymyksistä. Vuoden 1918 sota näytti konkreettisesti myös väestön sosiaalisen rakenteen muutoksen, joka oli suuri haaste isänmaan historiankin hellimälle talonpoikaiselle identiteetille. Isänmaan historiaan astui talonpojan rinnalle suomalainen tehdastyöläinen, jonka ensiesiintyminen historian lehdillä ei tapahtunut kovinkaan positiivisessa valossa. Kansan jakanut sota oli suuri haaste myös valistustyölle, jonka tavoitteena oli voimistaa kansallista yksimielisyyttä ja luoda yksituumainen armeija.

Vuoden 1918 sodan haasteeseen valistustyössä vastattiin hyvinkin erilaisilla tavoilla. Perusteellisimmin haasteen otti vastaan Wolf H. Halsti. Jo vuonna 1934 ilmestyneessä Sotilasaikakauslehden kirjoituksessaan Halsti korosti, että vapaussota ja sen kuvaaminen on koko historianopetuksen arin kohta. Hänen mukaansa sodasta ei kuitenkaan saanut vaieta, jottei joukkojen keskuuteen leviäisi harhaluulo, että asioita peitellään tarkoituksella. Halsti vastusti myös

²⁹⁶ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 27-28; Halsti 1938, 33-38; Waronen 1944, 27-32; Juva 1942b, 93-94. Yksityiskohtaisten määräysten mukaan Joutselän talvitaistelulle omistetun oppitunnin piti korostaa velvoittavia periteitä, teroittaa johtajan merkitystä ja selvittää Suomen ja Venäjän välisiä suhteita.

valkoisten urotöiden luetteloa, ja myös punaisten taistelulle piti tehdä oikeutta ”*silloin kuin historiallinen totuus sen vaatii ja sallii*”.²⁹⁷ Selvästi seikkaperäisimmän kuvauksen vuoden 1918 sodasta antavatkin juuri Halstin Isänmaan historia Suomen maanpuolustajia varten ja Yksityiskohtaisia määräyksiä valistustyön suorittamisesta²⁹⁸. Varsin tarkasti sotaan perehdytään myös Arne G. Warosen Isänmaan historian oppitunneissa. Sen sijaan muista historian yleisesityksistä Einar W. Juvan ja Jaakkolan teokset ohittavat vuoden 1918 sodan lähes kokonaan. Jaakkola esittelee reilulla kahdella sivulla sotatapahtumat pääpiirteissään²⁹⁹. Juvan teoksessa vuoden 1918 sota on vain puolentoista sivun arvoinen episodi vuosituhantisessa taistelussa, jota Juva kuvaa 336-sivuisessa kirjassaan³⁰⁰.

Isänmaan historian punaiset langat näyttivät silti vuoden 1918 sodan paikan historiassa. Suomen historian kuvaaminen taisteluna idän ikuista uhkaa vastaan loi selvät puitteet myös vuoden 1918 sodan ja sen taustojen ymmärtämiselle. Opetuksen mukaan bolsevikkien nousu valtaan lokakuun vallankumouksessa ei muuttanut Venäjän historiallista pyrkimystä Atlantille hyvien satamapaikkojen äärelle. Merkittävimpänä todisteena esiteltiin se, etteivät bolsevikit vetäneet sotajoukkojaan Suomesta, vaikka itsenäisyys oli jo tunnustettu. Suomi oli tukialue iskulle Skandinaviaan, vaikka reaalipoliittisten elinkysymysten ajaminen yritettiin hukuttaa aatteen eli kommunismin viitan alle.³⁰¹

Tätä taustaa vasten venäläisten sotajoukkojen rooli vuoden 1918 sodassa luonnollisesti korostui. Isänmaan historian opetus nostaakin tärkeimmäksi sotatapahtumaksi juuri pohjalaisten ”*terveesti ajattelevien talonpikaisjoukkojen*”³⁰² aloittaman venäläisten joukkojen aseistariisumisen ja vangitsemisen. Myös Tampereen valtaus esiteltiin välttämättömänä, jotta Tampereen pohjoispuolella olleet voimakkaat venäläisjoukot saatiin lyötyä. Toinen valkoisen armeijan suurhyökkäys Karjalan kannaksella oli tärkeä, koska punainen armeija sai opetuksen mukaan aseita ja miehiä Neuvosto-Venäjältä Viipurin kautta. Taistelutoiminnan lisäksi myös venäläisten punaisille antamaa aseapua korostettiin.³⁰³

²⁹⁷ Hagman 1934, 645-646.

²⁹⁸ 195-sivuisessa Isänmaan historia –teoksessa vuoden 1918 sotaa ja sen taustoja käsitellään lähes 50 sivulla. Yksityiskohtaisten määräysten 50-sivuisesta historiaosuudesta sodalle omistetaan noin kymmenen sivua. Lisäksi sodan opetukset käydään tarkasti läpi teosten kokoavissa luvuissa.

²⁹⁹ Jaakkola 1940, 186-188.

³⁰⁰ Juva 1942b, 314-315.

³⁰¹ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 51-56; Halsti 1938, 153-162; Waronen 1944, 86-88.

³⁰² Halsti 1938, 164. Tosin Halstin mukaan malttamattomat Pohjanmaan talonpojat olivat aloittaa taistelunsa liiankin aikaisin, mutta sotilasjohto sai lykättyä aseistariisun tammikuun 28:nteen.

³⁰³ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 58-62; Halsti 1938, 163-183; Waronen 1944, 88-92; Juva 1942b, 310-315.

Pitkällä tähtäimellä sodan tärkein saavutus oli luonnollisesti itsenäisyys, jonka koko isänmaan historian reaalipoliittinen logiikka oli osoittanut kansakunnan siunaukseksi. Vaikka Suomi oli julistautunut itsenäiseksi jo ennen sodan syttymistä, esiteltiin sota välttämättömäksi todellisen vapauden turvaamiseksi ja lunastamiseksi. Tarvittiin ”*verinen sota ennen kuin itsenäisyytemme saatiin lujalle pohjalle*”³⁰⁴. Venäläisten joukkojen lyöminen ja ajaminen maasta oli opetuksen mukaan ”*kansamme pelastus*”³⁰⁵. Samalla venäläisten pyrkimys Suomen muuttamiseksi Atlantille suuntautuvan hyökkäyksen tukialueeksi oli jälleen kerran estetty, ja ”*maatahan sitten ryssäparolle annettiin kovin vähän miestä kohti*”³⁰⁶. Jos venäläisten tukemat punaiset olisivat sodan voittaneet, olisi suomalaisten kohtalo ollut opetuksen mukaan samanlainen kuin rajan taakse jääneiden itäkarjalaisten 1920–30-luvuilla.

Vuoden 1918 sota ei ollut kuitenkaan puhdas elintaistelu, sillä puhdasoppisen reaalipoliittista kuvaa rumensivat venäläisten rinnalla punaiset. Suomalaisten punaisten osuus sotaan johti siihen, että ”*tie kansalliseen vapauteen kulki silloin myös heidän ylitseen*”³⁰⁷. Loppujen lopuksi tämäkin isänmaan historian häpeäpilkku onnistuttiin selittämään reaalipoliittikan avulla. Vapausodasta tuli opetuksen mukaan myös kansalaissota, koska venäläiset onnistuivat harhauttamaan Suomen punaiset puolustamaan Neuvosto-Venäjän elinkysymyksiään. Ankaran agitaation ja kansankiihotuksen avulla punaiset lietsottiin luokkataisteluun, jotta Suomi saataisiin luontevasti palautettua Venäjään eli tukialueeksi hyökkäykseen kohti Atlantin valtamerä. Agitaatio tuotti tuloksen, kun punaiset valtasivat tammikuussa 1918 Etelä-Suomen.

Agitaatioteoria korosti paitsi venäläisten myös punaisten johtajien syyllisyyttä sotaan. Punaisten rivimiesten erehdystä voitiin selittää puutteellisella sivistyksellä, mutta punaisen armeijan johtajien joukossa oli niin paljon ”*oppineita miehiä*”, joille ”*maamme menneisyys oli tuttu*”³⁰⁸, että asiaa ei voinut perustella tietämättömyydellä. Historiaan perehtyneiden miesten kun piti tietojensa pohjalta ymmärtää kansallisen itsenäisyyden ensisijaisuuden yhteiskunnallisiin ongelmiinkin verrattuna. Tästä huolimatta punaisten suomalaiset johtajat kiihottivat opetuksen mukaan kansanjoukkoja kapinaan. Lähtemällä tietoisesti puolustamaan Venäjän elinkysymyksiä he halusivat varmistaa

³⁰⁴ Puhe, Ohjelma-aineistoa itsenäisyyspäiväjuhlaan 1942, Valistusupseerin ohjelmistoa 27/1942, T10601/31, SARk.

³⁰⁵ Mm. Halsti 1938, 189.

³⁰⁶ Halsti 1938, 180. Hautapaikkaan viittaavan vertauksen Halsti oli lainannut J.O.Hannulan teoksesta Vapausodan historia.

³⁰⁷ Halsti 1938, 187.

³⁰⁸ Halsti 1938, 155.

henkilökohtaisen asemansa kapinan jälkeisessä venäläisten johtamassa Suomessa.³⁰⁹ Varsinaisessa taistelutoiminnassa punaisten johto kuvailtiin täysin kyvyttömäksi joukkojen johtamiseen. Isänmaan historia esitteli heidät kelvottomina suunsoittajina ja useimmiten humalassa olevina huligaaneina, jotka keskittyivät keskinäiseen valtataisteluun ja jättivät joukkonsa kovan paikan tullen.³¹⁰ Neuvosto-Venäjälle paenneiden punajohtajien sodan jälkeen jatkunutta maanpetoksellista toimintaa ja kiihotustyötä esiteltiin isänmaan historiassa laajasti³¹¹.

Kun venäläiset ja punaisten johtajat osoitettiin syyllisiksi kansakunnan sisäiseen sotaan, ei tavallisten punaisten harteille lastattu raskasta syyllisyyden taakkaa. Heidän suurin syntinsä sodassa oli erehtyminen luokkataistelun tielle silloin kun piti taistella kansakunnan itsenäisyyden puolesta. Erehdys johtui nimenomaan venäläisten ja punaisten johtajien agitaatiosta, johon joukot tempautuivat mukaan. Tavallisten punaisten syyntakeettomuutta lisäsi se, ettei heillä ollut tarpeeksi koulusivistystä, joka olisi vääjäämättömästi tehnyt heillekin selväksi reaali poliittiset historian opetukset. Erehdys johti siihen, että vuoden 1918 sota oli sekä itsenäisyyden lunastamiseen johtanut ”*kansamme pelastus*” että ”*koko Suomen pitkän historian suurin murhenäytelmä*”³¹², joka kasvatti kuilun kahden kansanosan väliin. Niinpä mikään vuoden 1918 sotaa käsitellyt historiateos ei halunnut tavallisia punaisia tuomiolle.

Varsinaisessa taistelutoiminnassa tavalliset punaiset esitellään urheiksi ja sitkeiksi sotilaisiksi. Hyviin puolustusasemiin päästyään punaiset pakottivat valkoisen armeijan raivokkaaseen taisteluun varsinkin Tampereella. Huhtikuun lopulla itää kohti paennut punainen joukko löi Lammin-Syrjäntaan taistelussa saksalaisen avustusretkikunnan joukko-osaston. Lahden tietä puolustaneet ensimmäisen maailmansodan koulumat saksalaiset joutuivat tunnustamaan, ”*etteivät he monestikaan maailmansodassa olleet joutuneet kokemaan niin raivokasta hyökkäystä*”³¹³. Isänmaan historiassa vuoden 1918 sota opetti, että suomalainen vuosisatainen sotilaskunto ei ollut karissut edes punaisista sotilaisista. Ainoa este voitokkaalle sodankäynnille oli ollut kyvytön ja petollinen johtajisto.³¹⁴ Vielä jatkosotaa käyneelle Suomen armeijalle tämä oli lohduttava uutinen.

³⁰⁹ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 51-56; Halsti 1938, 153-158, 187-190; Waronen 1944, 88-90.

³¹⁰ Halsti 1938, 173-175, 182-183; Niininen 1942, 110-114; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 58-62; Waronen 1944. Eräänlainen säännön vahvistava poikkeus punaisten sodanjohdossa oli kuitenkin isänmaan historian ylistämä Tampereen komentaja Hugo Salmela, joka oli opetuksen mukaan ”synnynnäinen sotilas ja johtajaluonne” ja ”mies ja suomalainen, ja hänenlaisiaan oli punakaartissa monta, - joskaan ei johtopaikoilla.”

³¹¹ Tuura 1941, 27-107, 147-232; Waronen 1944, 104-105.

³¹² Halsti 1938, 189-190.

³¹³ Halsti 1938, 186.

³¹⁴ Halsti 1938, 168-186; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 58-62; Waronen 1944, 90-92.

Sosiaalista ja yhteiskunnallista taustaa punaisten taistelulle ei esitellä. Ainoastaan Halstin mukaan oli ”*rehellisesti myönnettävä, että tämän kansanluokan elinehdot olivat mitä huonoimmat varsinkin tehdasteollisuuden alkuaikoina*”³¹⁵. Halsti kiinnitti huomiota myös torpparien huonoon asemaan ja riippuvaisuuteen isännän mielivallasta. Silti tämä ei Halstinkaan mielestä oikeuttanut työväestön yhteiskunnan vastaiseen luonteeseen tai kapinaan, varsinkin kun samaan aikaan olisi pitänyt taistella kansakunnan itsenäisyyden puolesta³¹⁶. Suomen puolustaminen –teoksessaan Halsti löysi punaistenkin taistelun taustalta suomalaisuuden suuren aatteen eli vahvan vapaudenkaipuun. Halsti teoretisoi, että yhteiskunnalliset ongelmat olivat muuttaneet työväestön vapaudenkaipuun luonnetta, ja suunnanneet sen ulkovalloista sisäänpäin eli paremmassa asemassa olevia suomalaisia kohti.³¹⁷ Nuoren kansakunnan kasvukivut ja niiden aiheuttama identiteettikriisi hoidettiin isänmaan historiassa joko vaikenemalla tai tiukalla reaalipolitiikalla, jonka piti ehkäistä tulevat erehdykset.

5.5. YKSIMIELINEN ARMEIJA JATKOSODASSA

Isänmaan historian tarjoama kuva Suomen kansasta ja sen kehittymisestä oli tarina talonpoikien suurteoista. Talonpojat olivat läpi isänmaan historian puurtaneet tilustensa kimpussa, mutta raivaajakansa oli noussut puhujapönttöön tai aseisiin silloin kuin oli tarvittu. Kuokan tai keihään varresta talonpojat olivat tehneet läpi historian Suomen kannalta oikeat päätökset. Toisin sanoen he ymmärsivät reaalipoliittisen maailman kulun. Heidän takiaan isänmaan historiaakaan ei olisi tarvinnut opettaa.

Jatkosotaa käyneen armeijan vastuu oli suuri. Talonpoikaisen yhteiskunnan perillisten tuli hiljaisina ja nöyrinä kunnioittaa kymmenien sukupolvien tekemää suurtyötä. Esi-isien soista ja korpimaasta raivaamia peltoja oli puolustettava ase kädessään myös jatkosodassa. Maa oli suomalaisen talonpoikaisen yhteiskunnan ja hyvinvoinnin perusta, josta luopuminen olisi merkinnyt suomalaisuuden loppua. Suomalainen identiteetti oli tiukasti kiinni maassa. Vuosisatojen taakkaa lisäsivät myös suomalaisen talonpoikaisarmeijan perinteet, joilla sotilaiden vastuuntuntoa heräteltiin vielä jatkosodassakin. Hakkapeliittain päivä oli armeijalle tärkeä juhla, ja sen sotilaille tarkoitettua viestiä terästettiin jakamalla valistusupseereille aineistoa ja valmiita juhlapuheita päivän viettoa

³¹⁵ Halsti 1938, 149. Esimerkkeinä Halsti mainitsi lasten työssäkäymisen, työpäivän pituuden, vakuutusten puutteen, huonon palkan ja kehnot asumisolot.

³¹⁶ Halsti 1938, 149-153; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 53-56.

³¹⁷ Halsti 1939, 32-33.

varten.³¹⁸ Esillä olivat luonnollisesti isänmaan historian opetukset. Sotilaille muistutettiin, että ”ylväimmätkin perinteet menettävät tehonsa, ellei niitä jatkuvasti uudisteta uusien sukupolvien töillä”³¹⁹. Jatkosota oli uusien saarijärvenpaavojen, juhomaununpoikien ja sventuuvien tilaisuus osoittaa olevansa kunniakkaiden esi-isiensä arvoisia. Suomalaisen talonpoikaismytologian esittelylle haettiin luonnollisesti voimaa myös kaunokirjallisuudesta. Esimerkiksi J.L.Runebergin Saarijärven Paavo löytyi valistusupseerien käsikirjastoon kuuluneista runokokoelmista³²⁰. Vänrikki Stoolin tarinat liitettiin itseoikeutetusti valistusupseerien käsikirjastoon jo ensimmäisten 16 kirjan joukossa. Jatkosodan armeijan kannalta tällaiset perinteet olivat luonnollisesti hyvin käyttökelpoisia.

Jatkosodankin aikana yksilön eli sotilaan piti olla suuren kokonaisuuden vankkumaton palvelija. Esimerkiksi kansalaistiedon opetukseen kuuluneessa siveys- ja raittiusopissa sotilaita kehoitettiin pitämään itsensä hyvässä kunnossa sekä viettämään raitista ja siveellistä elämää. Yksilön tärkein velvollisuus kansaansa kohtaan olikin ”valmentautua maanpuolustajaksi ja pidättäytyä kaikesta, mikä voi vahingoittaa kansan puolustuskykyä”³²¹. Yksilön piti siis ennen kaikkea olla hyödyllinen ja toimintakuntoinen armeijan osa.³²² Terveet elämäntavatkaan eivät olleet sotilaille tai kansalaisille vain yksityisasiasia, vaan kansallinen kysymys³²³. Jatkosodankin aikana kokonaisuuden parhaan määrittivät johtajat, joille sotilaan piti olla uskollinen ja kuuliainen. Suomalaisen sotilaan tuli – jäärapäisyydestään ja vapaudentahdostaan huolimatta – alistua johtajien käytettäväksi. Isänmaan historian johtajille ja heidän edesottamuksilleen antama huomion palveli ja perusteli sota-ajan armeijan hierarkiaa.

Agraarinen ja talonpoikainen arvomaailma, ja sen luonnollisena jatkeena esitelty isänmaallisuus ja realiteettien taju toimivat luonnollisesti myös kansalta ja armeijalta vaaditun yksimielisyyden pohjana. Sodassa jatkosodan armeija puolusti ikaikaista talonpoikaisvapautta, jonka uhkaksi erilaiseen yhteiskuntajärjestelmään pohjautuva Neuvostoliitto isämaan historiassa osoitettiin. Itä-

³¹⁸ Hakkapeliittainpäivän ohjelma, Valistusupseerin ohjelmistoa 28/1942, T10601/31, SArk; Ohjelma-aineistoa hakkapeliittainpäiväksi, Valistusupseerin ohjelmistoa 19/1943, T10601/31, SA. Hakkapeliittain päivää vietettiin 6.11. vuoden 1632 Lützenin taistelun voiton muistoksi.

³¹⁹ Juhlapuhe, Ohjelma-aineistoa hakkapeliittainpäiväksi, Valistusupseerin ohjelmistoa 19/1943, T10601/31, SArk.

³²⁰ Valistusupseerien käsikirjastoon kuului kolme isänmaallista runokokoelmaa, joista Saarijärven Paavo löytyi Maan Turva Ry:n Kansa kalliolla –kokoelmasta sekä Eero Salolan ja Olli Nuorton Isänmaan runo –teoksesta. Kolmannen runokirjan AKS:n kustantaman Suur-Suomen runojen sisältö keskittyi lähinnä Itä-Karjala-aiheiseen runouteen.

³²¹ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 144.

³²² Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 131-133, 143-144; Halsti 1939, 26-34. Siveys- ja raittiusopissa korostettiin esimerkiksi sitä, että palvelusaikana sukupuolitautiin sairastunut sotilas joutui hoitamaan sairausaikansa ylilipalveluksena.

³²³ Terveet elämäntavat, Oppituntiaineistoa, Valistustoimintaohjelmistoa n:o 2, 5-8, T10601/30, SArk.

Karjalan kauhuesimerkit tehtiin armeijalle hyvinkin tutuksi valistustyössä. Talonpojan lisäksi myös kansakunnan piti olla vapaa. Isänmaan historian kansalta vaatiman vankkumattoman yksimielisyyden yksiselitteisin ulottuvuus piti olla juuri kansallisen itsenäisyyden arvon ymmärtäminen.³²⁴ Jatkosodan sotilaiden piti tuntea isänmaan historian itsenäisyyden arvon osoittavat opetukset, ja ymmärtää, että jatkosodassakin taisteltiin juuri kansallisen itsenäisyyden puolesta. Kansakunnalle yksimielisyys oli voimaa nimenomaan reaalipoliittisessa merkityksessä eli taistelulentällä.

Yksimielisen armeijan luomiselle oli haasteita vielä jatkosodassakin. Vuoden 1918 sota esitteli kolme ongelmaa, joihin valistustyössä ja isänmaan historiassakin oli vastattava. Ensimmäinen oli kansan jakautuminen, joka vielä jatkosodassakin saattoi uhata yksimielisen ja taistelutahtoisen armeijan luomista. Isänmaan historian mukaan vuoden 1918 sota ”*iski kansamme sieluun ammottavan haavan, josta pursui kauan verta ja mätää*”³²⁵. Haavaa lääkittiin jatkosodan aikana iskostamalla sotajoukkoihin luonnollista realiteettien tajua ja vapauden rakkautta. Haavan täytyi parantua, jotta Suomi pystyi taistelemaan omien elinkysymystensä jatkosodassa ja tulevissa sodissa. Voimavarojen haaskaaminen sisäisiin kiistoihin oli reaalipolitiikan näkökulmasta tuomittavaa erityisesti pienillä kansakunnilla. Tämä näkyi myös isänmaan historian nuivana suhtautumisena poliittisia puolueita kohtaa. Vaikka esimerkiksi kansalaistiedon yhteiskuntaopin opetuksessa suomalaista yhteiskuntajärjestelmää kehoitetaan kunnioittamaan³²⁶, viljellään ivaa puolueiden lehmänkauppoja kohtaan niin hattujen sodan kuin 1920–30-lukujen vähemmistödemokratiankin esittelyssä. Minkäänlaiset kuppikunnan eivät saaneet järkyttää kokonaisuutta, varsinkaan kun kansakunta kävi sotaa.

Toinen vuoden 1918 sodan kautta kristallisoitunut ongelma oli yhteiskunnan muuttuminen. Sotaa edeltävinä vuosikymmeninä agraarinen ja maanviljelykseen nojautunut Suomi urbanisoitui ja teollistui. Teollistuminen palveli Suomen varustautumista, ja sen saavutuksia esiteltiin arvostaen³²⁷, mutta samalla se oli uhka talonpoikaiselle elämäntavalle, joka oli isänmaan historian mukaan suomalaisen identiteetin perusta. Suomeen perustettu ”*kone- ja suurteollisuus*” oli isänmaan historian mukaan jo ”*suureksi osaksi hävittänyt talonpoikaisen omavaraisuuden ja omatoimisuuden, sen omillaan toimeentulemisen kyvyn ja halun, joka on olennainen osa*

³²⁴ Koko kansalaistiedon opetusohjelman kokoavan viiden oppitunnin yhteenvetokokonaisuuden ensimmäinen oppitunti oli omistettu kansallisen vapauden merkityksen esittelyyn; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 138-139.

³²⁵ Halsti 1938, 187.

³²⁶ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 104-130.

³²⁷ Waronen 1944, 98-104; Jaakkola 1940, 194-198.

*isäntämieltä*³²⁸. Teollistuminen siis rapautti isäntämieltä, koska teollisessa yhteiskunnassa ihmisen toimeentulo ei enää riippunut maasta, eikä luonnollista realiteettien tajua ruokkivaa suhdetta maahan syntynyt. Toisaalta urbanisoituminen uhkasi myös opetuksessa korostettua maantieteellistä etulyöntiasemaa. Maanläheisestä elämäntavasta vieraantuneilla urbaaneilla isänmaan puolustajilla ei enää ollutkaan samaa kotikenttätietua itärajan korvissa kuin heitä edeltävillä sukupolvilla oli ollut. Kaupungistuminen uhkasi tulevien suomalaisten sotajoukkojen laadun lisäksi myös maanpuolustajien määrää. Perheiden tehtäviä esittelevällä oppitunnilla kiinnitettiin huomiota siihen, että nimenomaan kaupungeissa solmitut avioliitot jäivät liian usein lapsettomiksi.³²⁹

Kolmanneksi, vuoden 1918 sota pakotti huomioimaan aatteellisen haasteen vielä jatkosodassakin. Itse asiassa koko talvisodan alla luotu kansalaistiedon opetusohjelma oli suunnattu juuri kommunistien kiihotustoimintaa vastaan, josta alokkaita piti varoittaa jo rauhan aikanakin. Osallistuminen tähän työhön esiteltiin maanpetokseksi.³³⁰ Vaikka isänmaan historian reaalipoliittinen logiikka ei antanut painoa historiankulun aatteellisille selityksille, kävi isänmaan historia tosiasiasa aatteellista sotaa materialistisia historiaselityksiä vastaan. Marxismiin hairautumassa olevien omat päätelmät historian tapahtumista pyrittiin pitämään aisoissa. Vaihtoehtoiset historiantulkinnat ammuttiin alas välittömästi. Erityinen huomio kiinnitettiin nuijasodan kuvaukseen, jota ei missään tapauksessa saanut tulkita köyhälistön kapinaksi yläluokkaa vastaan. Isänmaan historian mukaan nuijamiehet taistelivat tosiasiasa vapaan maanomistuksen puolesta Klaus Flemingin ja huovien mielivaltaa vastaan.³³¹ Myös isänmaan historian häpeäpilkku hattujen sota tarjosi opetuksen kommunismin perään haaveilleille. Kun myssyt veljeilivät avoimesti venäläisten kanssa, oli koko valtakunta joutua venäläisten vallan alle.³³² Perusteellisimmin historiantulkintojen eroja käsiteltiin luonnollisesti vuoden 1918 sodan taustojen esittelyn yhteydessä. Punaisten hairautuminen luokkataistelun tielle kansallisesti tärkeällä hetkellä oli erehdys, joka ei saanut toistua ainakaan jatkosodassa. Historian tuli opettaa vastaansanomattomasti, että itsenäisyys oli kansallisen onnen perusta, eivät taloudelliset olosuhteet. Kaiken tavoite oli, että

³²⁸ Sormunen 1942, 64-65.

³²⁹ Perheen kansallinen tehtävä sodan kokemusten valossa, Oppituntiaineistoa, Valistustoimintaohjelmistoa n:o 1, 9-16, T10601/30, SARk.

³³⁰ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 18-19. Opetuksessa valistajia kehoitettiin vetoamaan sekä sotilaiden kunniantuntoon että rangaistuksen pelkoon.

³³¹ Halsti 1938, 43-47; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 28-29; Jaakkola 1940, 120-121; Juva 1942b, 125-127.

Opetuksessa korostettiin, että talonpojat puolustivat sodassa oikeuksiaan eli Pohjanmaalle myönnettyä vapautusta linnaleiristä, jota Klaus Fleming rikkoi.

³³² Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 37-38; Halsti 1938, 91-96; Juva 1942b, 195-205.

jokainen isänmaan historian opetuksen jatkosodassa läpikäynyt sotilas pystyi tosiasioihin perustuen ”tyynesti väittää Marxin raskaasti erehtyneen”³³³ omissa historiantulkinnoissaan.

Jatkosodan aikana kirjoitetuissa valistusupseerien käsikirjaston kirjoissa huoli kansan yksimielisyydestä oli jo pienempi. Vaikka perusrealiteetit vaativat pieneltä maalta yksimielistä armeijaa, oli talvisota näyttänyt, että vuoden 1918 kuilu oli vähintäänkin kaventunut. Nimimerkki Pekka Peitsi pohti teoksessaan *Kansa taistelee elämästään 1920–30-lukujen kansallisen eheytyksen syitä, ja tuli siihen lopputulokseen, että ”se oli vuosikausien mittaan tapahtuneen henkisen tervehtymisen tulos”*³³⁴. Teoriassaan Peitsi ei antanut painoa ulkoisen uhan lisääntymiselle tai Neuvostoliiton pelon aiheuttamalle eheytymiselle. Peitsen mukaan 1930-luvun yhteiskunnalliset uudistuksen saivat työväestönkin pitämään Suomea omana maanaan. Maltilliselle vasemmistolle uudistukset olivat voitto, joita kannatti puolustaa myös ase kädessään.³³⁵

Suomalaisten sotilaiden jalostaminen isänmaan historian tarjoamalla opetuksilla jatkui vielä syyskuun alussa 1944 solmitun aselevon jälkeenkin. Syyskuun lopussa valistusupseereille jaetussa opetusaineistossa yksimielisyyden tarjoamaa voimaa lietsottiin edelleenkin. Sotilaille piti kertoa, että vaikka aseet olivat vaienneet, oli suomalaiset ”asetettu kokeeseen, jossa itsenäisyytemme säilyminen on hiuskarvan varassa”. Varoittavana esimerkkinä kerrottiin Ranskan kansasta, joka ensimmäisen maailmansodan jälkeen ”painui velttouteen, keskinäisiin riitoihin ja ennen kaikkea moraalittomuuteen ja siveettömyyteen”. Maailmansota alkoi olla ohi, mutta henkinen sota jatkui. Tässäkin sodassa yksimielisyys oli voimaa, ja sen säilymisestä riippui ”voimmeko jatkaa itsenäisinä isäntinä omassa maassamme”. Talonpoikaiset vertauskuvat olivat edelleen käyttökelpoisia, mutta laajentumisvisiot riisuttiin tarkasti. Siviiliin siirtyvät sotilaat veloitettiin aseita riisuvan kansan henkiseksi johtajiksi yhteiskunnassa, jossa ”meidän on rajojemme sisällä voitettava se, minkä olemaa niiden ulkopuolella hävinneet”.³³⁶

³³³ Halsti 1938, 150.

³³⁴ Peitsi 1943, 18.

³³⁵ Peitsi 1943, 16-22.

³³⁶ Opetusaineistoa, PM:n tied. os:n kirjelmä 6461/ttus2/29.9.1944, T10601/11, SArk. Viimeksi lainattu sitaatti mainittiin Arvid Hornin tunnuslauseeksi. Suomalaisyyntyinen Horn (1664-1742) oli 1700-luvun alussa Ruotsin merkittävimpiä valtiomiehiä. Ironista kyllä, tunnuslauseellaan sodanjälkeiselle Suomen armeijalle tarjosi oppiaan isänmaan historiassa syvästi paheksutun myssy puolueen aatteellinen isä.

5.6. TALONPOJAT HÄIKÄISEVÄT HISTORIOITSIJAT

Suomalaisen talonpojan nousu isänmaan historian suureksi sankariksi ei ollut sattumaa tai vain armeijan valistustyötä suunnittelevien tekemä valinta. Suomalaisuusliike oli hellinyt kuvaa kuuliaisesta ja ahkerasta talonpoikauskansasta jo sata vuotta ennen jatkosotaa. Talonpoikaiston tarjoamaa ideaalikuva selvittäneen Juhani Myllyn mukaan 1800-luvun alkupuolen ruotsinkielistä sivistyneistöä miellytti maarahvaan uutteruus, sitkeys, nöyryys ja lainkuuliaisuus. Jääräpäisyyskin kuvattiin vain rosoisuutta korostavaksi hyveeksi, joten sääty-yhteiskunnan järkkymisen puolesta ei tarvinnut pelätä. Fennomaanit taas näkivät saarijärvenpaavojen massassa valtavan potentiaalin, joka sivistämällä muuttuisi tulevaisuudessa kansakuntaa palvelevaksi voimavaraksi. Talonpoikia poliittiseksi puolueeksi mobilisoineen Santeri Alkion kuva suomalaisen yhteiskunnan perusyksiköstä oli aktiivisempi ja oma-aloitteisempi, mutta nousevaan kaupunkityöväestöön verrattuna terve sekä hengeltään että ruumiiltaan.³³⁷ Talonpoikaiston tarjoama ideaalikuva kansasta siis muovautui helposti poliittisen tarkoituksenmukaisuuden mukaan.

Vuoden 1918 sodan jälkeen ideaalikuvaan takerruttiin yhä tiukemmin. Älymystölle sisällissodan suurin pettymys oli se, ettei maalaisköyhälistö noudattanutkaan samoja yhteisvastuullisuuden ja kuuliaisuuden hyveitä, jotka esimerkiksi Saarijärven Paavoon liitettiin. Myös luonnollisena pidetty kansan kehittyminen kohti itsenäisyyttä oli katkennut järkyttävällä tavalla. Suuri fennomaaninen kertomus oli päättynyt, mutta kokonaan juonen ei annettu katketa. Vaikka luottamus kansaan ja sen yksimielisyyteen oli mennyt, löydettiin ristiriitaisuuksien keskeltä myös tulevaisuuden uskoa. Tämä versoi jälleen suomalaisesta maaperästä. Talonpoikaisto oli vuonna 1918:kin jatkanut Topeliuksen ja Runebergin viitoittamalla tiellä, eikä hötkyilyt luokkataistelun tielle.³³⁸

Sotien välisen kauden historiankirjoitus tarjosi yllin kyllin materiaalia talonpojan nostamiseen jalustalleen. Erityisesti 1920–30-lukujen historiankirjoitus oli hyvin kiinnostunut talonpoikien edesottamuksista Suomen historiassa. Historioitsijoiden kansa tarkoitti käytännössä talonpoikaistoa jo 1800-luvun puolella ja vuoden 1918 jälkeen huomio tiivistyi yhä tarkemmin ihmisryhmään, jossa suomalaisen identiteetin katsottiin säilyneen puhtaimmillaan³³⁹. Historioitsijat kuvasivat talonpoikia sekä Ruotsin armeijan satureina että maanviljelijöinä. Valistusupseerien käsikirjastoon valitut Jalmari Jaakkolan ja Einar W. Juvan teokset eivät valtavirrasta poikenneet ja suoraan sotilaille

³³⁷ Mylly 1985, 1-17.

³³⁸ Ahtiainen&Tervonen 1996, 62-73; Ylikangas 1993, 93-96.

³³⁹ Ahtiainen – Tervonen 1992, 318-329.

kirjoittaneilla Halstilla ja Warosella oli ulottuvillaan runsaasti talonpoikien menneisyydestä kertovaa materiaalia omien yleisesitystensä pohjaksi.³⁴⁰

Isänmaan historian kansaan liittyvien käsitysten taustalle on jälleen helppo löytää yhtäläisyyksiä Yrjö Ruudun ajatusmaailman kanssa. Varsinkin Halstin kansaan ja sen tehtäviin liittyvässä ajattelussa on selviä samankaltaisuuksia Ruudun 1920-luvun alkupuolella teoretisoimaan kansallisen eheytyksen ajatteluun. Ruudun ajatukset välittyivät yhteiskunnalliseen keskusteluun jälleen Akateemisen Karjala-Seuran kautta. AKS omaksui yhteiskunnallisen eheyttämisen päälinjakseen ennen 1920-luvun puoliväliä. Yhteiskunnallinen linja jätti varjoonsa aktiivisen heimopolitiikan ja avoimen ryssävihan lietsomisen, mutta jäi lopulta vuosikymmenen lopulla kärjistyneen kielitaistelun jalkoihin.³⁴¹ Ruudun ajatusten vaikutus välittyi kuitenkin 1930-luvulle, kun kansallista eheytyä ajanut AKS:n ylioppilassukupolvi hajaantui merkittäviin yhteiskunnallisiin tehtäviin. 1930-luvun yleistä suomalaisuusideologiaa analysoinut Matti Klinge nostaa kansallisen eheytyksen ohjelman keskeisimmäksi osaksi vuosikymmenen aatemaailmaa³⁴².

Myös Halsti tutustui Ruudun eheytymisajatuksiin AKS:n kautta. Halsti kuvaa muistelmissaan tarkasti AKS:n informaatiotilaisuuksia, joissa hän kadettikouluvuosinaan vieraili. Vielä 1925–26 tilaisuuksissa oli korostettu kansallisen eheytyksen välttämättömyyttä. Halstin muistelmien mukaan selkeimmäksi eheytyksen motivaatioksi esiteltiin Neuvostoliiton selkeät hankkeet saattaa Suomi takaisin valtakunnan yhteyteen.³⁴³ Sekä Ruudun ajattelussa että Halstin isänmaan historiaa käsittelevissä teoksissa kansakunnan piti eheytyä muodostaakseen voimakkaan ja yksimielisen kokonaisuuden. Venäjän uhka oli realiteetti kummallekin. Eheytyminen ja vahvan kansankokonaisuuden luominen oli siis kummallekin sisäpoliittisten edellytysten luomista ulkopolitiikan ja puolustuskysymyksen hoidolle. Selvin yhtäläisyys Halstin ja Ruudun välillä on eheytyksen puolustuksellinen motivaatio. Rikkinäinen kansakunta oli itsenäisyyden suurin uhka. Hengeltään kansallisen eheytyksen ajatus oli looginen jatko reaalioliittiselle historiantulkinnalle.³⁴⁴

³⁴⁰ Tommila 1991, 182-198; Ahtiainen&Tervonen 1996, 66-73. Tosin talonpoikien historian monumentit Arvi Korhosen Hakkapeliittojen historia (1939 ja 1943) ja Eino Jutikkalan Suomen talonpojan historia (1942) ilmestyivät niin myöhään, etteivät ne ehtineet vaikuttaa esimerkiksi Halstin isänmaan historiaan.

³⁴¹ Soikkanen 1991, 225-266; Klinge 1972, 113-131. Yhteiskunnallinen suuntaus ei tarkoittanut luopumista heimopolitiikasta, mutta kansallinen eheyttäminen esiteltiin välttämäksi, jotta voimavarat riittäisivät tulevaisuudessa Suomen laajenemiseen.

³⁴² Klinge 1972, 170-188.

³⁴³ Halsti 1973, 163-167. Halstin mukaan tilaisuuksissa esiteltiin Neuvostoliiton historiallisia hankkeita Atlantille pääsemiseksi, siis samoja asioita joita Halsti itsekin teoksissaan korosti.

³⁴⁴ Ruudusta ks. Soikkanen 1991, 150-205; Klinge 1972, 113-131.

Varsinaista yhteiskunnallista ohjelmaa kansallisen eheytyksen pohjaksi ei esitelty Halsti eikä virallisessa politiikassa AKS:kaan. Molemmilla eheytyneet ja vahva kansa oli ihannetila, johon pyrittiin lähinnä korostamalla itsenäisyyden tärkeyttä ja yksimielisyyden puolustuspoliittista merkitystä. Ruudulla oli yhteiskunnallinen ohjelma kansallisen eheytyksen taustalle jo 1920-luvulla, mutta AKS ei tätä valtiososialistista ohjelmaa virallisesti omaksunut. Vaikka monet järjestön johtohenkilöistä allekirjoittivat Ruudun tavoitteet tärkeiden tuotannonalojen ottamisesta valtion hoitoon, katsottiin sosialisointipuheet suuren yleisön kannalta liian radikaaleiksi.³⁴⁵ Halstillakin vahvan kansakunnan talousjärjestelmä rakentui jopa elinkamppailuun verrattavan kapitalistisen kilpailun varaan.

Suuren kansankokonaisuuden täytyi pitää kokonaisuus ja realiteetit eli valtakunnan puolustuskysymys mielessä, eikä sivuseikkoihin sortuvia kuppikuntia suvaittu. Puolueita kuvataankin läpi isänmaan historian lähes epäilyttävässä valossa. Vastenmielisyys puolueita ja puolueiden lehmänkauppoja kohtaan oli yleistä 1920–30-lukujen oikeistossa. Kovin kaukana isänmaan historian ajatus maanpuolustuksen arvojen taakse linnoittautuvasta Suomesta ei ollut esimerkiksi IKL:n kansankokonaisuusajattelusta³⁴⁶. Puolueiden ja poliitikkojen kompromissit nähtiin aina kokonaisuuden kannalta haitallisina. Varsinkaan sotilaat eivät olleet parlamentaarisen demokratian suurimpia ihailijoita. Sodankäynnin ammattilaiset pitivät valtiovallan tekemiä kompromisseja erityisesti puolustusmäärärahojen lisäämisessä haitallisena kokonaisuuden suhteen. Halsti ei tästä rintamasta poikennut, vaikka kansalaistiedon yhteiskuntaopin opetuksessa pyritään lisäämiään kunnioitusta suomalaista yhteiskuntajärjestelmää kohtaan..

Jatkosodan aikaisessa isänmaan historiassa yhteiskunnallisten ongelmien analyysin ja varsinkin niiden ratkaisuyritysten puute on silmiinpistävä elementti. Yhteiskunnallisen muutoksen ja sisällissodan ymmärtämiseen suomalainen tiede ei vielä 1930-luvullakaan pystynyt. 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä suomalainen sosiologia eli kansainvälisesti mitattuna kulta-aikaansa, mutta suomalaisen yhteiskunnan tuntemusta tieteellinen tuotanto ei edistänyt. Kiinnostus oli suurten joukkojen sijaan yksilöiden tai korkeintaan heimokuntien käyttäytymisessä ja

³⁴⁵ Soikkanen 1991, 225-310; Klinge 1972, 132-152. Tosin Halsti mainitsee muistelmissaan, että niissä AKS:n keskustelutilaisuuksissa, joihin hän osallistui, puhuttiin avoimesti pääoman valta-aseman murtamisesta omistussuhteita muuttamalla.

³⁴⁶ Uola 1982, 60-79; Mikko Uolan mukaan IKL:n kansankokonaisuusajattelu oli suora laina juuri Yrjö Ruudun valtiososialistisista ajatuksista.

tutkimuskohteet kaukaisten maiden heimokulttuureissa.³⁴⁷ Suomalaiseen sosiaali- ja maatalouspolitiikkaan ja erityisesti maaseudun tilattoman väestön asemaan paneutunut tilastollinen tutkimussuuntaus surkastui ensimmäisen maailmansodan aikana³⁴⁸. Suomalaisen yhteiskuntatieteen historiasta kirjoittanut Erik Allardt kuvaa varsinkin 1920-lukua yhteiskuntatieteiden kannalta köyhäksi ajaksi.

Taustalla oli luonnollisesti vuoden 1918 sota, joka nosti kynnystä yhteiskunnallisiin kysymyksiin tarttumiseen³⁴⁹. Sosiaalisten kysymysten takia osa kansasta oli unohtanut kansallisten kysymysten ensisijaisuuden, eikä niihin kajoaminen ollut vielä nuoren tasavallan tieteellisessä ilmapiirissäkään suotavaa. Varsinkin teollistuvan yhteiskunnan ilmiöiden selittäminen jäi vielä 1920–30-luvuilla tekemättä, muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta. Tutkimusaiheet haettiin mieluummin historiasta, kansatieteistä, kansanrunoudesta ja venäläistämiskausien juridisten taistelujen innostamana oikeustieteestä.³⁵⁰ Historiantutkijoita taas kiinnostivat valtiollinen historia, aatehistoria, sotahistoria ja erityisesti omistusoikeuteen keskittyvä oikeushistoria. Vuosisadan alun talous- ja sosiaalhistorian harrastus laantui, ja jäi erilliseksi saarekkeeksi tutkimuksen valtavirrassa.³⁵¹

Näin ollen 1920–30-lukujen tieteellinen Suomi oli sekä haluton että kyvytön ymmärtämään sisällissotaan johtaneita yhteiskunnallisia ongelmia. Sosiaalisia ongelmia ei isänmaan historiaa käsittelevissä teoksissa edes kuvata muutamaa Halstin työväen ja torppariväestön oloja koskevaa huomautusta lukuun ottamatta. Sisällissodan syyt löytyivät niin luontevasti sotien välisen ajan muotitieteen eli historian luomia punaisia lankoja seuraamalla, ettei agitaatioteorialle etsitty tieteellistä kilpailijaa.

³⁴⁷ Allardt 2000, 488-497; Haavio-Mannila 1992, 44-75; Susiluoto 1994, 187-215. Edvard Westermarck (1862-1939) ja hänen oppilaansa tuottivat vuosisatojen vaihteessa lukuisia kansainvälistä huomiota saaneita sosiaaliantropologisia tutkimuksia heimokulttuurien sosiaalisista ilmiöistä.

³⁴⁸ Allardt 2000, 483-487; Alapuro ja Alestalo 1992, 86-101. Historioitsija Hannes Gebhardin (1864-1933) johtama tilattoman väestön alakomitea perustettiin vuonna 1901 kenraalikuvernööri Bobrikovin käskystä selvittämään maaseudun tilattoman väestön elinoloja.

³⁴⁹ Alapuro 1993, 80-83.

³⁵⁰ Allardt 2000, 497-505; Alapuro ja Alestalo 1992, 78-147.

³⁵¹ Ylikangas 1993, 95-97.

6. VIHOLLINEN - ”Venäjän probleemi”

6.1. AINOA REALISTINEN VIHOLLINEN

Isänmaan historian reaalipoliittinen tulkinta selitti Suomen ja Venäjän suhteen peruslähtökohdaksi väistämättömän elinkysymysten ristikkäisyyden. Taistelua Itämeren pohjoisosien herruudesta ja kauppareittien valvonnasta oli käyty jo 1100-luvulta lähtien. Suomen asemaan liittyi myös Venäjän ja Neuvostoliiton elinkysymykseksi noussut tavoite edullisten satamapaikkojen saamiseksi Atlantin rannikolta. Muuttumaton maantiede ja geopolitiikan lainalaisuudet määräsivät, että taistelu jatkui ikuisesti. Isänmaan historia osoitti, että eturistiriita oli ”*luonnonvoima, emmekä voi sille mitään – kumpikaan!*”³⁵². Isänmaan historiaa ei siis voinut tuntea ilman perustietoja Venäjän historiasta. Suomen ja Venäjän tarinat esiteltiin toistensa pelikuvina, sillä ”*kun Venäjää on kohdannut tappio sodassa tai se on joutunut sisäisen sekasorron valtaan, suomalaiset ovat saaneet hengähdystauon, jonka aikana he ovat voineet rakentaa maataan ja kohottaa sen kulttuuria*”³⁵³.

Kun sodille ei kumpikaan voinut mitään, ei syyllisiäkään tarvinnut etsiä. Ennaltamäärätty ja muuttumaton asetelma löikin selvästi leimansa myös reaalipoliittikan pohjalta piirtyneeseen viholliskuvaan. Venäjällä asuvat olivat Suomen ikuisia vihollisia, ja siksi yksilöiden, sukupolvien tai edes johtajien syyllistämiseen ei tarvinnut kiinnittää erityistä huomiota. Niinpä reaalipoliittinen vihollinen ei tarvinnut päälle pahan kaapua. Jopa bolsevikit esiteltiin vain vanhojen elinkysymysten ajajiksi. Vaikka Venäjä ja Neuvostoliitto olivat väittäneet, että hyökkäyksen taustalla olisi ”*uskonto, hallitsijain henkilökohtainen loukkaus, syyte rajarauhan rikkomisesta, halu vapauttaa jokin kansanosa muiden osien sorrosta ym. ym.*”³⁵⁴, oli sodan todellinen syy aina valtapoliittinen.³⁵⁵ Venäläiset voitiin toki tuomita itsekkäiksi ja vallanhimoisiksi, mutta niin voitiin reaalipoliittisessa maailmassa kaikki muutkin kansat. Johtajat toimivat realiteettien mukaan ja elinkysymysten puolesta, jonka jälkeen kansa kävi sotia siellä, missä johtajat halusivat. Kansa oli kasvotonta ja johtajat syyllistyivät korkeintaan huonoon valtiomiestaitoon, joka kääntyi aina Suomen eduksi³⁵⁶.

³⁵² Halsti 1938, 17.

³⁵³ Perivihollisuus, Esitelmäaineistoa, Valistusupseerin ohjelmisto n:o 1/1942, 3-6, T10601/31, SARk.

³⁵⁴ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 64.

³⁵⁵ Ks. esim. Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 42-46, 64-65; Halsti 1938, 20-21, 51-55, 158-162.

³⁵⁶ Tosin mielikuvaa kansan kasvottomuudesta lisäsi venäläisiin liitetty oma-aloitteisuuden puute ja laumakäyttäytyminen ja huonon valtiomiestaidon syyt saatettiin löytää venäläisille ominaisesta alkoholin käytöstä. Idealistisesta viholliskuvasta kuitenkin enemmän luvussa 6.2.

Aivan tavallisia vihollisia Venäjä ja Neuvostoliitto eivät Suomelle kuitenkaan olleet. Reaalipoliittista maailmaa kuvataan useimmiten biljardipöytänä, jossa yhden pallon siirtyminen eli yhden valtion toiminta vaikuttaa muiden pallojen tai valtioiden asemaan, vaikkei liikkuva pallo näihin osuisikaan. Nollasummapelissä yhden valtion voitot ovat aina poissa muilta valtioilta. Saman logiikan mukaan valtion todennäköisimpiä ystäviä ovat vihollisen viholliset.³⁵⁷ Isänmaan historia ei kuitenkaan sijoittanut Suomea tällaiselle pelikentälle. Opetuksen mukaan Venäjä ja Neuvostoliitto olivat Suomen ainoat viholliset. Havainnollisen esimerkin tästä tarjoaa Wolf H. Halstin vuonna 1939 julkaistu Suomen puolustaminen, jonka Suomen puolustusmahdollisuuksia käsittelevästä osasta 110 sivua käsittelee Neuvostoliiton hyökkäyksen torjumista. Muiden maiden hyökkäysaikoiden pohdintaan riitti vajaan kolme sivua. Halstin mukaan toiseksi todennäköisimmän vihollisen eli Ruotsin hyökkäyksen pohdinnalla oli ”ainoastaan teoreettista merkitystä”. Norja sivuutettiin ”pelkällä maininnalla”.³⁵⁸

Vihollinen oli silti reaalipoliittisestakin näkökulmasta Suomelle tärkeä. Loppujen lopuksi isänmaan historian opetus ei esitellyt Suomelle edes omaa elinkysymystä. Suomen ainoa elinkysymys oli vastustaa Venäjän elinkysymyksen toteutumista eli pääsyä Atlantin valtameren rantaan Suomen yli. Siksi Venäjän ja Neuvostoliiton vihollisuuden esittely ja määrittely oli erittäin tärkeää myös reaalipoliittisesta näkökulmasta. Tähän tarvittiin isänmaan historian opetuksia.

6.2. KULTTUURIN PUOLESTA LAUMOJEN TIELLÄ

Reaalipoliittisessa maailmassa valtiot toimivat rationaalisesti, loogisesti ja perimmältään itsekkäästi. Omien ja potentiaalisten vihollisten voimavarojen ja geopoliittisen aseman perusteella tehtiin laskelmia, jotka kertoivat kannattiko hyökkäys. Kansat esiintyivät lähinnä sotavoimien joukkopotentiaalina. Aivan näin kliininen reaalipoliittinen viholliskuvakaan ei ollut. Jopa kärjistyneen voimapoliittisen kuvan isänmaan historiasta tarjonnut Wolf H. Halstikin luonnehti venäläistä talonpoikaa ”tylsäksi ja toivottomaksi”³⁵⁹ ja Suomessa vuonna 1917 olleita venäläisjoukkoja vallankumouksen juovuttamiksi laumoiksi³⁶⁰.

Isänmaan historian idealistinen tulkinta, jossa Suomi asetettiin läntisen kulttuurin etuvartioksi itää vastaan tarvitsi kuitenkin tarkempia luonnehdintoja vihollisesta. Jatkosodan aikaanakin sotilaille piti

³⁵⁷ Ks. esim. Holsti 1995, 35-67; Kegley 1995, 3-9.

³⁵⁸ Halsti 1939, 155-157.

³⁵⁹ Halsti 1938, 28.

³⁶⁰ Halsti 1938, 157-158; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 51-56.

vakuuttaa, että isänmaan historian tunteminen vaati selvää kuvaa venäläisestä kansasta ja sen historian pääpiirteistä. Valistusupseerien käsikirjastoon kuuluneen Venäjän arvoitus –teoksen kirjoittanut Rütger Essén³⁶¹ teroitti, että ”*Venäjän probleemi, kysymys Venäjän todellisesta olemuksesta on Pohjolan kansojen elinkysymys*”³⁶². Essén tarjosi teoksessaan myös ratkaisun esittelemäänsä ongelmaan. Hänen mukaansa ”*kansallisuuden jättäminen huomiotta arvosteltaessa kansan asemaa maailmassa olisi (...) edesvastuutonta sekä valtiomiehiltä että historiankirjoittajilta*”³⁶³. Essénin mukaan Euroopassa oli jo pitkään suhtauduttu leväperäisesti Venäjän ongelmaan. Esimerkiksi Pietari I luoma hovikulutturi onnistui pystyttämään valtakunnan todellisen luonteen eteen eurooppalaisen julkisivun. Vielä 1900-luvun alussa Venäjää pidettiin eurooppalaisena valtiona, joka oli vain muutaman kymmenen vuotta jäljessä kehityksestä muissa suurvalloissa. Väärinkäsitykset peittivät alleen Venäjän kansan todellisen aasianlaisen kansanluonteen.³⁶⁴

Näitä Venäjän kansaan iskostuneita aasianlaisuuden merkkejä esiteltiin jatkosodan sotilaillekin antaumuksella. Venäläisyyden muuttumattomiin piirteisiin listattiin ”*puolivalveilla olo*”³⁶⁵, joka näkyi kansan heikkona toimintatarmona ja työtehon puutteena. Kun organisointikykykin oli puutteellinen, ei Venäjällä ollut koskaan hyödytty suurista luonnonrikkauksista. Esimerkiksi tekniikan saavutuksia venäläinen ihaili ”*kuin lapset leikkikalukaupan aarteita*”³⁶⁶. Apaattisuuden käänttöpuoli oli kuitenkin kasakoilta periytyväksi esitelty vapaudenkaipuu. Venäläinen vapaus, svoboda, tosin tarkoitti ”*vapautta vetelehtiä, maata, juopotella, murhata, varastaa ja rosvota*”³⁶⁷. Anarkiaan taipuvainen kansanluonne näkyi heikkona valtionmuodostamiskyynä ja säännöllisesti toistuvina valtataisteluina ja vallankumouksina. Vaistomainen anarkiakaipuu sai yksilöt unohtamaan järkiajattelun ja muodostamaan huumautuneita laumoja. Nämä laumat olivat osoittaneet barbaarisuuttaan muun muassa Itä-Karjalassa, jossa sotien välillä oli nähty ”*perusteellista tuhoamistaitoa*”³⁶⁸. Sadismiinkin taipuvaiset venäläiset nauttivat opetuksen mukaan kärsimisestä ja kärsimyksen tuottamisesta. Vastuuntunne ei kuulunut kansallisiin ominaisuuksiin, ja

³⁶¹ Rütger Essén (1890-1972) oli ruotsalainen sanomalehtimies, kirjailija ja filosofian tohtori, joka oleili 1920-30-luvuilla pitkiä aikoja Neuvostoliitossa ja eri Aasian maissa. Essén käsitteli Venäjää ja Neuvostoliittoa useissa artikkeleissa, esseissä ja teoksissa. Essén oli äärioikeistolaisen Sveriges Nationella Förbundin perustaja ja puheenjohtaja. Toisen maailmansodan aikana hän oli Ruotsin näkyvimpiä natsi-Saksan puolestapuhujia.

³⁶² Essén 1941, 10.

³⁶³ Essén 1941, 14.

³⁶⁴ Essén 1941, 89-99. Essénin mukaan vasta lokakuun vallankumouksen ”kansallis-aasianlainen olemus” avasi tarkimpien silmät.

³⁶⁵ Essén 1941, 14.

³⁶⁶ Sormunen 1942, 13-14.

³⁶⁷ Essén 1941, 33.

³⁶⁸ Sormunen 1942, 28.

siksi venäläiset esiteltiin äärimmäisen epäluotettaviksi. Jopa häiriintyneiden luonteenpiirteiden taustalle löydettiin aasialainen perimä, joka oli vakiintunut osaksi slaavilaisia kansoja viimeistään 1200-luvun mongolivalloitusten aikana. Tällöin kansasta pyyhkiytyivät viimeisetkin länsimaiset, viikinkien jättämät vaikutteet.³⁶⁹

Myös bolshevismiin kiinnitettiin idealistisesta näkökulmasta tarkempaa huomiota kuin reaalipoliittisesta. Todellisen rautaisannoksen valistusupseerien käsikirjastossa tarjosi Anton Karlgrenin³⁷⁰ Punainen diktaattori –teos, joka lähes 600 sivun voimalla esitteli venäläisen työväenliikkeen kehittymistä Stalinin hirmuvallaksi. Massiivinen ja pikkutarkka teos päättyi toteamukseen, että Stalin ”ja hänen bolsevisminsä ovat kieltämättä parhaiten kotonaan Aasiassa”³⁷¹. Bolsevismin kerrottiin olevan koko olemukseltaan eurooppalaisen järjestelmän ja ajatusmaailman vastainen aate. Bolsevismi oli sovittamattomassa ristiriidassa länsimaisen kulttuurin perusarvojen ”yksilön ja kansan vastuuntunnon, vapaudenrakkauden, tutkimisenhalun, uhrialttiuden ja yleensä kaikkien viljellyn itsekurin muotojen kanssa”³⁷². Bolsevismin esittelyn yhteydessä sotilaita varoiteltiin myös sivistyneistölle suunnatun kulttuuribolsevismin ja poliittisen kansarintamataktiikan vaaroista. Bolsevismi sopi hyvin aasialaiseen kansanluonteeseen, mutta länsimaisille se tarkoitti ”laajamittaista tyhmentämistyötä”, joka lisäsi muun muassa ”jonninjoutavan ajanvieteluetuttavan tarvetta” ja muutti ihmiset ”kulttuuriroboteiksi”.³⁷³

Idealistisesta näkökulmasta venäläiset esiteltiin siis laumana, joka liikkui enemmänkin vaistoja kuin järjen varassa. Vaikka esimerkiksi Neuvostoliiton ulkopoliittikan kehitystä käytiin läpi varsin yksityiskohtaisesti³⁷⁴, oli sen syvempi analysoiminen perimmältään turhaa. Idealistisestakin näkökulmasta sotilaille muistuteltiin, että Neuvostoliitto ja Venäjä ovat johdonmukaisesti pyrkineet kohti merenrantoja, mutta syyt eivät olleet millään tapaa rationaalisia tai ainakaan reaalipoliittisen laskelmoituja. Opetuksen mukaan Venäjän kansa ei ollut historiansa missään vaiheessa juurtunut tietylle alueelle, vaan vaelteli paimentolaiskansojen tavoin pitkin Aasian ja Euroopan raja-alueiden tasankoja. Jatkosodassakin suomalaisille sotilaille piti kertoa, että ”venäläinen asutus leviää pitkin

³⁶⁹ Ks. esim. Sormunen 1942, 10-17, 105-107; Essén 1941, 7-10, 14-30; Tuura 1942, 9-12.

³⁷⁰ Anton Karlgren (1882–1973) oli tunnettu ruotsalainen journalisti, tutkija ja Venäjän tuntija, joka käsitteli Neuvostoliittoa ja Venäjää eri näkökulmista lukuisissa julkaisuissaan. Karlgren työskenteli muun muassa Dagens Nyheterin päätoimittajana ja Kööpenhaminan yliopiston slaavilaisten maiden historian professorina.

³⁷¹ Karlgren 1942, 593. Karlgren ennusti, että Stalin joutuu etsimään kesken Saksan voittoisaa idänhyökkäystä erillisrauhaa, jossa hän joutuu luovuttamaan Euroopan puoleiset alueet Saksalle ja jatkaa diktatuuriaan Aasiassa.

³⁷² Essén 1941, 237.

³⁷³ Essén 1941, 235-241; Sormunen 1943, 98-107; Karlgren 1942, 5-6.

³⁷⁴ Ks. esim. Essén 1941, 109-227; Karlgren 1942, 185-203, 538-593.

*maankamaraa kuin öljytäplä vedenpinnalla*³⁷⁵. Ainoat johdonmukaisuuteen viittaavat tekijät olivat eläinlauman kaltainen veden äärelle pyrkiminen tai korkeintaan hyökkäyksen suuntaaminen heikointa vastustajaa vastaan. Mitään merkitystä aluelaajennuksilla ei ainakaan pitkällä tähtäimellä ollut. Opetuksen mukaan Venäjä ei milloinkaan ollut pyrkinyt valloittamiensa maiden ”*olosten kehittämiseen, vaan se on ne ryöstänyt orjuuttanut ja painanut omalle tasolle*”³⁷⁶. Loppujen lopuksi laajentumisvietin varassa käytyjen sotien kerrottiin kääntyneen jopa venäläisten haitaksi, sillä ne ovat syöneet voimavaroja, joita olisi voinut käyttää kansan olojen kehittämiseen.³⁷⁷

Parhaiten ero reaalipoliittisen ja idealistisen venäläiskuvan välillä tiivistyy kuvauksiin Pietari Suuresta, joka oli koko isänmaan historian eniten huomiota saanut valtiomies. Reaalipoliittisesta näkökulmasta Pietari Suuri oli jopa ihannoitu valtiomies, joka henkilökohtaisen valtiomiestaitonsa avulla nosti Venäjän alennusentilasta. Ainoan negatiivisen lisäsävyn Pietari-kuvalle antaa se, että hallitsijan realiteettien taju ja sen luoma perintö koitui seuraavina vuosisatoina Suomen ongelmaksi.³⁷⁸ Idealistinen näkökulma näytti Pietarin lähinnä venäläisen eläimellisen kansanluonteen tiivistymänä. Vaikka Pietari myönnettiin aikaansaavaksi mieheksi hän oli venäläisittäin ailahtelevainen ja saattoi ”*itkeä, nauraa, laulaa, tanssia ja eläytyä hetkeen sekä vodkan avulla että ilman sitä, kuitenkin mieluummin ja useimmin vodkan avulla*”³⁷⁹. Pietari oli esimerkiksi bolševikeille heidän esikuvansa ”*suunnattomassa piittaamattomuudessa henkisistä arvoista ja ihmishenkien menetyksistä*”³⁸⁰. Sotapäällikkönä hän oli julma ja pelkurimainen. Valtiomiehenäkin Pietari onnistui luomaan riidan länsimaisen ja venäläisen suuntauksen välille ja ehkäisemään maan taloudellisen vaurastumisen.³⁸¹

Venäläisen kansanluonteen kuvaileminen kirkasti isänmaan historian Suomelle osoittamaa tehtävää. Kun suomalaiset lähes tuhat vuotta sitten valitsivat läntisen kulttuuripiirin ja joutuivat sen etuvartioksi, jäi heidän tehtäväkseen ”*padon rakentaminen raakalaisuutta ja anarkiaa vastaan*”³⁸², sillä ”*Pohjolle Venäjän voitto joka tapauksessa merkitsisi romahdusta*”³⁸³. Venäjän arvoitusta

³⁷⁵ Essén 1941, 21.

³⁷⁶ Sormunen 1943, 105.

³⁷⁷ Essén 1941, 21-30.

³⁷⁸ Yksityiskohtaisia määryksiä..., 34-37; Halsti 1938, 70-91; Waronen 1944, 54-60; Juva 1942b, 163-180; Jaakkola 1940, 135-139.

³⁷⁹ Essén 1941, 35.

³⁸⁰ Sormunen 1943, 13.

³⁸¹ Sormunen 1943, 11-14; Essén 1941, 34-36.

³⁸² Essén 1941, 8.

³⁸³ Essén 1941, 229. ”Suomen kansalle se merkitsisi perikatoa, valtiollista, kansallista ja sivistyksellistä perikatoa.”

suomalaisille sotilaille esitellyt Essén tuli siihen lopputulokseen, että probleemitkin voi ratkaista väkivallalla.³⁸⁴ Isänmaan historia kertoi, että jatkosodassa tämä valta oli Suomen armeijalla.

6.3. ME JA NE

Isänmaan historian mukaan suomalainen kansan luonne oli hioutunut karun luonnon ja rankkojen elinolosuhteiden vaikutuksesta. Loppumattomien erämaiden ja ankaran ilmaston keskellä suomalaisista oli tullut sitkeitä, peräänantamattomia ja karaistuneita. Suomalainen oli itsenäinen, ja maahan juurtunut talonpoikaisvapaus kehitti edelleen kansan kekseliäisyyttä ja omatoimisuutta. Isänmaan historian suuri hahmo, suomalainen talonpoika, oli sankari sekä taistelukentillä että maatöissä.³⁸⁵ Mittaamattomasta taigavyöhykkeestä huolimatta sankat havumetsät eivät tartuttaneet samanlaisia luonteenpiirteitä venäläisiin. Isänmaan historian opetuksen mukaan venäläiset olivat nimenomaan tasangoilla ja aroilla kehittynyt kansa. Aukealla maalla venäläiset kokoontuivat luonnollisesti yhteen muodostaen erilaisia kansoja ja heimoja. Suuressa joukossa venäläinen oli kuin eläin laumassa. Joukon mukana kulkeminen ei kehittänyt minkäänlaista omatoimisuutta, joten luonnonolot muokkasivat venäläisistä passiivisia, apaattisia ja aloitekyvyttömiä. Isänmaan historian mukaan tämä oli näkynyt venäläisissä sotilaissa läpi vuosisatojen. Esimerkiksi Joutselän talvitaistelua käytettiin kuvaavana esimerkkinä venäläisen aroihin tottuneen sotilaslauman etenemisestä suomalaisessa maastossa.³⁸⁶

Vastakohtaisuus ei jäänyt vain yksilötasolle. Myös yhteiskuntajärjestelmien esittely perustui lähes kokonaan vertailuun. Opetuksen mukaan suomalaisen yhteiskunnan perusta oli vapaiden talonpoikien vapaa-ehtoisessa yhteenliittymisessä. Kansa sai valita itse johtajansa ja säätää lait. Yksilöllä oli yhteiskuntaa kohtaan sekä oikeuksia että velvollisuuksia. Heillä oli ennen kaikkea omistusoikeus viljelemäänsä maahan. Ruotsin vallan aikanakin Pohjoismaille ominaista kansanvaltaa kunnioitettiin. Venäjällä taas maaorjat ajautuivat aateliston vallan alle. He eivät omistaneet maata ja elivät käytännössä maanomistajan mielivallan alla. Vaikka suurmaanomistajien omistukset kuuluivat nimellisesti venäläisten hallitsijoiden alle, ei yhteiskunta taannut heille minkäänlaisia oikeuksia. Venäläisen yhteiskuntajärjestelmän osiksi muuttuivat myös Suomen rajojen itäpuolelle joutuneet talonpojat.³⁸⁷ Myös uskonnollisten olot antoivat aihetta vertailuun. Kristinuskoa suomalaisen yhteiskunnan perustana käsitelleessä oppituntiaineistossa kiinnitettiin

³⁸⁴ Essén 1941, 228-234.

³⁸⁵ Suomalaisesta identiteetistä tarkemmin luvussa 5.2.

³⁸⁶ Yksityiskohtaisia määryksiä..., 27-28; Halsti 1938, 33-38; Waronen 1944, 27-32; Juva 1942b, 93-94.

³⁸⁷ Yksityiskohtaisia määryksiä..., 109-115; Halsti 1938, 27-28.

huomiota venäläisen ja suomalaisen kasvatuksen eroihin, sillä ”*vihollinen on kasvatuksessaan luonut ihmisen, jossa pedon luonto on kehitetty kukoistukseensa*”³⁸⁸. Erityistä huomiota kiinnitettiin myös venäläisen avioliittoinstituution rappioon, jota käytettiin tärkeimpänä esimerkkinä Neuvosto-Venäjän siveellisestä rappiosta³⁸⁹.

Myös yhteiskuntajärjestyksen juuret olivat siis kansan luonteessa ja kehitystasossa. Kansalaistiedon opetusohjelman yhteiskuntaopin päätavoitteena oli osoittaa, että yhteiskunta oli muokkautunut vuosisatojen aikana jokaiselle kansalle sopivaksi. Itsenäisille ja vastuuntuntoisille suomalaisille sopi kansanvaltainen järjestelmä, kun taas passiiviset ja apaattiset venäläiset tarvitsivat holhousa. Myös säyseiden venäläisten säännölliset anarkian purkaukset vaativat kaitsijakseen vahvaa hallitsijaa. Venäläiselle taloudelle ominaisen kollektivismin taustalle esiteltiin myös kansan luonteesta periytyvät historialliset syyt. Venäläisille ominainen työtarmon puute ei olisi tehnyt yksityisomistukseen perustuvaa maanviljelystä kannattavaksi. Siksi hedelmälliseksi kuvattua maata oli viljeltävä pakkovallan alla. Muutosta ei tuonut edes lokakuun vallankumous, joka korvasi suurmaanomistajat kommunistisella puolueella.³⁹⁰ Kolhoosijärjestelmän syntymistä Neuvostoliittoon kuvailtiin opetuksessakin tarkasti³⁹¹. Vastakkain olivat myös itämainen takapajuisuus ja länsimainen dynaamisuus. Sotilailta kysyttiin retoriseen sävyyn, että ”*haluatteko te (...), että lapsenne joutuisivat lukemaan puutauluihin leikkaamalla painettua aapista*”³⁹².

Kun yhteiskuntajärjestelmän muotoutuminen oli vuosisatojen kehityksen tulos, esiteltiin yhteiskunnallisten olojen järjestäminen jokaisen kansan sisäiseksi asiaksi. Sotilaille piti korostaa, ”*ettei sen vuoksi ole mitään syytä matkia vieraitten kansojen ratkaisuja, vielä vähemmän ottaa vastaan ulkoapäin tyrkytettyjä neuvoja*”³⁹³. Erityisen pidättyväinen näille neuvoille piti olla, kun neuvojan intressit uhkasivat selvästi Suomen omaa yhteiskuntaa ja itsenäisyyttä. Vielä jatkosodan

³⁸⁸ Kristinusko elämän perustana, Oppituntiaineistoa, Valistustoimintaohjelmistoa n:o 2, 3-5, T10601/30, SARk.

³⁸⁹ Avioliitto kunniaan, Oppituntiaineistoa, Valistustoimintaohjelmistoa n:o 2, 8-10, T10610/30, SARk. Sotilaille kehoitettiin kertomaan muun muassa seuraava kasku: Muuan (venäläinen) mies oli avioeroa ottamassa. Asianomainen virkamies määräsi avioeron ja samalla ¼ palkasta jatkuvasti suoritettavaksi vaimon elättämiseksi. Mies sanoi jo ennen eronneensa ja ¼ on jo kiinnitetty. Määrättiin toinen ¼, mutta mies kertoi eronneensa jo neljä kertaa, niin että palkka menee neljän vaimon elättämiseen. ”Millä sinä aiot tulla toimeen”, huudahti virkamies. ”Aion hakea naisen, joka on ollut jo viisi kertaa naimisissa”, vastasi mies.

³⁹⁰ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 104-112; Essen 1941, 13-20; ”Venäjällä hyvä hallitus on patriarkaalinen, huono hallitus despoottinen.”.

³⁹¹ Karlgren 1942, 518-525.

³⁹² Halsti 1938, 91.

³⁹³ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 104.

jälkeen annetuissa opetusohjeissa korostettiin, että ”*isiltä perityllä vapaalla kansanvaltaisella tavalla voimme parhaiten hoitaa asiamme, ja että mikään muu järjestys ei suomalaisille sovi*”³⁹⁴.

Täysin pysyviksi tiloiksi suomalaista kansanvaltaa ja venäläistä harvainvaltaa ei silti esitelty. Vaikka Ruotsin valtakunnassa kunnioitettiin perinteisesti yksilön vapauksia ja oikeuksia, saatettiin valtaa keskittää kuninkaalle erityisesti sotien aikakausina. Myös aateliston valta lisääntyi sotien aikana. Useimmissa tapauksissa vallan keskittämällä oli opetuksen mukaan kansan suostumus. Kansanvaltaan palattiin poikkeuksetta, kun olot rauhoittuivat. Venäjälläkin osa vallankumouksista oli suunnattu suoraan vallanpitäjiä vastaan. Vaikka tavoitteena oli kansanvallan vakiinnuttaminen Venäjällä, luisui valta nopeasti uudelle eliitille ja synnytti uuden harvainvallan. Kansan luonne määräsi opetuksen mukaan sen, että yhteiskunnallinen järjestelmä palasi itsepintaisesti takaisin kansalle sopivimpaan hallintotapaan.³⁹⁵ Vieraan yhteiskuntajärjestyksen tyrkyttäminen olikin siis pitkällä tähtäimellä turhaa.

6.4. ARMEIJA TARVITSEE VIHOLLISEN

Vihollisen esittelemine sotilaille on sotapropagandan keskeisimpiä tehtäviä, sillä vastapuolen kuvaaminen pitää sisällään vihollisuuksien syyn tai ainakin tukee sodan syiden ymmärtämistä. Suomen ja Neuvostoliiton perivihollisuuden ymmärtäminen ei auennut vain jatkosotaa edeltäneiden vuosikymmenten tapahtumista, vaan vauhtia haettiin maiden vähintään vuosituhantiseksi esitellystä taistelusta. Siksi venäläisyys ja venäläiset eivät jääneet sivurooliin sotilaille esitetyssä historiallisessa näytelmässä. Suomalaisten sankaritarina tarvitsi myös pääkonnan. Viholliskuvan kohteen ominaisuudet ja tämän historia toimivat kuvan luojaan materiaalina. Viholliskuvan luomisen taustalta voidaan löytää ainakin neljä yleistä sisäpoliittista motiivia, jotka pääpiirteissään löytyivät myös jatkosodan armeijan tarvitseman ja isänmaan historian tarjoileman viholliskuvan taustalta.³⁹⁶

Sodan aikana viholliskuvan tärkein tavoite on vihollista vastaan suuntautuvan aggressiivisen politiikan oikeuttaminen. Sota vaati hyväksyttävät syyt ja sodan voittaminen riittävän motivaation, jotta sotilaiden taistelutahto riitti kantamaan armeijan odotettavissa olevien uhraustenkin yli. Vastaus näihin propagandatyön keskeisimpiin ongelmiin haettiin juuri aiemmissa luvuissa esitellyiltä isänmaan historian punaisilta langoilta. Reaalipoliittisesta näkökulmasta vihollisuuden

³⁹⁴ Opetusaineistoa, PM:n tied. os:n kirjelmä 6461/ttus2/29.9.1944, T10601/11, Sark.

³⁹⁵ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 105-112; Essen 1941, 17-20, 31-43.

³⁹⁶ Vrt. Luostarinen 1986, 20-31.

oikeutti vahvemman oikeudella toimiva maailma, jossa ratkaisut koettiin juuri sotatantereilla. Venäjä ja Neuvostoliitto olivat Suomen naapureita ja niiden elinkysymysten toteutuminen vaati Suomen maaperän ottamista omaan käyttöön. Jatkosodankin sotilaiden osa oli taistella hankkeen toteutumista vastaan. Idealistisesta näkökulmasta sodan oikeutti länsimaisen korkeamman kulttuurin puolustaminen alemman aasialaisvenäläisen barbarian uhalta. Suomalaiset seisovivat etuvartiossa alemman sivistyksen, vieraan rodun, jumalattomuuden ja niitä jatkosodassa edustaneen kommunismin tiellä. Hyvän ja pahan kamppailuun liittyi taistelu Itä-Karjalasta, jonka kaikin puolin oikeutettu valtaaminen helpotti taistelua pimeyden voimia vastaan Pohjois-Euroopassa. Edes jommankumman historiallisen logiikan kritiikittä sisäistäneen sotilaan ei tarvinnut uhrata ajatustakaan Neuvostoliiton vastaisen taistelun oikeutukselle.

Toiseksi, vihollisesta piirrettyä kuvaa tarvittiin oman kansallisen identiteetin ohjaamiseen ja vahvistamiseen. Isänmaan historian sankariksi nostama suomalainen talonpoika oli yksinkin vahva ja hallitseva hahmo, mutta sen sädekehä kirkastui entisestään, kun suurta korprien raivaajaa ja taistelukenttien sankaria verrattiin venäläiseen laiskaan, saamattomaan ja tyhmänsorttiseen maaorjaan. Samalla tavalla vertailun avulla kirkastettiin suomalaisen yhteiskuntajärjestelmän vahvoja ja hyviä puolia. Vertailuasetelma suosi luonnollisesti parempaa ja samalla venäläisyyden kärjistetysti esitetyt huonot puolet osoittivat suomalaisuuden hyvät puolet. Viholliskuva toimi siis pelinä, joka näytti suomalaisuuden venäläisyyden peilikuvana, siis viholliseen verrattuna täysin käänteisenä. Jos samanlaisia ominaisuuksia oli, tehtiin niiden välille selkeä ero. Esimerkiksi sekä suomalaisen että venäläiseen kansaluonteeseen liitetty vapaudenkaipuu tarkoitti pohjimmiltaan eri asiaa. Vapaudenrakas suomalainen halusi olla riippumaton ja itsenäinen, kun taas anarkistinen venäläinen kaipasi vapautta toteuttaakseen elämellisiä vaistojaan. Suomalaisen ja venäläisen yksilön ja yhteiskunnan erojen kärjistämisen piti myös lisätä sotilaiden kunnioitusta omaan yhteiskuntajärjestykseen ja motivoida sen puolustamiseen.

Lisäksi vahvan viholliskuvan avulla pyrittiin tiivistämään kansallista yhteenkuuluvaisuuden tunnetta. Suomi tarvitsi yksimielistä kansaa ja armeijaa pystyäkseen puolustamaan maata venäläisten tulevilta hyökkäyksiltä. Venäjä ja Neuvostoliitto olivat uhka ja syntipukki, joka motivoi kansallisen eheytyksen. Kansan sisäiset ristiriidat olivat riski koko kansakunnalle, ja ne sovittava tai ainakin lakaistava maton alle viimeistään tosipaikan tullen. Yksimielisyys oli pienen kansan tärkein voimavara, kun vastassa oli suuri itäinen vihollinen.

Neljäntenä viholliskuvan motivaationa voidaan pitää sisäpoliittisia tavoitteita, jotka 1930-luvulla tarkoittivat lähinnä sosiaalipoliitiikan hoitoon ja varustautumiseen liittyvien toimien perustelua. Jatkosotaa käyneessä Suomessa varustautumista ei tarvinnut erikseen perustella, mutta vielä 1930-luvulla valtion varojen jakautuminen esimerkiksi armeijan tarpeiden ja sosiaalisten ongelmien hoitamisen välillä oli kuuma sisäpoliittinen kysymys. Neuvostoliiton uhka oli kortti, jota käytettiin hanakasti puolustusmäärärahan lisäämisen perusteena.³⁹⁷ Viholliskuvan lisäksi myös isänmaan historian opetusten piti kertoa tärkeysjärjestystä pohtiville poliitikoille, että ensin oli rajat turvattava, sitten vasta leipä levennettävä.

Isänmaan historian piirtämä viholliskuva helpotti välillisesti myös muiden sodan aikaisten propagandaongelmien ratkaisua. Erityisen ongelmallista propagandan tekijöille oli Neuvostoliiton taistelemisen samassa liittoumassa Englannin ja Yhdysvaltojen kanssa. Erityisesti Englannin sodanjulistus Suomelle joulukuussa 1941 oli hankala kysymys, sillä maahan suhtauduttiin suopeasti ja englantilaisia radiolähetyksiä kuunneltiin Suomessa ahkerasti.³⁹⁸ Bolsevismin esitleminen länsimaisen kulttuurin vastavoimana korosti Yhdysvaltain, Iso-Britannian ja Neuvostoliiton yhteistyön pohjan heikkoutta, kun taustalla ei ollut minkäänlaista yhteistä arvomaailmaa. Sotilaille kerrottiin, että Suomeenkin kantautuneet kiistat lännen sotilaallisen avun määrästä Neuvostoliitolle olivat vain vastakkainasettelun jäävuorenhuippu. Todellinen syy oli aatteellinen; ”*peruspohjiltaan bolsevismi on ja sen täytyy olla sovittamattomassa ristiriidassa koko länsieurooppalaiseen maailmaan, kaikkiin tämän sivistyspiirin korkeimpiinkin arvoihin*”³⁹⁹. Suomalaisille tällainen tieto oli luonnollisesti lohduttava. Suomi seiso i eurooppalaisen kulttuurin etuvartiassa, vaikka vihollisen rinnalla taisteli täälläkin länsimaisen sivistyksen kärkimaiksi tunnustettuja valtioita. Reaalipoliittisesta näkökulmasta liittoutuneiden epäpyhää yhteistyötä ei tarvinnut sen kummemmin perustella. Valtiot ja kansat olivat kautta historian tehneet liittoja valtion sen hetkisten etujen kannalta sopivien kumppaneiden kanssa. Aatteet eivät vaakakupissa painaneet.

Neuvostoliiton turvallisuuspoliittista näkökulmaa Suomessa isänmaan historia kieltäytyi tunnistamasta. Karjalan kannasta ei missään vaiheessa kuvata Pietarin ja Leningradin turvallisuusvyöhykkeenä. Jos Suomen Ruotsin vallan aikaa ei oteta lukuun, ei isänmaan historia tuntenut tilannetta, jossa jokin muu valtio yrittäisi Venäjän kimppuun Suomen maaperän kautta. Esimerkiksi Suomessa keväällä 1918 olleen saksalaisen avustusretkikunnan motiiveja ei esitelty

³⁹⁷ Soikkanen 1984, 74-77, 149-163, 311-312; Suomen puolustuslaitos 1918-1939, 424-428, 451-459.

³⁹⁸ Jutikkala 1997, 58-75; Luostarinen 1986, 289-290.

³⁹⁹ Karlgren 1942, 5. Laina on Karlgrenin teoksen suomentajan esipuheesta, jonka on kirjoittanut J.W.Tuura.

ensimmäisen maailmansodan taustaa vasten, vaikka reaalipoliittisimmin historiaa tulkinneet teokset korostivat saksalaisten olleen maassa omia etujaan ajamassa.⁴⁰⁰ Kansalaistiedon opetusohjelman maantiedon opetuksessa mainitaan mahdollisuus, jossa joku toinen suurvalta voisi Suomen maaperältä yrittää saartaa Neuvostoliiton laivaston Suomenlahdelle ja vallata Pietarin⁴⁰¹. Wolf H. Halstin Suomen puolustaminen –teoksessa esimerkiksi Saksan mahdollisuuksia Suomen valtaamiseen vähäteltiin. Saksan tai Englannin mahdollisen maihinnousun onnistumista Halsti ei pitänyt hyvänä. Näiden ainoa mahdollisuus oli Halstin laskelmien mukaan demilitarisoidun Ahvenanmaan valloittaminen tukikohdaksi hyökkäykselle.⁴⁰²

Vasta viimeisenä sotavuonna viholliskuvan räikeimpiä sävyjä piti pyyhkiä piiloon. Helmikuussa 1944 annetuissa uusissa valistusohjeissa lietsottiin vielä isäntämieltä, talvisodan henkeä ja historian opetuksia, mutta ulkovaltoihin, myös Neuvostoliittoon, piti suhtautua varovaisesti. Vaikka jatkosota piti edelleenkin esitellä osana historiallista taistelua idän uhkaa vastaan, pyydettiin valistusupseereilta jo selvää varovaisuutta sanankäänteissään. Esimerkiksi heimokansoja sai esitellä ainoastaan historian ja kulttuurin näkökulmasta, poliittiset kysymykset piti kiertää. Myös venäläisiä sotilaita kiellettiin halveksimasta. Ohjeiden mukaan vastustajan aliarvioiminen himmensi omien sotilaiden taistelun arvoa ja herätti katteettomia toiveita Neuvostoliiton sotilaallisten voimien kulumisesta.⁴⁰³

6.5. KOSKA VIHAN HIILLOS ROIHAHTI?

Venäläiset ja venäläisyys olivat eurooppalaisessa kulttuurissa arvoitus, jolle haettiin ratkaisua 1500-luvulta lähtien. Kun tietämys maailmasta ja sen meren takaisista aiemmin tuntemattomista kansoista lisääntyi, heräsi kiinnostus myös Venäjän sijoittumisesta sivistyneen ja uuden, alkeellisena koetun maailman välillä. Venäjään kiinnitettyä huomiota lisäsi eurooppalaisille aiemmin vieraan Moskovan aktivoituminen 1400-luvun lopussa. Venäjän laajenemisen pelko olikin osittain taustalla, kun venäläisyyteen alettiin jo 1500–1600-luvuilla liittää sellaisia ominaisuuksia kuin elämellisyys, petollisuus, siveettömyys, oppimattomuus, luomiskyvyttömyys ja epäluotettavuus. Positiivisiakin sävyjä löytyi, sillä Venäjän hallinnollisia perinteitä arvostettiin ja valtavaa sotilaallista ja

⁴⁰⁰ Halsti 1938, 167-168, 184-186; Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 60-62; Waronen 1944, 91-92; Juva 1942b, 314-315.

⁴⁰¹ Yksityiskohtaisia määräyksiä..., 97-98.

⁴⁰² Halsti 1939, 155-157. Halsti vaatikin teoksessaan Ahvenanmaan pikaista linnoittamista ja miehittämistä, jottei sitä voisi käyttää iskuissa Suomea vastaan.

⁴⁰³ Puolustusvoimissa tehtävän valistustyön päämäärät ja työmuodot, PM:n tied. os:n kirjelmä n:o 949/ttus/9.2.1944 ja liite, 1-6, T10601/20, SArk.

taloudellista potentiaalia kunnioitettiin. Venäläisiä sotilaita pidettiin kestävinä ja urheina. Kausittaiset venäläisvastaisuudet aallot liittyivät suurvaltapolitiikan käännteisiin.⁴⁰⁴

Euroopassa venäläisvihan lietsominen tuli poliittisesti tarkoituksenmukaiseksi vasta 1800-luvun loppupuolella Saksassa, joka oli yhdistymässä Preussin johdolla. Venäläisvihalla perusteltiin hajanaisen Saksan nousua Euroopan johtavaksi valtioksi ja venäläisyyden tulpaksi Euroopassa. Todistusvoimaisimpana esimerkkinä Venäjän ekspansiopyrkimyksistä käytettiin erityisesti Pietari Suuren hallitsijakautta, joka esiteltiin systemaattisena pyrkimyksenä kohta merta. Ajatus Pietari Suuren testamentista kertoi läntisessä Euroopassa, että Venäjä pyrkii koko maanosan herraksi.⁴⁰⁵ Lähtökohdat eivät olleet pelkästään puolustukselliset, sillä idässä nähtiin myös alueita, jotka voisivat toimia nousevan suurvallan aluereservinä eli elintilana. Tämän Saksassa 1800-luvun lopulla syntyneen uusnationalistisen ajatusmaailman henkisiä lapsia olivat valtioiden kehitystä ja toimintaa voiman ja kroonisen kansojen välisen taistelun näkökulmasta kuvanneet organistiset teorit ja darwinilaisen ajattelun liittäminen kansainväliseen politiikkaan⁴⁰⁶. Saksassa samaan kehitykseen liittyi vielä rotuteorioiden suosion kasvu.⁴⁰⁷ Suomen kannalta merkittävää oli se, että Saksa suuntasi venäläisvastaista propagandaa erityisesti Ruotsiin toivoen tästä liittolaista Venäjää vastaan. Ruotsissa Venäjän pelko oli kasvanut 1850-luvulta lähtien. Teorit, joiden mukaan Venäjä pyrki järjestelmällisesti kohti Atlantin rannikkoa löysivät helposti kaikupohjaa. Venäjän pelko vaikutti myös 1800-1900-lukujen vaihteen tieteelliseen ilmapiiriin Ruotsissa. Esimerkiksi aiemmin mainitun Rudolf Kjellénin geopolitiikkaan Venäjän uhalla oli suora vaikutus.⁴⁰⁸ Saman ajatusmaailman lapsia olivat myös isänmaan historian viholliskuvaa germanistisessa hengessä terästäneet ruotsalaistutkijat Rütger Essén ja Anton Karlgren.

Suomalaisen venäläisvihan luonteesta ja kehittymisestä on käyty ajoittain kiivastakin keskustelua. Debaatin aloitti Matti Klinge, joka vuonna 1972 ensi kertaa ilmestyneessä esseessään Ryssäviha esitti, että suomalainen venäläisviha syntyi vasta vuosina 1917-1918, eikä viha kohdistunut venäläisiin kansallisuutena, vaan kommunismiin ideologiana. Sitä ennen suomalaisten käsitys venäläisistä oli jopa myönteinen. Tiukimman vastarinnan aiheutti se, että Klinge vähätteli kriitikkojen sortokausiksi nimittämien vuosien ja vuosisataisten sotien ja miehityskausien

⁴⁰⁴ Luostarinen 1986, 53-73; Immonen 1987, 37-43; Karemaa 1998, 11-13; Wunsch 2004, 49-52.

⁴⁰⁵ Pietari Suuren testamentti ei vain käsitteellistänyt Venäjän laajenemishalua, vaan Euroopassa liikkui useita väärennöksiä konkreettisesta testamentista, jossa Pietari esitteli seuraajilleen laajenemissuunnitelmansa.

⁴⁰⁶ Organististen valtioteorioiden ja kansainvälisen politiikan darwinistisista sovelluksista jatkosodan aikaisen isänmaan historian taustalla kerrotaan enemmän luvussa 3.5.

⁴⁰⁷ Luostarinen 1986, 77-83; Kemiläinen 1993, 121-122, 136-157; Immonen 1987, 40-41.

⁴⁰⁸ Luostarinen 1986, 82-88; Klinge 1972, 29-45; Immonen 1987, 45-46.

vaikutusta laajamittaisen ryssävihan syntyyn, ja korosti autonomiakauden positiivista venäläiskuvaa. Klingen mukaan Venäjä ja erityisesti Pietari olivat suomalaisille taloudellinen ja kulttuurillinen virikekeskus. Sivistyneistölle Venäjä tarjosi mahdollisuuksia virkauralla. Edes helmikuun manifesti ja venäläistämiskaudet eivät synnyttäneet Suomessa venäläisvihaa, vaan tyytymättömyys suuntautui byrokraatiaan, ei kansaan tai edes tsaariin.⁴⁰⁹ Klingen pääväite laajamittaisen venäläisvihan myöhäisestä synnystä sai vähitellen nuoremmankin tutkijapolven hyväksynnän, vaikka esimerkiksi Outi Karemaan mukaan Klinge ylikorostaa kommunismin vastaisuutta, sillä 1920-luvun alun venäläisviha kohdistui koko kansallisuuteen, ei vain bolshevikkeihin⁴¹⁰.

Suomeen germanistinen venäläisviha kulki lähinnä kahta kautta. Suomenruotsalaiset omaksuivat suoraan Ruotsista venäläiseen barbariaan liittyneet stereotypiat, käsitykset Suomesta läntisen kulttuurin etuvartiona ja ajatukset rodullisesta ylemmydestä. Suomenkielisiin ajatukset tarttuivat vielä 1900-luvun alkuvuosina hitaasti, vaikka Turo Mannisen mukaan teoriat, joissa Venäjä pyrkii jossain vaiheessa valloittamaan koko Skandinavian saadakseen satamia Atlantin rannoilta, olivat tuttuja ainakin porvarillisia lehtiä lukeneille suomalaisille jo 1910-luvulla.⁴¹¹ Toinen reitti Suomeen kulki aktivistien ja jääkärien kautta, joiden välityksellä Suomeen kulkeutui ensimmäisen maailmansodan aikaista saksalaista sotapropagandaa.⁴¹²

Matti Klingen ja Heikki Luostarisen mukaan vasta vuosien 1917–1918 tapahtumat liittivät suomalaisten venäläisvastaisen potentiaalın germanistiseen aatepohjaan. Valkoisessa propagandassa kevään 1918 tapahtumat olivat vapaussota venäläisiä vastaan. Erityisesti punaisten venäläisiltä saamaan sotilaalliseen apuun kiinnitettiin sodan aikana suurta huomiota. Jo marraskuun lakkomellakoiden aikana punaisten ja hulinoivien venäläisten sotajoukkojen yhteyksiin oli kiinnitetty paheksuvasti huomiota. Venäläisten syyllisyyden korostamisella pudisteltiin suurin taakka tavallisen työväestön harteilta ja sivuutettiin sodan takana olleet yhteiskunnalliset ongelmat korostamalla agitaation vaikutusta.⁴¹³ Valkoista propagandaa tutkineen Turo Mannisen mukaan

⁴⁰⁹ Klinge 1972, 57-112. Ks. myös Luostarinen 1986, 91-105.

⁴¹⁰ Karemaa 1998, 148-200.

⁴¹¹ Manninen T. 1980, 13-14.

⁴¹² Luostarinen 1986, 105-113; Manninen T. 1980, 17-19. Saksalaisen sotapropagandan maamerkki Suomessa oli Herman Gummeruksen teos *Ryssland sådant det är* (1916). Saksasta käännetty teos siirsi ruotsinkielelle saksalaisen venäläisvihan koko arsenaalin.

⁴¹³ Luostarinen 1986, 138-148.

venäläisviha alkoi ensimmäistä kertaa kohdistumaan kansaan, kulttuuriin ja samalla bolševikkeihin vallanpitäjinä⁴¹⁴.

Sisällissodan jälkeisessä Suomessa venäläisvastaisuudesta tuli isänmaallisuuden mitalin kääntöpuoli. Erityisesti Akateemisessa Karja-Seurassa opetettiin 1920-luvun alussa, ettei isänmaan rakkautta voinut olla ilman palavaa ryssävihaa⁴¹⁵. Vihatuiksi tulivat sekä venäläiset kansana että kommunismi aatesuuntana ja sivutuotteena muun muassa Suomen armeijan tsaarin armeijassa koulutuksen saaneet upseerit. Organisoidulla propagandalla AKS yritti saada erityisesti upseerit, opettajat ja lehtimiehet mukaan vihan rintamaan. Vihan lietsonnan sisäpoliittinen tavoite oli kansan eheyttäminen ryssävihan hengessä. Ulkopoliittisesti tavoitteena oli luoda voimakas kansallinen kokonaisuus, joka pystyisi puolustamaan maata sodissa Neuvosto-Venäjästä vastaan ja onnistuisi lopulta liittämään myös Itä-Karjalan itseensä.⁴¹⁶ Venäläisvastaista ilmapiiriä pitivät julkisuudessa myös suomalaisten vapaaehtoisjoukkojen Itä-Karjalan retket, joissa suomalaiset lähtivät miekantappipäiväkäsken hengessä vapauttamaan veljeskansoja Mannerheimin käsitteiden mukaan Lenin roistojen ja huligaanien vallasta. Vaikka avustusretkikuntia kannatti vain osa kansasta, vaikutti niiden perintö selvästi sotien väliseen kulttuuriin ja ilmapiiriin. Epäonnisilta retkiltä palanneiden vapaaehtoisten kirjoittamat muistelmat ja kertomukset synnyttivät laajan ja luetun heimosotakirjallisuuden, joissa venäläiset ja bolševikit esiintyivät luonnollisesti hyvin kielteisessä valossa. Samalle pohjalle syntyi myös 1920-30-lukujen suosittu poikien seikkailukirjallisuus, joka haki aiheensa muun muassa heimosodista ja historiallisista rajakahakoista. Kirjoissa venäläiset joutuivat poikkeuksetta roiston tai koomisen sivuosanesittäjän rooliin.⁴¹⁷

Historian voimavarojen käyttöönotto oli AKS:lle välttämätöntä, jotta ryssävihan ikiaikaisuus pystyttäisiin osoittamaan. AKS:n ja sen 1920-luvun alun sisäpiirin Vihan veljien joukossa suunniteltiin jopa suomalaisen historiankirjoituksen täydellistä uudistamista.⁴¹⁸ Vaikka suomalaisen ryssävihahistorian kokoavaa suurteosta ei AKS:ssa aikaan saatu, teki seura paljon työtä Venäjän uhan kiinnittämisessä Isänmaan historiaan. Ryssävihan ikiaikaisuus haluttiin osoittaa esimerkiksi järjestämällä venäläisiä koskevien kaskujen, sananparsien ja kansanviisauksien keruukampanjoita ja kilpailuja. Niiden tarkoituksena oli osoittaa, että venäläisiin kohdistunut viha oli tarttunut jo

⁴¹⁴ Manninen T., 1980, 189-191.

⁴¹⁵ ks. esim. Pro Carelia, 22-23. ”Suomen heimolla on yksi suuri vihollinen: ryssälainen itä, joka jättimäiseen syleilyynsä pyrkii tukahduttamaan sadat pienet kansat, ja joka on myös onnistunut tekemään usealle Suomen suvun jäsenelle.”

⁴¹⁶ Karemaa 1998, 148-168; Eskelinen 2004, 81-93; Klinge 1972, 57-112; Luostarinen 1986, 155-166.

⁴¹⁷ Immonen 1987, 312-350; Luostarinen 1986, 150-152.

⁴¹⁸ Klinge 1972, 69-70.

sukupolvien kuluessa. Vaikka avoin ja aktiivinen ryssävihan lietsonta jäi Akateemisessa Karjala-Seurassakin taka-alalle jo 1920-luvun puolivälissä, tarttui kielteinen Neuvostoliitto-kuva suomalaiseen kulttuuriin, josta se heijastui muun muassa tieteisiin ja politiikkaan. Kokoomus ja Maalaisliitto kavahtivat Neuvostoliittoa kansallisista ja aatteellisista syistä. Edistyspuolue oli näitä hieman maltillisempi. Sosiaalidemokraatit kritisoivat neuvostovenäläistä yhteiskuntaa tehdäkseen selvän poliittisen pesäeron kommunisteihin.⁴¹⁹ Kielteisen venäläiskuvan on havaittu tarttuneen erityisen pitävästi keskeisiin ammattikuntiin, kuten opettajiin, papistoon ja upseereihin. Samat jatkosodan valistuksenkin kannalta keskeiset ammattikunnat olivat parhaiten edustettuna myös AKS:n toiminnassa.⁴²⁰

Varsinkin 1930-luvun loppupuolella nopeasti edennyt maailmanpolitiikka piti huolta siitä, että Neuvostoliittoa katsottiin ajankohtaisemmasta näkökulmasta. Kollektiivisen turvallisuuden haaveiden romahtamisen aiheuttaneesta ulkopoliittisesta haaksirikosta nopeasti toipuneesta Neuvostoliitosta tuli haluttu liittolainen ja tärkeä nappula maailmanpolitiikan pelilaudalla. Suomalainen lehdistö seurasi peliä tarkasti. Pienten kansojen muuttuminen suurten pelinappulaksi kuvasi myös Suomen kohtaloa. Myös Neuvostoliiton sisäisiä tapahtumia, kuten Itä-Karjalan väestönsiirtoja ja puhdistuksia seurattiin tarkasti.⁴²¹ Kun maailma näytti ajautuvan kohti sotaa, pelättiin myös Suomen ja Neuvostoliiton konfliktia. Pelon lisääntyminen nosti esimerkiksi suomalaisessa lehdistössä uhkaa korostaneen kielteisen Neuvostoliitto-kuvan etualalle. Jo talvisotaa edeltäneinä kuukausina Neuvostoliiton teot kertoivat muun muassa maan ikaikaisesta venäläisestä barbariasta ja kieroutuneesta kansanluonteesta.⁴²² Neuvostoliitto-kuvaan rakennettiin jälleen vuosisataisen kokemuksen pohjalta.

Talvisodan aikaisen lehdistön Neuvostoliittoa koskevien pääkirjoitusten teemoja laskeneen Sinikka Wunsch mukaan ikaikainen perivihollisuus oli vahvimmin esillä juuri sodan alussa, kun kansalle perusteltiin sodan käyntiä ja kiinnitettiin sota historiaan. Eniten perivihollisuutta pitivät esillä oikeistolehdet *Ajan Suunta* ja *Uusi Suomi*, jotka olivat taustoittaneet uutisointiaan Suomen ja Venäjän sotahistorialla jo talvisotaa edeltäneinä vuosina. Vähiten perivihollisuutta esittelivät Suomen *Sosiaalidemokraatti* ja *Hufvudsstadsbladet*.⁴²³ Aiemmat sotien suomalaiset

⁴¹⁹ Wunsch 2004, 56-64; Immonen 1987, 425-428. Immonen jakoi oikeiston isänmaallisuuden ja ryssävihan ehdotonta yhteyttä korostaneisiin, turvallisuusajatteluun suuntautuneisiin ja turhia ylilyöntejä varoneisiin.

⁴²⁰ Luostarinen 1986, 161-162; Salminen 1976, 51-56.

⁴²¹ Wunsch 2004, 65-182.

⁴²² Wunsch 2004, 351-355.

⁴²³ Wunsch 2004, 213-223, 307-310. Esimerkiksi Uudessa Suomessa perivihollisuutta käsittelevien pääkirjoitusten määrä putosi joulukuusta helmikuuhun kolmanneksesta kuudennekseen.

sankarikertomukset ja vainolaistarinatkin herätettiin jälleen henkiin ja valjastettiin sotaa käyvän kansakunnan voimavaraksi.

Kielteinen venäläiskuva siirtyi siis luontevasti ja montaa reittiä pitkin jatkosodan isänmaan historian käyttöön. Vaikka aktiivinen venäläisvihan lietsonta oli Suomessa vasta parin vuosikymmenen ikäistä, löytyi venäläisiä stereotypisoivaa aineistoa Euroopasta useiden vuosisatojen ajalta. Preussilaisten tarpeisiin 1800-luvun puolivälissä syntyneestä käsitteistöstä jatkosotaa käyvälle Suomelle kelpasivat vielä ajatukset muun muassa Skandinaviaa hamuavasta ja Atlantille pyrkivästä Venäjältä sekä raskaasta vastuusta läntisen kulttuurin etuvartiona. Vaikka raskaimman idealistisen venäläisvastaisuuden latauksen valistusupseerien käsikirjastoon toivat juuri ruotsalaisen germanismin edustajat Essén ja Karlgren, ylitettiin rasistisen kansallisuusvihan rima helposti myös muun muassa supisuomalaisessa piispa Eino Sormusen teoksessa ja luonnollisesti AKS:n Pro Carelia 20-vuotisjuhla-julkaisussa.

Isänmaan historian venäläisille suoma suuri rooli tarvitsi myös historioitsijoiden panosta. Tähän haasteeseen 1920-30-lukujen historiantutkimuksen oli helppo vastata. Kansallisten juurien etsimisessä ja sotahistoriassa törmättiin väistämättä juuri venäläisiin. Päiviö Tommilan mukaan kielteinen asenne Venäjää, venäläisiä ja venäläisyyttä kohtaan oli yhteistä suomalaiselle historioitsijakunnalle jopa kielirajan yli. Itsenäisyyden toteuttajana pidetyn valkoisen Suomen arvoja korostaneen päälinjan mukaan venäläisyys edusti Suomelle vain pahaa, ja oli aiheuttanut esimerkiksi vuoden 1918 sisällissodan.⁴²⁴ Jatkosodassa historioitsijoiden panos käytettiin hyväksi. Tunnetut ja arvostetut tutkijat, kuten Jalmari Jaakkola ja Einar W. Juva, todistivat töillään Suomen ja Venäjän pitkää rinnakkaisesta historiasta, eikä kummankaan tavoitteena ollut vastakkainasettelun neutraali esittely. Teoksensa valistusupseerien käsikirjastoon saaneet eivät olleet ainoita. Esimerkiksi vuonna 1942 valistusupseereille jaetussa esitelmäaineistossa käskettiin muistuttaa sotilaille Väinö Voionmaan vuonna 1919 kirjoittamista ajatuksesta, että ”*koko Euroopasta, koko maailmasta tuskin voidaan löytää kahden naapurin välillä syvempään kaivettua juopaa, kuin se joka erottaa Suomen Venäjältä*”⁴²⁵.

⁴²⁴ Tommila 1989, 177-178.

⁴²⁵ Perivihollisuus, Esitelmäaineistoa, Valistusupseerin ohjelmisto n:o 1/42, T10601/31, SARk.,

7. LOPPULUKU - ”Paras ase hajottavia voimia vastaan”

Jatkosodan aikaisessa valistustyössä isänmaan historia oli ajatuksellinen selkäranka, henkinen sydän ja loputon valaisevien esimerkkien antaja. Historia opetti ja sen voimaa ihannoitiin. Oikeaoppinen ja johdonmukainen historianopetus oli ”*isänmaallisen rintamaupseerin ehkä paras ase hänen taistelussaan nykyajan hajottavia voimia vastaan*”⁴²⁶.

Isänmaan historian tavoitteena oli kiinnittää Suomen kansan vaiheet ja ilmiöt historian punaisille langoille. Isänmaan historiassa menneisyys, nykyisyys ja tulevaisuus muodostivat erottamattoman kokonaisuuden. Historian punaiset langat eivät katkenneet nykyhetkeen, jotta niiden opetukset olisivat käytettävissä myös jatkosodassa. Tärkeää oli, että jokaiselle ilmiölle pystyttiin esittelemään vastaavankaltaisia esimerkkejä menneiltä vuosisadoilta. Nämä esimerkit todistivat historian johdonmukaisuudesta, ja vahvistivat punaisia lankoja. Näin isänmaan historia muodosti mielekkään kokonaisuuden. Turhat vuosiluvut, henkilönnimet ja muut yksityiskohdat olivat pannassa. Sirpalemaisista luentoista ei sallittu, vaan kaikki opetus oli kiinnitettävä jollain tavalla osaksi kokonaisuutta.

Koko valistustyön lähtökohdan kannalta tärkein historiallinen ilmiö, joka punaisille langoille täytyi asettaa, oli luonnollisesti käynnissä ollut jatkosota. Reaalipoliittisesta näkökulmasta jatkosota oli uusi luku suuressa kertomuksessa, jossa suomalaiset joutuivat puolustamaan maataan venäläisten pyrkimykseltä päästä hyville satamapaikoille meren äärelle. Ikuiset elinkysymykset aiheuttivat Suomelle ikuisen taistelun. Armeijan taistelutahtoa lietsottiin kertomalla, että tappio veisi itsenäisyyden eli mahdollisuuden puolustaa itse omia etujaan tulevaisuudessa. Idealistisesta näkökulmasta jatkosodan sotilaiden harteille lisättiin vastuu länsimaisen kulttuurin puolustamisesta idän barbariaa vastaan. Läntisen kulttuurin etuvartiosta seisominen oli Suomen kansan maailmanhistoriallinen tehtävä. Näin isänmaan historian punaiset langat ratkaisivat jatkosodan aikaisen sotapropagandan suurimman ongelman. Jatkosota oli osoitettu väistämättömäksi, ennalta määräytyksi ja loogiseksi osaksi isänmaan historiaa. Sodan käymiselle ei ollut vaihtoehtoja, eikä sen keskeyttämisestä erillisrauhallakaan kannattanut spekuloida.

Historian opetukset muotoutuivat sotilaiden käyttöön poikkeuksellisen kitkattomaksi. Isänmaan historian historiassa sisällissodan päättymisestä jatkosodan päättymiseen oli kaksi merkittävää

⁴²⁶ Hagman 1934, 597.

kulminaatiopistettä. Ensimmäinen saavutettiin 1930-luvun lopussa, kun valistustyölle asetettiin selkeät tavoitteet. Vielä 1930-luvun alkupuolelle saakka pääasiassa papiston työnä olleen kansalaistiedon opetuksen tavoitteet olivat valistajillekin epäselvät. Papisto korosti ammattikuntansa lähtökohdista kristillissiveellistä moraalia. Puutteellisen peruskoulutuksen saaneita varusmiehiä haluttiin sivistää, ja julkisuudessakin siveettömyydestä ja juopottelusta syytettyä upseeristoa puhdistaa epäsideellisyksistä. Papiston opettamassa isänmaan historiassa nousivat esille erityisesti suomalaisten sotajoukkojen sankarillisuutta korostaneet tuokiokuvat menneiltä vuosisadoilta. Suomen kohtaloita ja koko historiaa ohjasi jumalan käsi eli kaitseminen. Vuoden 1939 kansalaistiedon opetusohjelmassa isänmaan historia oli selvä pääaine, jonka ainoa tavoite oli sotilaiden taistelutahdon pönkittäminen. Valistustyön kehittämisen vuosikymmenen lopulla vastanneen Wolf H. Halstin teokset piirsivät sotilaiden eteen johdonmukaisen reaalipoliittisen maailmankuvan, jossa kansat taistelivat keskenään, ja vahvat alistivat heikot. Isänmaan historian avulla sotilaille perusteltiin, että 1930-luvun lopun levottomassa maailmassa Suomen piti vaalia itsenäisyyttään ja varustautua väistämättömiin sotiin. Reaalipoliitikasta tuli isänmaan historian ensimmäinen punainen lanka.

Talvisodassa ja jatkosodan alkukuukausina historialliset teemat olivat esillä, mutta laajamittaiselle opetustoiminnalle ei intensiivisessä talvisodassa tai jatkosodan hyökkäysvaiheessa löytynyt aikaa tai nähty tarvetta. Valistusohjeita ei ollut ehditty päivittää sota-ajan olosuhteita varten. Isänmaan historian valjastamisen toinen kulminaatiopiste koettiin vuosien 1941 ja 1942 vaihteessa. Hyökkäyssodan yllättävä pitkittyminen ja selkeiden päämäärien puute laski mielialoja ja lisäsi kuriongelmia kenttäarmeijassa. Vastauksia haettiin jälleen isänmaan historian opetuksista. Uudet valistusohjeet perustelivat jatkosodan väistämättömyyden reaalipoliittisilla argumenteilla. Pelkällä reaalipoliittisella alueellisella päämäärillä ei kuitenkaan selvitetty, sillä esimerkiksi Halstin reaalipoliittinen tulkinta tuomitsi periaatteessa hyökkäyssodan. Vaikka Suomi pyrki virallisesti sanoutumaan irti syksyn 1941 Suur-Suomi-innostuksesta, säilyi Itä-Karjalan kysymys tärkeänä teemana loppusodan valistustunneilla. Esimerkiksi vuosina 1942 ja 1943 jaetun valistusupseerien käsikirjaston teoksissa suomensukuisten kansojen historia, kulttuuri ja maantieto oli keskeisesti esillä. Rajan itäpuolella asuvat kansat kiinnitettiin isänmaan historiaan, jonka tehtävänä oli kertoa, että Suomella on Itä-Karjalaan juridinen ja moraalinen oikeutus. Todisteluketju Suomen oikeutuksesta Itä-Karjalaan muokkasi Isänmaan historiasta kertomuksen, jossa Suomi oli vuosisatojen aikana puolustanut länsimaista sivistystä idän uhkaa vastaan. Itä-Karjala oli kulttuurisesti ja taloudellisesti osa Suomea, ja sen liittäminen takaisin osaksi länttä teki Suomesta entistä vahvemman länsimaisen kulttuurin etuvartion. Metsäinen Itä-Karjala oli siis taloudellinen

voimavara, ja loi syvyyttä puolustukselle. Idealistisiin argumentteihin perustuva kertomus oli isänmaan historian toinen punainen lanka.

Tiukasta johdonmukaisuuden ja yhdenmukaisen logiikan vaatimuksesta huolimatta jatkosodan aikainen isänmaan historia rakentui siis kahdesta punaisesta langasta, jotka olivat ristiriidassa toistensa kanssa aivan keskeisissä kohdissa. Idealistinen tulkinta historiasta piti kunniaa arvoja, jotka olivat reaalipoliittisesta näkökulmasta kokonaisuuden kannalta yhdenmukaisia. Historian tulkintojen ratkaisevista eroista huolimatta realismi ja idealismi toimivat isänmaan historiassa yhteen yllättävän kitkattomasti. Yhteistä kummallekin punaiselle langalle oli Suomen ikuinen taistelu idän uhkaa vastaan. Vastakkainasettelu loi pohjan koko isänmaan historialle, oli sen syynä sitten elinkysymykset tai idän ja lännen absoluuttinen vastakohtaisuus. Vaikka esimerkiksi idealistisesti tulkittu historiassa käytiin sotia aatteiden ja arvomaailmojen välillä, lopputuloksen määräsivät raakat realiteetit eli sotilaallinen voima ja vahvimman oikeus. Kaitselmukseen ei enää jatkosodassa luotettu. Toisaalta myös reaalipoliittiseen tulkintaan liittyi joitakin idealistisia piirteitä. Esimerkiksi pelkkä reaalipolitiikan perusteiden ymmärtäminen 1800-luvun loppupuolella johti kansallisen itsetunnon kasvuun ja suomalaisten menestykseen myös kulttuurissa ja talouselämässä. Vaikka punaisten lankojen taustalla olleet historian logiikat olivat erilaiset, rakentui isänmaan historia samanlaisen tapahtumahistorian ympärille. Sekä reaalipoliittinen taistelu elinkysymyksistä että idealistinen kulttuuripiirin kamppailu korosti sotia historian käännekohtina.

Yksittäisillä historian tapahtumilla ja henkilöillä ei sotilaiden päätä pitänyt vaivata, sillä tärkeintä oli opetuksen henki ja oikeat johtopäätökset. Solmukohtia oli tuki punaisilla langoillakin. Kokonaisuuden kannalta tärkein aikakausi oli niin sanottu ristiretkien aika. Suomen 1000-1200-lukujen historian piti opettaa sotilaille reaalipoliittisen maailman raadolliset lainalaisuudet. Idealistisestakin näkökulmasta Suomi vakiintui idän lännen riitamaaksi ja läntisen kulttuuripiirin etuvartioksi. Vielä jatkosodassakin yritettiin saada hajaantuneet suomalaiset heimot saman valtion sisään. Jos sotilas sisäisti edes toisen näistä logiikoista, ymmärsi hän myös jatkosodan perimmäiset syyt. Toinen tärkeä isänmaan historian keskeisimpien opetusten kannalta tärkeä aika oli Pietari Suuren kausi Venäjän johdossa. Nuori tsaari vahvisti pyrkimystä merelle, ja osoitti maan tuleville johtajille uuden tavoitteen eli Atlantin rannikon valtaamisen Skandinaviasta. Samalla Suomen geopoliittinen haaste tiukkeni, kun Pietari perustettiin Venäjän pääkaupungiksi. Kolmas todistusvoimainen aikakausi oli Suomen itsenäistymistä edeltäneet ja seuranneet vuosikymmenet. Suomen itsenäistymisprosessi esiteltiin vähittäisenä reaalipolitiikan perusasioiden ymmärtämisenä, joka johti lopulta aktiiviseen itsenäisyyden ajamiseen. Kun kauan haikailtu itsenäisyys oli

saavutettu, ylsi Suomi huikeisiin saavutuksiin talouden, kulttuurin ja urheilun kilpakentillä. Itsenäisyyden siunauksellisuus kansakunnalle oli osoitettu. Kommunistien aktiivisuus taas todisti, että Suomen piti edelleenkin varustautua pahimman varalle.

Jos sotilaiden piti muistaa isänmaan historiasta yksittäisiä henkilöitä, heitä oli kaksi. Pietari Suuri oli koko isänmaan historian tarkimmin esitelty johtaja. Reaalipoliittisesta näkökulmasta hän oli esimeikki rationaalisesti ajattelevasta ja realiteetituntevasta johtajasta, jonka aivoitukset vaikuttivat suoraan Suomen kohtaloihin. Idealistisesta näkökulmasta hän oli venäläisten eläimellisten luonteenpiirteiden tiivistymä. Toinen suuri hahmo oli suomalaisia Joutselän talvitaistelussa johtanut Juho Maununpoika, johon tiivistyi kuva sitkeästä, pelottomasta ja periksi antamattomasta talonpoikaispäälliköstä, joka nokkeluudella ja suomalaisen maaston tuntemuksella pystyi lyömään maahan hyökänneen ylivoimaisen vihollisarmeijan. Vuoden 1555 voimavaroilla oli käyttöä vielä vuosina 1941–44:kin

Vaikka isänmaan historia nousikin sotaväen opetustyön veturiksi, ei muidenkaan kansalaistiedon oppiaineiden merkitystä saa väheksyä. Punaiset langat löytyivät historiasta, mutta muut aineet taustoittivat, syvensivät ja havainnollistivat isänmaan historian opetuksia. Johdonmukaista kuvaa ne eivät horjuttaneet, vaan tukivat historian logiikkaa sen ymmärtämisen kannalta hyvinkin ratkaisevissa kohdissa.

Maantieto teki reaalipoliittisen historiakuvan taustalla olevan geopolitiikan ymmärrettäväksi. Historiassa hallitsijat tulivat ja menivät, mutta elinkysymykset synnyttävä maantiede oli ja pysyi. Suomalainen karu luontokin piti tehdä tutuksi, jotta jatkosodan sotilaat osasivat arvostaa esi-isänsä korpeen raivaamaa maata, ja ymmärtää sen vaikutusta kansalliseen identiteettiin. Venäjää vastaan käydyissä sodissa vaikea maasto oli ollut suomalaisten liittolainen. Kotikenttätietä lisäsi optimismia jatkosodassakin.

Yhteiskuntaoppi kertoi, että suomalainen yhteiskuntajärjestelmä oli vuosisatojen kehityksen tulos. Yhteiskuntamalli oli jokaisen kansan sisäinen asia, eikä rajanaapurinkaan järjestelmää kannattanut siksi matkia. Yhteiskuntaoppi rakentuikin Suomen kansanvaltaisen ja Neuvostoliiton harvainvaltaisen mallin vertailulle. Asetelman piti vakuuttaa sotilaat siitä, että suomalainen yhteiskunta oli puolustamisen arvoinen jatkosodassakin.

Kansalaistiedon pääaineen paikalta sivuutetulle siveys- ja raittiusopillekin löytyi yhä sijansa jatkosodan oppitunneilla. Opetuksen tuli kirkastaa ennen kaikkea yksilön velvollisuuksia yhteiskuntaa ja puolustusvoimia kohtaan. Sotilaille kerrottiin, että jokaisella oli velvollisuus huolehtia itsestään ja omasta kunnostaan, jotta olisi taistelukelpoinen tulevissa sodissa, joita reaalipoliittinen maailma säännönmukaisesti tarjosi. Siveys- ja raittiusoppi terästi myös viholliskuvaa, sillä kommunisteja oli jo 1800-luvulla kuvattu alhaisovallan edustajiksi, joiden käsitys siveellisyydestä ja moraalista oli vähintäänkin hatara.

Siveys- ja raittiusopin terästävä isänmaan historian haaste oli jatkosodan sotilaille kova. Sotilaiden piti ymmärtää, että kaikki voimavarat täytyi sitoa kansalliseen taisteluun. Isänmaan historian opetuksessakin viitattiin selväsanaisesti siihen, että tappio olisi Suomen itsenäisyyden loppu. Kansan yksimielisyys oli voimaa sen reaalipoliittisessa merkityksessä, ja voitonuskolla ja vankkumattomalla taistelutahdolla voitiin korvata se, mikä väestömäärässä hävittiin. Isänmaan historian esimerkit opettivat, että eripuraisuus teki kansasta heikon ja haavoittuvan. Sisällissodan erehdys ei saanut toistua. Oikeita realiteetteja sotilaisiin iskostettiin kertaamalla suomalaisuuden puhtaimman ilmentymän eli talonpojan sankaritarinaa. Viime kädessä jatkosodassakin puolustettiin isänmaan historian oikeaksi suomalaisuudeksi nostamaa vapaata talonpoikaista elämäntapaa sitä uhkaavalta 1900-luvun maaorjuudelta eli kommunismilta. Kaupungistuminen oli haaste elinkamppailulle, sillä se vieroitti suomalaisia perinteisestä yhteydestä maahan, josta taas kumpusivat suomalaisen identiteetin suurimmat voimavarat vapaudenkaipuu ja isäntämieli. Jatkosodan aikanakin suomalaisen sotilaan piti olla isäntä omalla maallaan, jolle vieras kävi ilmoittautumassa, kun mailla liikkui. Neuvostoliitto ei ollut kulkemisistaan kertonut.

Erityisesti reaalipoliittinen historiantulkinta oli jo 1930-luvulla hyvin käyttökelpoinen ja uskottava. Isänmaan historia tarjosikin sen kautta vastauksen moneen ajankohtaiseen kysymykseen, joita jatkosodan korsuissa pohdittiin sodan pitkittyessä. Euroopassa oli käynnissä alueellinen uusjako, jossa vahvat alistivat heikot palvelukseensa. Jo ennen sotaa reaalipolitiikka perusteli valtion varustautumisen väistämättömiä sotia varten ja sodan aikana se oikeutti periaatteellisesti sodankäynnin osana ihmisluontoa. Erityisesti puolustussodankäynti esiteltiin hyväksyttävänä, eikä jatkosodan hyökkäyksellistä luonnetakaan tarvinnut murehtia, kun sota piirtyi vasten tuhatvuotista taistelua Venäjän uhkaa vastaan. Jatkosota oli siis korkeintaan suuren puolustustaistelun lyhyt hyökkäysvaihe. Myös sodan aikana armeijassa kiertäneiltä erillisrauhahuhuilta reaalipolitiikka katkaisi siivet. Muuttumaton maantiede ja siitä johdettu geopolitiikka takasivat, että Suomen ja Venäjän elinkysymysten ristiriita oli ikuinen. Suomen ja Saksan liittolaissuhdetta koskevaan

keskusteluunkin reaalipoliittikka toi lisävalaistusta. Vaikka vahva kanssasotija oli voimapoliittisessa maailmassa suuri apu, ei liittolaisiin sopinut itsekkäiden ja omaa etuaan ajavien valtioiden maailmassa liikaa luottaa. Liittolaissuhteet määrittyivät lyhyen tähtäimen hyödyn perusteella, ja viime kädessä suomalaisten tuli jatkosodassaankin luottaa vain omaan voimaansa.

Isänmaan historian opettaminen oli keskeinen osa jatkosodan armeijaan kohdistettua propagandaa, ja sen opetukset muotoutuivat luonnollisesti Päämajan tiedotusosaston tulkitsemista armeijan tarpeista. Koko oppirakennelmaa eivät sotilaat tietenkään luoneet, vaan rakennuspalikat löytyivät jatkosotaa edeltävien vuosikymmenten suomalaisesta historiankirjoituksesta ja laajemmin yleisestä tieteellisestä ja kulttuurisesta ilmapiiristä. Taustayhteyksien tarkka hahmottaminen on haastavaa, sillä esimerkiksi valistusupseerien käsikirjastoon valittujen kirjojen valintaperusteista ei ole minkäänlaisia dokumentteja. Ennen talvisotaa isänmaan historiaa sotaväen käyttöön muokannut Wolf H. Halsti on muistellut työtään laajasti, mutta omaa rationaalista ajatteluaan jopa päällekkävään jälkiviisauteen asti korostava sotilas ei anna suurta arvoa ulkopuolisille auktoriteeteille. Halstin muistelmissaan mainitsevat virikkeenantajat johtavat kuitenkin kaikki reaalipoliittiseen ajatusmaailmaan. Johdonmukaisen ja selväpiirteisen historiakuva taustalta löytyy kuitenkin helposti samoja piirteitä, tulkintoja ja teemoja, jotka suomalainen kulttuuri oli nähnyt tärkeiksi jo useiden vuosikymmenten ajan.

Jatkosodan ajan isänmaan historiassa vastattiin vielä saksalaisperäisen nationalismin ja romantiikan haasteisiin. Sama historiallinen perintö, joka oli puhunut 1800-luvun puolivälin Saksassa yhden, vahvan preussilaisen valtion puolesta ja vahvistanut suomalaista identiteettiä ennen itsenäisyyttä oli käyttökelpoinen myös jatkosodan käynnin kaikinpuoliseen perustelemiseen. Saksalaisen 1800-luvun romantiikan ja nationalismin sekä lopulta preussilaisen voimapolitiikan vaikutus näkyy paitsi punaisille langoille kiertyneenä logiikkana myös metaforina ja historian sanallisena kuvittamisena. Historiansa aikana kansat joutuivat käymään raakaa elinkamppailua darwinistisessa hengessä tai kamppailemaan kalliolla kasvavan puun lailla, jotta sen juuret tunkeutuisivat kiviseen maahan. Selvät saksalaisen uuden saksalaisen nationalismin vaikutteet toivat myös rotuteoreettisia mausteita, joita välittyi erityisesti valistusupseerien käsikirjaston ruotsalaisten Venäjää käsittelevien kirjojen kautta.

Suomen oloihin sovellettuna ajatukset loivat pohjan kummallekin punaiselle langalle. Kansallisvaltioiden korottaminen historian tärkeimmiksi toimijoiksi muokkautui jo 1800-luvun loppupuolella voimapoliittiseksi ajatukseksi itsekkäiden kansojen taistelusta. Suomi oli helppo

sijoittaa tällaiselle pelikentälle suuren Venäjän kainaloon. Elinkysymysten ristikkäisyys löytyi Saksasta Ruotsin kautta välittyneestä pelosta, jossa Venäjä pyrki järjestelmällisesti kohti Atlantin rannikkoa. Idealistinen ajatus kansoista, jotka elinvoimaisuutensa ja olemassaolonsa takaamiseksi tarvitsivat maailmanhistoriallisen tehtävän, muokkautui Suomessa läntisen kulttuuriin kannalta elintärkeäksi etuvartiotaisteluksi idän uhkaa vastaan. Kovin kauaksi saksalaisten tehtävästä ei päästy, sillä yhdistyneen Saksan piti toimia itäisen ekspansion tulppana Keski-Euroopassa. Suomalaisen historiankirjoituksen valtavirta omaksui ajatukset jo 1800-luvun loppupuolella. Historian punaiset langat vakiintuivat osaksi kansallista maailmankuvaa, kun Suomen kansan itsenäisyys oli vasta kaukainen tavoite. Itsenäistymisen jälkeen kansallinen projekti jatkui, ja punaisten lankojen ympärille kietoutunut maailmankuva säilytti elinvoimaisuutensa. Selitysvoimaa tarvittiin erityisesti Suomen ja Neuvostoliitoksi muuttuneen vanhan emämaan hankalan suhteen hahmottamiseen.

Isänmaan historian opetusten mobilisoimiseksi suurimman työn tehnyt Wolf H. Halsti kritisoi muistelmissaan Akateemisen Karjala-Seuran toimintaa ensimmäisessä tasavallassa. AKS:n 1920-luvun esitelmätilaisuuksien vaikutuksen omaan ajatusmaailmaansa hän silti myöntää. Myös sodanaikaiset valistajat halusivat tehdä selvän pesäeron mielipiteitä jakaneeseen järjestöön, vaikka sen johtohahmot olivat vahvasti mukana esimerkiksi Jalmari Jaakkola Suomen idänkysymyksen – teossa. Päällepäin pidätyvästä suhteesta huolimatta valistusupseerien käsikirjastoon kuului kolme AKS:n kustantamaa kirjaa⁴²⁷. Käytännössä kaikki isänmaan historian keskeiset opetukset, teemat ja tavoitteet olivat tärkeitä myös AKS:n ajatusmaailmassa. Ensimmäisinä vuosina aatemaailma rakentui ryssävihan lietsomisen ympärille, kun AKS rakensi suomalaista identiteettiä venäläisen absoluuttisena vastakohtana. Järjestön maanpuolustuspropagandassa reaalipoliittinen kuva taistelevista kansoista oli keskeinen, ja tässä maailmassa pärjätäkseen Suomen piti eheytyä ja yksimielistyä. Kokonaisuus oli tärkeintä, eikä hajottavia kuppikuntia suvaittu. Itä-Karjalan liittäminen Suomen yhteyteen oli järjestön keskeisin tehtävä. Itä-Karjalaan liittyvän historiallisen, maantieteellisen ja kansatieteellisen tiedon keräämiseksi järjestö teki suurtyön. AKS oli jatkosodankin isänmaan historian kannalta hautomo ja jalostamo, jossa kansallista historiatiukintaa vaalittiin rikkinäisillä 1920-30-luvuilla.

Avainasia koko isänmaan historian johdonmukaisuuden ymmärtämiseksi olivatkin ne hajottavat voimat, joihin Halsti viittasi vuonna 1934 ilmestyneessä koko isänmaan historian kehityksen

⁴²⁷ Itä-Karjala-teos, Suur-Suomen runoja ja AKS:n 20-vuotisjuhlakirja Pro Carelia.

kannalta tärkeässä artikkelissa. Kommunistien Suomessakin tekemä kiihotustoiminta koettiin erityisesti sotaväessä koko kansakunnan yhtenäisyyttä uhkaavaksi tekijäksi. Punaisilla langoilla yritettiin sitoa hajottavat argumentit. Isänmaan historia kävi historiatulkintojen sotaa materialistisia historianselityksiä vastaan. Opetuksessa sotilaat piti vakuuttaa siitä, että kansalliset intressit olivat voimakkaampia kuin yhteiskuntaluokkien edut. Todellinen onni ja hyvinvointi kumpusi kansallisesta itsenäisyydestä, ei taloudellisista oloista. Johdonmukaisuus ei saanut jättää elintilaa kilpaileville tulkinnoille. Uhkaa lisäsi se, että agraarinen Suomi oli kaupungistumassa. Kaupungeissa ihmiset olivat paremmin agitaation ulottuvilla. Samalla kaupungistumisen pelättiin vierottavan talonpoikaisesta elämäntavasta, joka oli luontainen vastalääke vieraille ajatuksille. Vuoden 1918 erehdys ei saanut enää toistua.

Usko isänmaan historiaan valistajana ja kasvattajana oli vankka. Opetuksen läpi kuului ajatus, jonka mukaan riittävä tieto Suomen historiasta ja suomalaisen yhteiskunnan perustan kehittymisestä riittäisi karkottamaan jatkosodan sotilaiden mielestä sotaa käyvän kansakunnan ja armeijan kannalta haitalliset ajatukset. Suomalaisessa historiankirjoituksessa oli totuttu siihen, että historia opetti, eikä menneen, nykyisen ja tulevaisuuden välillä ollut todellisuudessa raja-aitoja. Samat punaiset langat läpäisivät koko inhimillisen elämän.

LÄHTEET:

ARKISTOLÄHTEET

Sota-arkisto (SArk)

Puolustusministeriön koulutusosaston arkisto:

- T17647/18, Yleistä kirjeistöä 1938.
- T17648/22, Yleistä kirjeistöä 1939.

Puolustusministeriön sotarovastin ja valistustoimiston arkisto:

- T21125/X, Sotilaspappien kokousten pöytäkirjat.

Päiväkäsyykköelämä:

- Sotaväen päällikön päiväkäskyt vuodelta 1925.

Päämajan tiedotusosaston arkisto:

- Spk25747, Päämajan tiedotusosaston sotapäiväkirja 25.8.1941-8.8.1942.
- Spk25748, Päämajan tiedotusosaston sotapäiväkirja 9.8.1942-21.10.1943.
- Spk25749, Päämajan tiedotusosaston sotapäiväkirja 22.10.1943-13.7.1944.
- T8362/19, Sal. ja yl. kirjeistöä 1941-43, IIIa2 Valistustoiminnan järjestelyä koskevat yleiset määräykset.
- T8362/20, Sal. ja yl. kirjeistöä 1941-43, IIIb2 Valistusupseerien ohje- ja neuvottelutilaisuudet.
- T8362/22, Sal. ja yl. kirjeistöä 1941-43, IIIc Päämajan valistusohjeet.
- T8362/38, Sal. ja yl. kirjeistöä 1941-43, IIIj2 Valistusupseerikirjastot.
- T10601/11, Sal. ja yl. kirjeistöä 1941-44, I Komento- ja henkilöasiat.
- T10601/20, Sal. ja yl. kirjeistöä 1941-44, IIIa2 Valistustoiminnan järjestelyä koskevat yleismääräykset.
- T10601/30, Tiedotusaineistoa 1944.
- T10601/31, Valistusupseerin ohjelmistoa 1942-43 (painotuotteita).
- T20680/14, Sal. ja yl. kirjeistöä 1941-44, Toimintakertomuksia asiakirjoineen.

JULKAISTUT LÄHTEET

Valistusupseerien käsikirjastoon kuuluneet teokset:

Essén, Rütger, Venäjän arvoitus. Alkuteoksesta Den ryska ekvationen suomentanut Albin Ahonen. WSOY, Porvoo 1941.

Halsti, Wolf H., Isänmaan historia Suomen maanpuolustajia varten. 2. painos. Otava, Helsinki 1938.

Halsti, Wolf H., Suomen puolustaminen. Suomen puolustuskysymyksen ja puolustusmahdollisuuksien pääpiirteet. Mitä jokaisen suomalaisen tulisi tietää näistä asioista. Toinen painos. Otava, Helsinki 1939.

Hämeen-Anttila, Y.S., Inkeri. Maantiedettä ja historiaa. Otava, Helsinki 1943.

Jaakkola, Jalmari, Suomen historian ääriiviivat. WSOY, Porvoo 1940.

Jaakkola, Jalmari, Suomen idänkysymys. Kolmas painos. WSOY, Porvoo 1942.

Juva, Einar W., Katsaus Suomen kansan kulttuurikehitykseen. Kustannus Oy. Aura, Turku 1942a.

Juva, Einar W., Suomen taistelu itää vastaa. Otava, Helsinki 1942b.

Karlgren, Anton, Punainen diktaattori. Stalin ja bolshevismien kehitys leninismistä stalinismiin. Alkuteoksesta Stalin. Bolsjevismens väg från leninism till stalinism suomentanut J.W.Tuura. Gummerus, Jyväskylä 1942.

Kärki, Eino, Itä-Karjalan maantieto. WSOY, Porvoo 1942.

Niininen, V.A., Sielutieteelliset ja kasvatustieteelliset näkökohdat työnjohdossa. Otava, Helsinki 1942.

Peitsara, T., Suomen ja Venäjän talvisota 1939-40. Yleistajuinen katsaus. Otava, Helsinki 1941.

Peitsi, Pekka, Kansa taistelee elämästään. Otava, Helsinki 1943.

Pro Carelia. AKS:n 20-vuotisjulkaisu. Pää- ja vastaava toimittaja Vilho Helanen. Suomen Heimo n:o 1-4/1942. Helsinki 1942.

Salminen, Väinö, Viena-Aunus. Itä-Karjala sanoin ja kuvin. Otava, Helsinki 1941.

Sormunen, Eino, Suomalaisen kulttuurin lähteille. WSOY, Porvoo 1942.

Stenberg, Herman – Manninen, Antero, Intian murhenäytelmä. WSOY, Porvoo 1942.

Suomen sinivalkoinen kirja II. Neuvostoliiton suhtautuminen Suomeen Moskovan rauhan jälkeen. Ulkoasiainministeriön julkaisuja. Oy Suomen kirja, Helsinki 1941.

Waltari, Mika, Neuvostovakoilun varjossa. Helsingin suurlähetystö kiihoitus- ja vakoilutoiminnan keskuksena. Toinen painos. Otava, Helsinki 1942.

Yksityiskohtaisia määräyksiä valistustyön suorittamisesta. Puolustusministeriön koulutusosaston kirjelmä n:o 8445/2327/39. Toinen painos. Otava, Helsinki 1940.

Muu valistustyöhön liittynyt alkuperäiskirjallisuus:

Hagman, W.H., Muutamia ajatuksia Suomen historian ja yhteiskuntaopin opettamisesta asevelvollisille sekä ehdotus opetusohjelmaksi. Sotilasaikakauslehti 10-11/1934.

Hagman, W.H., Isänmaan historia Suomen maanpuolustajia varten. Otava, Helsinki 1936.

Muukkonen, Tauno, Rintamapappi. Ei kustantajaa, ei painopaikkaa 1943.

Rauhala, K.N., Isänmaan kirja I. Maa ja kansa. WSOY, Porvoo 1925.

Waronen, Arne G., Isänmaan historian oppitunteja. Otava, Helsinki 1944.

Lähdejulkaisut:

Elämän valtasuonet. Wolf H. Halstin ja Marja-Maija Halstin kirjeet vuosilta 1929-1949. Toim. Lea Grönstrand. Otava, Keuruu 1995.

Jutikkala, Eino, Valtion tiedotuslaitoksen salainen sotakronikka. WSOY, Juva 1997.

Puhtain asein. Suomen marsalkan päiväkäskyjä vuosilta 1918-44. Toim. Einari Kaskimies. Kustannus Oy Artikkeli, Helsinki 1970.

Suomen historian dokumentteja. Pauli Kruhsen kokoelma.
[<http://www.histdoc.net/historia/historia.html>], päivitys 18.3.2006.

TUTKIMUSKIRJALLISUUS JA –ARTIKKELIT

Ahtiainen, Pekka & Tervonen, Jukka, Menneisyyden tutkijat ja metodien vartijat. Matka suomalaisen historiankirjoitukseen. SHS, Vammala 1996.

Ahtiainen, Pekka – Tervonen, Jukka, Muokattavia alamaisia vai ajattelevia kansalaisia? Kansa historioitsijoiden silmin. Historiallinen aikakauskirja 4/1992, s. 318-329.

Airas, Pentti, Sodan ja rauhan motiivit. Studia Historica Septentrionalia 4. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, Kuusamo 1981.

Alapuro, Risto ja Alestalo, Matti, Konkreettinen sosiaalitutkimus. Teoksessa Suomalaisen sosiologian historia, s. 77-148. Toim. Risto Alapuro, Matti Alestalo ja Elina Haavio-Mannila. WSOY, Juva 1992.

Alapuro, Risto, Kansalaissota ja yhteiskuntatieteet. Teoksessa Vaikea totuus. Vuosi 1918 ja kansalliset tieteet, s.78-92. Toim. Heikki Ylikangas. SKS, Tampere 1993.

Allardt, Erik, Yhteiskuntatieteet. Teoksessa Suomen tieteen historia 2. Humanistiset ja yhteiskuntatieteet, s. 476-535. WSOY, Porvoo 2000.

Eskelinen, Heikki, Me tahdoimme suureksi Suomenmaan. Akateemisen Karjala-Seuran historia I. Tausta, organisaatio, aatteet ja asema yhteiskunnassa 1922-1939. WSOY, Juva 2004.

Haavio-Mannila, Elina, Etnologia ja sosiaaliantropologia. Teoksessa Suomalaisen sosiologian historia, s. 27- 76. Toim. Risto Alapuro, Matti Alestalo ja Elina Haavio-Mannila. WSOY, Juva 1992.

Herlin, Ilkka, Linjoilla ja linjojen takana. Historioitsijat sodassa. Teoksessa Ahtiainen, Pekka & Tervonen, Jukka, Menneisyyden tutkijat ja metodien vartijat. Matka suomalaisen historiankirjoitukseen, s. 84-119. SHS, Vammala 1996.

Hietala, Marjatta, Tutkijat ja Saksan suunta. Teoksessa Tutkijat ja sota. Suomalaisten tutkijoiden kontakteja ja kohtaloita toisen maailmasodan aikana, s. 30-141. Toim. Marjatta Hietala. SKS, Jyväskylä 2006.

Holsti, Ole R., Theories of International Relations and Foreign Policy: Realism and its Challengers. Teoksessa Kegley, Charles W. Jr., Controversies in International Relations Theory. Realism and the Neoliberal Challenge, s. 35-67. St. Martin Press, New York 1995.

Immonen, Kari, Ryssästä saa puhua... Neuvostoliitto suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona 1918-1939. Otava, Keuruu 1987.

Julkunen, Martti, Toiveiden ja todellisuuden noidankehä. Suomalainen tiedotustoiminta vuosina 1941-44. Teoksessa Kansakunta sodassa, osa 2. Vyö kireällä, s. 222-246. Valtion painatuskeskus & Opetusministeriö, Helsinki 1990.

Kaarninen, Mervi, Yliopisto sodassa – opiskelua ja tutkimusta rintamalla ja kotirintamalla. Teoksessa Tutkijat ja sota. Suomalaisen tutkijoiden kontakteja ja kohtaloita toisen maailmasodan aikana, s. 142-235. Toim. Marjatta Hietala. SKS, Jyväskylä 2006.

Kansanaho, Erkki, Papit sodassa. WSOY, Juva 1991.

Karemaa, Outi, Vihollisia, vainoojia, syöpäläisiä. Venäläisviha Suomessa 1917-1923. Bibliotheca Historica 30. SHS, Helsinki 1998.

Kegley, Charles W. Jr., Controversies in International Relations Theory. Realism and the Neoliberal Challenge. St. Martin Press, New York 1995.

Kemiläinen, Aira, Suomalaiset, outo Pohjolan kansa. Rotuteoriat ja kansallinen identiteetti. Historiallisia tutkimuksia 177. SHS, Helsinki 1993.

Klefström, Kalevi, Oikeudenhoito. Teoksessa Jatkosodan historia 6. Meri- ja ilmapuolustus, hallinto ja sotatalous, huolto ja aselajit, kotijoukot, s. 268-272. Toim. Maanpuolustuskorkeakoulun historian laitos. WSOY, Porvoo 1994.

Klinge, Matti, Vihan veljistä valtiososialismiin. Yhteiskunnallisia ja kansallisia näkemyksiä 1910- ja 1920-luvuilta. WSOY, Porvoo 1972.

Korhonen, Keijo, Linjoja puoleltatoista vuosisadalta. Puheenvuoroja 1. Kustannusliike Tajo, Turku 1963.

Kulha, Keijo K., Tarkoituksellista tiedotustoimintaa. Sodanaikaisen propagandan kuva todellisuudesta vuosina 1943-44. Henkisen maanpuolustuksen tutkimussarja 12. Henkisen maanpuolustuksen suunnittelukunta, Helsinki 1972.

Kulomaa, Jukka, Käpykaartiin? 1941-1944. Sotilaskarkuruus Suomessa jatkosodan aikana. Painatuskeskus, Helsinki 1995.

Luostarinen, Heikki, Perivihollinen. Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941-44: tausta ja sisältö. Vastapaino, Jyväskylä 1986.

Manninen, Turo, Vapaustaistelu, kansalaissota ja kapina. Taistelun luonne valkoisten sotapropagandassa vuonna 1918. Studia Historica Jyväskyläensia 24, Jyväskylä 1982.

Mertanen, Tomi, Maan Turva – henkisen maanpuolustuksen voimatekijä. Historiallinen aikakauskirja 4/2005, s. 466-482.

Mylly, Juhani, Suomalaisen talonpojan muuttuva ideaalikuva. Esimerkki poliittisten myyttien ja ideaalikuviin tutkimuksesta. Turun yliopiston poliittisen historian julkaisuja E:4/1985. Turku 1985.

Mylly, Juhani, Vallan syli ja puristus – suomalaisen historian tutkimuksen suhde poliittiseen valtaan. Historiallinen aikakauskirja 1/1999, s.51-64.

Perko, Touko, TK-miehet jatkosodassa. Päämajan kotirintaman propaganda 1941-1944. Otava, Keuruu 1974.

Saarikoski, Vesa, Keskustajääkäri Aarne Sihvo. Demokraatti ja eheyttäjä murrosaikojen asevoimissa. SHS, Helsinki 1997.

Salminen, Esko, Propaganda rintamajoukoissa. Suomen armeijan valistustoiminta ja mielialojen ohjaus jatkosodan aikana. Otava, Keuruu 1976.

Sihvola, Juha, Historian kansallinen tehtävä ennen ja nyt. Suuntaviivoja. Historiallinen aikakauskirja 1/2003, s. 1-6.

Sihvola, Juha, Idealismi ja realismi globalisaation aikakaudella. Suuntaviivoja. Historiallinen aikakauskirja 2/2005, s. 129-134.

Sillanpää, L.A., Tiedotus-, valistus- ja viihdytystoiminta. Teoksessa Suomen sota 1941-45, osa 10, s. 56-98. Toim. Sotahistoriallisen tutkimuslaitoksen sotahistoriallinen toimisto. Kustannusosakeyhtiö Sotateos, Kuopio 1961.

Siltala, Juha, Lapuan liike ja kyyditykset 1930. Otava, Keuruu 1985.

Soikkanen, Timo, Kansallinen eheytyminen – myytti vai todellisuus? Ulko- ja sisäpolitiikan linjat ja vuorovaikutus Suomessa vuosina 1933-39. WSOY, Juva 1984.

Soikkanen, Timo, Yrjö Ruutu. Näkijä ja tekijä. Itsenäisyyden eheyttämisen ja uuden ulkopoliitiikan juurilla. WSOY, Juva 1991.

Spegele, Roger D., Political Realism in International Theory. Cambridge University Press, Cambridge 1996.

Suomen puolustusvoimat 1918-1939. Puolustusvoimien rauhan ajan historia. Toim. Jarl Kronlund. WSOY, Porvoo 1988.

Susiluoto, Ilmari, Westermarckin koulukunta kolmantena voimana eli miksi Suomessa ei syntynyt Kansallissosiologiaa ja Valtakunnanhistoriaa. Teoksessa Historia, sosiologia ja Suomi, s. 187-215. Toim. Pekka Ahtiainen, Teuvo Rätty, John Strömberg ja Jukka Tervonen. Hanki ja jää, Tampere 1994.

Syrjö, Veli-Matti, Valistus- ja tiedotustoiminta sekä propaganda. Teoksessa Jatkosodan historia 6. Meri- ja ilmapuolustus, hallinto ja sotatalous, huolto ja aselajit, kotijoukot, s. 241-249. Toim. Maanpuolustuskorkeakoulun historian laitos. WSOY, Porvoo 1994.

Tervonen, Jukka, J.R.Danielson-Kalmari. Historiantutkija ja –opettaja. SHS, Jyväskylä 1991.

Talvisodan historia 4. Sodasta rauhaan, puolustushaarat ja eräät erityisalut. Toim. Sotatieteen laitoksen sotahistorian toimisto. WSOY, Porvoo 1979.

Tiililä, Osmo, Antti J. Pietilä. Kiistelty kirkonmies. WSOY, Porvoo 1972.

Tommila, Päiviö, Historia. Teoksessa Suomen tieteen historia 2. Humanistiset ja yhteiskuntatieteet, s. 64-139. WSOY, Porvoo 2000.

Tommila, Päiviö, Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia. WSOY, Porvoo 1989.

Uola, Mikko, Sinimusta veljeskunta. Isänmaallinen kansanliike 1932-1944. Otava, Keuruu 1982.

Vasara, Erkki, Valkoisen Suomen urheilevat soturit. Suojeluskuntajärjestön urheilu- ja kasvatustoiminta vuosina 1918-1939. Bibliotheca Historica 23. SHS, Vammala 1997.

Wunsch, Sinikka, Punainen uhka. Neuvostoliiton kuva johtavassa suomalaisessa sanomalehdistössä maaliskuusta 1938 talvisodan päättymiseen maaliskuussa 1940. Studia Historica Septentrionalia 43. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, Jyväskylä 2004.

Ylikangas, Heikki, Vuoden 1918 vaikutus historiatieteessä. Teoksessa Vaikea totuus. Vuosi 1918 ja kansalliset tieteet, s.93-106. Toim. Heikki Ylikangas. SKS, Tampere 1993.

MUISTELMAT

Halsti, Wolf H., Muistelmat 1. 1905-1939. Mies elää aikaansa. Otava, Keuruu 1973.

Halsti, Wolf H., Muistelmat 2. 1939-1948. Aika vaatii veronsa. Otava, Keuruu 1974.

Lehmus, Kalle, Tuntematon Mannerheim. Katkelmia sodan ja politiikan poluilta. Weilin+Göös, Helsinki 1967.

LIITE 1: Kansalaistiedon opetusohjelman tuntijako vuodelta 1939 (Yksityiskohtaisia määräyksiä valistustyön suorittamisesta, 5-10)

SISÄLLYS.

	Sivu		Sivu
A. Opetustoiminta	11		
Alkeisopetus	11		
Kansalaistieto	16		
<i>I. Isänmaan historian opetus</i>	16		
I. Yleisluonteisia aiheita	18		
1. Venäläisten ylläpitämä ja suomalaisten kommunistien suorittama kiihotus- ja vakoilutoiminta Suomessa	18		
2. Isänmaan historian opetuksesta. Millaisia opetuksia historia meille antaa?	19		
II. Suomen esihistoria	21		
3. Suomen heimon vanhimmista asuinsijoista ja vaelluksista. Suomalaiset vapaina isäntinä Suomessa ja Karjalassa	21		
4. Olosuhteet Itämeren äärellä 1100-luvulla j. Kr. ja niiden seuraukset kansallemme	22		
III. Ruotsalaisten ja venäläisten alkutaistelu Suomen omistuksesta	23		
5. Varsinais-Suomen ja Hämeen valtaus. Novgorodilaiset Karjalassa. Tuomas piispan retki Nevalle	23		
6. Torkkeli Knuutinpojan retki. Pähkinäsaaren rauha ja sen seuraukset Karjalalle. Olosuhteet lännen ja idän välisen rajan molemmin puolin ja niiden seuraukset kansallemme	25		
			7
			Sivu
IV. Suomen laajentumisen aikakausi	26	19. Siikajoelta Oravaisiin. Ruotsin suhtautuminen Suomeen ja sen seuraukset. Haminan rauha ..	41
7. Ruotsin kahtaalle suuntautuvat pyrkimykset ja niiden seuraukset Suomelle. Venäläisten hyökkäys v. 1495. Knut Posse Viipurin puolustajana	26	20. Suomen sivistyksellinen ja taloudellinen kehitys 1700-luvulla. Kuusi vuosisataa Ruotsin alaisena. Johtopäätöksiä tulevaisuuden varalta	42
8. V:n 1555—57 sota. Joutselän talvitaistelu. Kustaa Vaasan ja hänen seuraajiensa hyökkäyssodat. Stolbovan rauha ja uusi raja	27	VII. Venäjän vallan aika	46
9. Ruotsin sisäisten valtariitojen seuraus kansallemme 1500-luvulla. Nuijasodat	28	21. Suomen asema Venäjän alaisena. N.s. »Vanhan Suomen» yhdistäminen muuhun Suomeen. Kansallinen herätys 1800-luvulla	46
10. Uskonpuhdistus ja Mikael Agricola. Erämaiden asutus 1500-luvulla	29	22. Suomen kehitys sivistyksellisellä, valtiollisella, taloudellisella ja sotilaallisella alalla 1800-luvulla	47
V. Suomen muuttumattomana pysymisen aikakausi ..	30	23. Venäläisen sortopolitiikan syyt. Passiivinen ja aktiivinen vastarinta. Bobrikoffin murha ja suurlakko	49
11. Miksi Ruotsi yhtyi 30-vuotiseen sotaan ja mitä tämä päätös merkitsi Suomelle? Hakkapeliitat Breitenfeldin ja Lech-joen taisteluissa. Suomen uhraukset verrattuna sodasta saatuaan hyötyyn ..	30	VIII. Vapaussota	51
12. Ruotsin n.s. »suurvaltasodat» ja niiden seuraukset Suomelle. Tilanne Itämeren ympärillä 1600-luvun loppupuolella ja Kaarle XI:n toimenpiteet rakkautustalutun varalta	31	24. Venäjän yhteiskuntajärjestys ja Venäjän kansan suhtautuminen siihen. Venäjän vallankumouksellisten vaikutus Suomen työväenliikkeeseen ja tämän suhde yhteiskuntaan v. 1900—17	51
13. Suomen sivistyksellinen ja taloudellinen kehitys 1600-luvulla	33	25. Vapaussodan esihistoria. Miksi se oli juuri vapaussota? Miksi siitä samalla tuli kansalais-sota?	53
VI. Suomen kutistumisen aikakausi	34	26. Vapaussodan alkuvaiheita ja syntyminen. Kenraali Mannerheimin sotasuunnitelma. Pohjanmaan puhdistaminen	56
14. Suuri Pohjan sota. Ruotsin asema ja suunnitelmat. Tanskan nujertaminen ja Viron tapahtumat. Narvan taistelu ja suomalaisten osuus siihen	34	27. Hämeen valtaaminen. Taistelut Savossa ja Karjalassa. Ahvenanmaan tapahtumat	58
15. Sodan kehittyminen ja tämän seuraukset Suomelle. Isoviha ja Napueen taistelu. Norjan retki. Uudenkaupungin rauha. Sodan seuraukset	35	28. Karjalan valtaaminen. Saksalaisten apuretki-kunta. Sodan tulokset	60
16. Vapauden aika ja sen seuraukset Suomelle ja sen puolustukselle. Pikkuviha	37	IX. Johtopäätökset Suomen historiasta	62
17. V:n 1788—90 sota. Anjalan liitto	39	29. Itsenäisyyden merkitys 700 vuoden kokemusten valossa	62
18. Tilanne v. 1808 sodan syntyessä. Ruotsin sotasuunnitelma ja sen toteuttaminen. Siikajoen taistelu	40	30. Suomen ja Venäjän väliset suhteet historian	

	Sivu
valossa. Venäjän valtapyyteet ja kommunismi niiden välikappaleena	64
31. Puolustuslaitoksemme tehtävät ja sille asetettavat vaatimukset sekä sen kunnan välttämättömyys	66
32. Suomen sukulaiskansojen taistelut ja nykyinen asema	67
<i>II. Maantiedon opetus</i>	70
1. Suomen maantieteellinen asema Euroopassa, sen rajat, rajojen ja rajaseudun luonne, raja-asutus ja naapurit	71
2. Karjalan kannaksen, Laatokan rannikon ja Laatokan-Karjalan tärkeimmät maantieteelliset ominaisuudet	72
3. Eteläisen rantamaan, Suomenlahden saariston ja Ahvenanmaan tärkeimmät maantieteelliset ominaisuudet	74
4. Koillis- ja Pohjois-Suomen tärkeimmät maantieteelliset ominaisuudet	76
5. Keski-Suomen tärkeimmät maantieteelliset ominaisuudet	77
6. Länsi- ja Luoteis-Suomen tärkeimmät maantieteelliset ominaisuudet	79
7. Suomen väestö ja elinkeinot, niissä tapahtunut kehitys, nykyinen kehityssuunta ja edellytykset, omavaraisuus y.m.	80
8. Suomen maa- ja metsätalous	81
9. Suomen teollisuus ja ulkomaankauppa	83
10. Suomen liikenne- ja tietoliikennereitit ja -välineet	87
11. Luoteis-Venäjän tärkeimmät maantieteelliset ominaisuudet	91
12. Viron tärkeimmät maantieteelliset ominaisuudet	94
13. Ruotsin ja Norjan tärkeimmät maantieteelliset ominaisuudet	96
14—15. Suomen sotilasmaantieteellinen asema, sen asetamat vaatimukset ja edellytykset	97

	Sivu
2. Suomen vapautta uhkaavat vaarat isänmaan historian ja maantiedon valossa	139
3. Suomen puolustusmahdollisuudet isänmaan historian ja maantiedon valossa	140
4. Yksilön velvollisuudet itseään, omaisiaan ja kansaansa kohtaan	143
5. Suomen puolustuslaitoksen tehtävät sodan ja rauhan aikana ja suomalaisen suhde siihen sekä palveluksessa että sen ulkopuolella	144
B. Juhlatilaisuudet	148
C. Vapaa-aikojen vieton ohjaaminen	152

	Sivu
<i>III. Yhteiskuntaopin opetus</i>	104
1. Yhteiskunnan synty ja kehitys. Nykyiset yhteiskuntamuodot ja tärkeimmät yhteiskunnalliset ongelmat: naamioinnin yhteiskunnallisissa selvittelyissä	105
2. Suomen kansanvaltaisen ja Venäjän harvainvaltaisen yhteiskuntamuodon historiallinen tausta ..	109
3. Yksilö Suomen kansanvaltaisessa ja kommunistisen Venäjän harvainvaltaisessa yhteiskunnassa ..	113
4. Yhteiskunnallisia kysymyksiä: Yhteiskunnallinen asema, oikeus, velvollisuus ja vastuu, verotus ..	116
5. Koululaitos ja kansansivistys, terveydenhoito, sosiaalinen työ yleensä	120
6. Yhteiskunnan eri piirien keskinäinen suhde, yksimielinen työ — yhteiskuntakuri — yhteiskunnan menestymisen perusedellytyksenä	124
7. Suomalainen yhteiskunta ja suomalaisen yksilön suhde siihen	127
<i>IV. Siveys- ja raittiusopin opetus</i>	131
1. Siveellisyyden merkitys yksilön ja yhteiskunnan elämässä, yleistä	131
2. Raittisuuden merkitys yksilön ja yhteiskunnan elämälle	132
3. Sairaudet yksilön elämän onnen tuhoajina ja yhteiskunnallisena vaarana sekä niiden torjuminen	132
4. Terveydenhoidon, puhtauden, järjestyksen ja siisteyden merkitys sotaväessä ja kotona	133
5. Kristinuskon suhde rauhaan ja sotaan	134
6. Kirkon suhde yksilöön ja yhteiskuntaan, kirkon tehtävät	135
<i>V. Yhteenveto isänmaan historian, maantiedon, yhteiskuntaopin, raittius- ja siveysopin opetuksesta</i>	137
1. Kansallisen vapauden merkitys isänmaan historian valossa	138

LIITE 2: Valistusupseerien käsikirjaston kirjat

1.1942

Aseveikko. Toim. Propaganda-Aseveljet.
Giovanni, Veli, Suuri leikkikirja.
Halsti, Wolf H., Isänmaan historia Suomen maanpuolustajia varten.
Hämeen-Anttila, Y.S., Inkeri.
Jaakkola, Jalmari, Suomen historian ääriviivat.
Jaakkola, Jalmari, Suomen idänkysymys.
Jäämaa, Ilmari, Ajanvietteen ihmekirja.
Jäämaa, Ilmari – Launis, Seppo, Taikurin kirja.
Kansa kalliolla. Toim. Maan Turva.
Runeberg, J.L., Väinö Stoolin tarinat.
Salminen, Väinö, Viena-Aunus.
Salola, E. – Nuorto, O., Isänmaan runo.
Siukonen, W., Laulukirja.
Suomen sinivalkoinen kirja II.
Valentin, Tipottain.
Yksityiskohtaisia määräyksiä valistustyön suorittamista varten.

13.2.1942

Itä-Karjala, vapautuva maa.
Turunen, Pianokokoelma.
Mustonen, A., Sillanpään marssilaulu.
Itsenäinen Suomi.

4.4.1942

Essén, Rütger, Venäjän arvoitus.
Halsti, Wolf H., Suomen puolustaminen.
Karvonen, K., Palloilu I-II.
Peitsara, T., Suomen ja Venäjän talvisota 1939-1940.
Pro Carelia. Toim. Akateeminen Karjala-seura.
Salola, E., Sotilaan äänenkäytön opas.
Suomen sotilaskalenteri 1941.
Suur-Suomen runoja. Toim. Akateeminen Karjala-Seura.
Vasama, Yrjö, Maastoleikit.

22.7.1942

Jahvetti, Suomi Neuvostoliiton radiossa.
Juva, Einar W., Suomen taistelu itää vastaan.
Pekkanen, Toivo, Ajan kasvat.
Pikku Jättiläinen. Toim. Yrjö Karilas.
Suomen kirja. Toim. Iivari leiviskä.
Tuura, J.W., Työkansan viholliset.
Waltari, Mika, Neuvostovakoilun varjossa.

12.9.1942

Kärki, Eino, Itä-Karjalan maantieto.

Valistusupseerien käsikirjasto numero 2

18.11.1942

Marjanen, Kaarlo – Rislakki, Ensio, Hymyjen kirja. Valikoima suomalaista huumoria.

Mustonen, A. – Salola, E., Äidinkielen kirja.

Palava pensas. Elias Simojoen puheita. Koonnut Vilho Helanen.

Sormunen, Eino, Suomalaisen kulttuurin lähteille.

Stenberg, Herman – Manninen, Antero, Intian murhenäytelmä.

Tietojen kirja I-II.

4.2.1943

Juva, Einar W., Katsaus Suomen kansan kulttuurikehitykseen.

10.4.1943

Korpijaakko, O., Asevelihenki.

Kuoppala, Jussi, Pientä puhetta viinasta ja raittiudesta.

Peitsi, Pekka, Kansa taistelee elämästään.

15.6.1943

Christensen, Chr. A.R., Maailman tapahtumat eilen ja tänään. I-III.

Karlgren, Anton, Punainen diktaattori.

Niininen, V.A., Sielutieteelliset ja kasvatusopilliset näkökulmat työnjohdossa.

Simojoki, Martti, Puhtaan elämän voima.

Vanne, Olavi, Tärkeimmät maailman tapahtumat.

(Kirjat ovat siinä järjestyksessä, missä ne valistusupseerien käsikirjastoon lisättiin. Päivämäärä tarkoittaa sitä päivää, jolloin kirjalisäyksestä tiedottanut Päämajan valistusohje julkaistiin. Ensimmäisestä 16 kirjasta tiedottaneella valistusohjeelle ei ilmoitettu tarkkaa päivää, vaan julkaisuajaksi merkittiin 1.1942. Koko kirjalista koottiin vielä yhdelle paperiarkille, joka jaettiin 10.7.1943 julkaistun valistusohjeen liitteenä. Listalla oli vain 51 teosta, sillä "Yksityiskohtaisia määräyksiä valistustyön suorittamisesta" oli jo kustantajalta loppunut, eikä sitä siksi laitettu listalle.)

